

Verhalenboek

Beleg van 's-Hertogenbosch in 1629

**Verhalen over de gebeurtenissen ontmoeten historische en eigentijdse
vertellocaties in en rond de stad 's-Hertogenbosch**

Versie juli 2013

Auteur: Rob van Erp
In opdracht van: Gemeente 's-Hertogenbosch
BAM (Bouwhistorie Archeologie en Monumenten)

Inhoudsopgave

	Inleiding: het Beleg van 's-Hertogenbosch in 1629	5
1.	<i>De Nederlanden: hervorming, opstand en oorlog</i>	8
	Begin van een onafhankelijkheidsstrijd	8
	Twaalfjarig Bestand (1609-1621) en voortzetting van de strijd	9
	Europese bondgenoten	10
	De Bossche 'Moerasdreack'	11
	Waarom 's-Hertogenbosch ten prooi viel	11
	Een vesting van zijn tijd: bolwerken en forten	11
	Belegeringstactieken	13
2.	<i>Staatse leger trekt op en strijkt neer rond 's-Hertogenbosch</i>	14
	Inleiding	14
	Vorbereiding op de belegering	15
	Staatse overheden op zoek naar manschappen	15
	De Spanjaarden en Bosschenaren tasten in het duister	15
	Staatse soldaten	16
	Een 'rou volckjen'	16
	Dagelijks leven in het legerkamp	17
3.	<i>Bevel over de belegering</i>	19
	Inleiding	19
	Bevelhebbers en de Staten-Generaal	19
	Officieren	20
	Familieunie op het strijdveld: 'de Nassauers'	21
	Gedeputeerden te velde	22
4.	<i>Dekking achter de linies en versterkingen – Circumvallatielinie</i>	23
	Inleiding	23
	Verloop van de werkzaamheden	24
	Dwars door het moeras	25
	Overzien van de werkzaamheden	26
	Logistiek en aanvoerlijnen	26
5.	<i>Ten aanval! - Contravallatielinie</i>	28
	Inleiding	28
	De 'Moerasdraeck' onschadelijk gemaakt	29
	Droogmalen van de polders	29
	Voortgang: Orthen, Deuten en Hintham	30
	Voornamelijk schoten vanuit Orthen en Deuten	30
	Kanonnengebulder, loopgraven en een 'groote Galerij' vanuit Hintham	30
	Manschappen en hun posities	31
	Bedrijvigheid tussen de kanonnen	31
	Voetsoldaten	32
	Ingenieurs	33
	Omgaan met de gruwelijke aspecten van de belegering	33
	Ontmenselijking van de vijand	33
	Heldenverhalen: moed, wilskracht en zelfopoffering	34
	Ziekte en dood, geloof en bijgeloof	35
	Uitzicht over 't spel voor den Bos'	36
6.	<i>De vesting bewapent zich: garnizoen en schutterij</i>	37
	Inleiding	37
	Werkzaamheden op en vóór de stadswallen	38
	Gebrek aan buskruit en kogels	39

Moordkuil: de verdediging van de forten Sint Anthonie en Isabella	40
Hard getroffen garnizoen	42
Fort Pettelaar: het Bossche fort dat nooit bereikt werd	43
7. Mislukt ontzet	44
Inleiding	44
Verwarring, onrust en uitblijven van de Spaanse bevrijder	45
De belegeraars zetten zich schrap	46
De langverwachte aanval	46
Spanjaarden teleurgesteld, Bosschenaren ontredderd	48
Spaans leger trekt naar de Republiek	48
8. Leven binnen de vestingmuren	49
Inleiding	49
Dagelijks leven in een belegerde stad	50
Honger en controle op voedsel	50
Doeltreffendheid van de Staatse 'vuerballen'	52
Contact met de buitenwereld	53
Aangehouden bodes en onderschepte brieven	53
Vuursignalen	54
Geloof en bijgeloof	55
De Staatsen naderen tot bastion Vught	57
9. Overleven buiten de vestingmuren	59
Inleiding	59
Keuterboeren in het ommeland van 's-Hertogenbosch	60
De plattelandsbevolking als militair doelwit	60
Verwoesting, plundering en op zoek naar bescherming tijdens de Nederlandse Opstand	60
Twee dorpen: Engelen en Den Dungen	62
1629: Ommeland van een belegerd 's-Hertogenbosch	62
10. De strijd gestreden	65
Inleiding	65
Laatste stuiptrekkingen	65
'Ick wil mij doot vechten'	66
Einde van de militaire handelingen	68
Onderhandelingen en capitulatie	68
Internationale aandacht voor het beleg	69
Het Bossche garnizoen en de religieuzen vertrekken	70
Stad onder Staats bestuur	72
Land van belofte?	73
Verdreven katholicisme	73
Begin van het einde?	75
Verdediging van de oorlogsbuit	76
Conclusie	77
Literatuur- en Illustratieverantwoording	79
Register	84
Appendix	100
Bijlage I: Kaarten van '1629'	100
Bijlage II: Schilderijen van '1629'	104
Bijlage III: Kerken, kloosters en religieuze stichtingen	108
Bijlage IV: Verklarende woordenlijst	111
Noten	113
Beleg van 's-Hertogenbosch: Linie van 1629	Los bijgevoegd
Overzichtskaart 1629	Los bijgevoegd

Het Beleg van 's-Hertogenbosch in 1629

September 1629 – Langzaam werd een onbekende vlag uit de toren van de Sint Jan gestoken. Enkele momenten later wapperden hoog boven de stad de kleuren van de prins van Oranje. Bij de Bosschenaren die naar boven keken, riep het paniek en verwarring op. De vijandelijke kanonnen buiten de stad waren nog maar net verstomd. Een Bossche delegatie onder aanvoering van bisschop Ophovius was in Vught bezig met een hopeloos pleidooi voor godsdienstvrijheid en een plaats in de Staten-Generaal tegenover Frederik Hendrik en vertegenwoordigers van de Republiek. Zou het hen lukken? Hopelijk werden de zo gehate aanvallen wel gestopt, al geloofden velen dat de strijd spoedig weer zou worden voortgezet. Het enige wat de Bosschenaren in de tussentijd konden doen, was brandende gebouwen blussen, vernielde daken herstellen, wankelende muren stutten en eventueel, als zij dat nog niet gedaan hadden, de laatste kostbaarheden verstoppert voor rovers en plunders. Maar toen werd die prinsenvlag naar buiten geschoven. Het baarde velen zorgen. Was de stad dan echt al gevallen?

Nee, de onderhandelaars in Vught waren er nog altijd niet uit. De Oranjevlag aan de kerktoeren was een bravourestukje van Pieter Jansen, een soldaat uit Vlissingen die met de vlag onder zijn kleren ongemerkt de stad had weten binnen te komen en de weg naar de toren van de Sint Jan had gevonden. Daarboven moet hij een waanzinnig uitzicht hebben gehad over 's-Hertogenbosch. Doorschoten huizen, ingestorte kerken en kapot gebeukte verdedigingswerken waren het resultaat van de beschietingen en bestormingen die de stad viereenhalf maand vanuit vijf richtingen hadden geteisterd. Beneden was het een chaos: schreeuwende en huilende mensen zochten steun bij elkaar en bij de heilige beelden in de Sint Jan. Ook moet Jansen de dijken en grachten in de verte hebben gezien die hadden gediend om het ontoegankelijke moerasgebied rond de stad in te polderen. Zij herinnerden aan de durf en inventiviteit van Frederik Hendrik die, na vele mislukte pogingen en 50 jaar oorlog, het katholieke en Spaansgezinde 's-Hertogenbosch eindelijk op de knieën wist te krijgen.

Aanleiding van dit Verhalenboek: waarom het verhaal van “1629” verteld moet worden – Rondom ’s-Hertogenbosch liggen de overblijfselen van de twee linies die herinneren aan het beleg van ’s-Hertogenbosch. Zij zijn onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van de stad en haar omgeving. De overwinning die in 1629 door de Staatsen geboekt werd, geldt in de vaderlandse geschiedenis als één van Frederik Hendriks grootste successen, zo niet de grootste. Samen met de triomfen op zee behoort het beleg tot de belangrijkste successen van de Republiek tegenover de Spaanse kroon tijdens de hele Nederlandse Opstand. De schaal en de logistieke precisie van de belegering waren voor die tijd verbluffend en verbazingwekkend.

De gebeurtenissen rond ’s-Hertogenbosch betekenden een keerpunt in het verloop van de Opstand. Frederik Hendrik vestigde met de inname van de stad zijn naam als ‘Stedendwinger’ en voorvechter van het protestantse geloof. De indrukwekkende prestaties hadden een enorme invloed op het internationaal prestige van de Republiek: na de magere jaren van het Twaalfjarige Bestand vestigde “1629” de Republiek opnieuw als grote mogendheid, die met Frederik Hendrik een boegbeeld met internationale uitstraling had.¹

Ook vanuit militair-strategisch opzicht betekende de verovering van ’s-Hertogenbosch een keerpunt: het leverde de Republiek een enorm militair voordeel op. Steden als Breda en Maastricht werden voor het Staatse leger bereikbaar. Bovendien was de Spaanse kroon van 1629 tot het einde van de opstand niet langer in staat zelf enig initiatief te ontwikkelen, omdat het Spaanse leger zich met het verlies van ’s-Hertogenbosch en de Meierij geografisch in het nadeel bevond. De verdediging moest ten zuiden van de huidige grens tussen Nederland en België gevoerd worden. Door de verovering van ’s-Hertogenbosch kon Staats-Brabant tot het einde van de oorlog behouden blijven en behoort het tot op de dag van vandaag als de provincie Noord-Brabant tot de Noordelijke Nederlanden. Kortom: in het gebied dat in 1629 door de linies van Frederik Hendrik werd ingesloten (’s-Hertogenbosch, de omliggende dorpen en het buitengebied) kan een verhaal verteld en beleefd worden dat gaat over de onafhankelijkheidsstrijd van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en uiteenzet hoe Nederland is geworden zoals ze er nu uit ziet. Het verhaal van “1629” móét verteld worden.

Het Verhalenboek 1629 als pijler van het Linieboek – De gemeente ’s-Hertogenbosch wil dat de linie een vast onderdeel wordt in planvorming, projecten en beheer. Daarnaast bestaat er behoefte om te bezien hoe er meer samenhang in de gehele linie kan komen vanuit beleving en/of gebruik. Ook voor partners van *De Groene Delta* is de linie een belangrijk object. Vrijwilligers van de *Stichting De Groene Vesting* hebben in de afgelopen jaren veel werk verzet om de linie onder de aandacht te brengen en beleefbaar en herkenbaar te maken. De aangrenzende gemeenten hebben ook interesse getoond. Het is wenselijk om te bezien of de linie als cultuurhistorisch element een identiteit kan krijgen, waardoor het voor de regio als herkenbaar product of element op de kaart komt te staan.

Het *Verhalenboek 1629* is onderdeel van een groter *Linieboek* dat alle kennis over de linie van 1629 verzamelt. Het *Verhalenboek* verzamelt de historische verhalen en vormt daarmee de eerste pijler. De tweede pijler van het *Linieboek* is een *Ideeënboek 1629* dat de nog aanwezige relict en bestaande ideeën in kaart brengt en nieuwe ideeën ontwikkelt voor specifieke plekken waarvan historische relict (gedeeltelijk of geheel) zijn verdwenen. De historische verhalen uit het *Verhalenboek 1629* ondersteunen deze ideeën en indiceren welke locaties interessant zijn om bij een breed publiek onder de aandacht te brengen.

Doel van het Verhalenboek 1629 – In het landschap zijn nog veel relict terug te vinden die ons herinneren aan het historische beleg. Ten eerste de vesting ’s-Hertogenbosch zelf. Het *project vestingwerken* en de grootschalige renovatie- en reconstructiewerkzaamheden zullen op termijn worden afgerond. In sommige gevallen is de historische situatie hersteld, in andere gevallen wordt met moderne middelen verwezen naar de vroegere situatie. De vesting heeft zich door de eeuwen heen aan de verschillende eisen van de tijd aangepast en doet dat tegenwoordig nog steeds. In de plannen is rekening gehouden met wonen, werken, recreatie en verkeer. Ten tweede zijn in de omliggende dorpen en het buitengebied verdedigingsforten, gedeeltes van natuurlijke waterlopen en de loop van historische wegen terug te vinden. In sommige gevallen zijn de in 1629 aangelegde dijken en grachten ook nog herkenbaar. De zogenaamde linie is weliswaar niet altijd even gemakkelijk herkenbaar, maar met behulp van oude kaarten, archeologische vondsten en overgeleverde beschrijvingen is veel te traceren. Om de linie in de toekomst te behouden en te ontwikkelen als herkenbaar regionaal product, moet bezien worden of betrokken partijen naast de strategische en waterkerende functie die de linie voorheen heeft vervuld (en op sommige plaatsen nog steeds vervult), willen investeren in de cultuurhistorische en recreatieve functie.

Verhalen die aan de verschillende locaties van het beleg gekoppeld kunnen worden, staan in dit *Verhalenboek 1629* centraal. Sommige verhalen zijn beschrijvend en informerend, andere verhalen proberen de bezoeker écht mee te nemen naar de zeventiende eeuw. Hoewel op verschillende plaatsen tastbare

relicten van de linie en het beleg in het landschap aanwezig zijn, hebben zij zonder bijbehorende verhalen niet de capaciteit om beleving en begrip bij de bezoeker op te wekken. Waar relicten helemaal ontbreken, is het belang van verhalen nog groter. Dit Verhalenboek is uitgegaan van de beleving en het begrip van de bezoeker, een essentieel element in het einddoel van het project *Linieboek 1629*. Omdat het Verhalenboek de basis is van dit project, zal dit essentieel element in alle verdere fases meegenomen worden.

Verhalen kunnen ook dienen als inspiratiebron voor ideeën om elementen van de linie in het landschap terug te brengen. Bijzonder is dat er in het geval van het beleg van 's-Hertogenbosch een uitvoerige documentatie is overgeleverd die hiervoor gebruikt kan worden. Naast het primaire bronnenmateriaal zijn verschillende boeken, studies en onderzoeken over de gebeurtenissen rond 's-Hertogenbosch verschenen. Dit *Verhalenboek 1629* tracht een luchtig en boeiend overzicht van het historische bronnenmateriaal te presenteren en dient eventueel als naslagwerk voor verder onderzoek.

Opzet van het Verhalenboek 1629 – Het *Verhalenboek 1629* verzamelt de mooiste en interessantste verhalen, afkomstig uit de meest bruikbare en relevante bronnen en geeft deze op een eigen manier weer. Het boek bevat algemene beschrijvingen maar zoekt ook verdieping, bijvoorbeeld in de vorm van ooggetuigenverslagen en anekdotes. Er is voorkeur gegeven aan een verhalende boven een systematische opbouw. Het rapport volgt dus een verhaallijn, die van voor naar achter gelezen moet worden.

Het boek is ingedeeld in een viertal hoofdthema's, te herkennen aan de verschillende kleuren in de kantlijn. Zij belichten het beleg vanuit vier verschillende invalshoeken (rood, geel, blauw en groen). De tekstgedeelten met de kleur **Oranje** behandelen algemene informatie over de aanloop naar en afloop van het beleg en zijn daarmee een inleiding en afsluiting van iedere invalshoek. Er is gekozen voor de volgende vier hoofdthema's:

- **Rood** - Het Staatse leger: organisatie van de aanvallen op 's-Hertogenbosch;
- **Geel** - Het Staatse leger: logistieke organisatie en het oprichten van de verdedigingslinies;
- **Blauw** - Bosschenaren: verdedigers en burgers in een belegerde vestingstad;
- **Groen** - Overleven tussen de linies en de impact van een belegering op de omliggende dorpen.

Elk thema is opgedeeld in hoofdstukken die chronologisch de verschillende vorderingen en aspecten van het beleg bespreken. Naast de politieke en militair-strategische aspecten van de belegering (door eerdere uitgaven al veelvuldig besproken) is er aandacht voor de sociale, economische en culturele aspecten. Elk hoofdstuk begint met een inleiding die beknopt samenvat wat in het hoofdstuk ter sprake zal komen. Daarna volgt een verdieping waarin verder op een bepaald onderwerp wordt ingegaan. Het rapport behandelt onderwerpen die direct refereren aan het beleg. Daarnaast wordt ook ingegaan op verschillende politieke, sociale en economische verhoudingen in de zeventiende eeuw die niet direct raakvlakken hebben met de belegeringsverhalen, maar wel een zeer interessante aanvulling zijn en het begrip van het beleg vergroten.

Omdat dit *Verhalenboek* ook een naslagwerk is en om de hoeveelheid informatie toegankelijk te houden, komt het rapport tegemoet aan de lezer die informatie snel tot zich wil nemen. Ten eerste hoeft deze lezer enkel de inleiding van elk hoofdstuk te lezen om de voortgang van het beleg te begrijpen. Daarnaast moet hoofdstuk 1 gelezen worden voor de historische, politieke en militair-strategische context. De lezer kan eventueel de keus maken om één van de verdiepingen in het leesproces mee te nemen.

Ten tweede is achterin het *Verhalenboek* een register toegevoegd, waarin historische locaties opgezocht kunnen worden. Enerzijds verwijst het register naar de pagina's waar een locatie specifiek genoemd wordt en waar verhalen dus direct gekoppeld kunnen worden aan deze locatie (bijvoorbeeld omdat daar een gebeurtenis heeft plaatsgevonden). Daarnaast worden in het register verhalen voorgesteld, die niet direct met een locatie verbonden kunnen worden. Bij sommige verhalen hoort geen specifieke locatie. Toch kunnen of moeten zij ergens verteld worden. Het register koppelt deze verhalen aan één of meerdere locaties. Soms staat ter verduidelijking op de desbetreffende pagina een verwijzing naar een locatie, bijvoorbeeld als het om een klein tekstgedeelte gaat.

Achter in het *Verhalenboek* is een overzichtskaart bijgevoegd, die de verschillende locaties visualiseert. Omdat de relicten van de belegeringswerkzaamheden zo'n enorme oppervlakte beslaan, kan een bezoeker onmogelijk alle historische locaties aandoen. De kaart is daarom opgedeeld in verschillende delen of segmenten die niet toevalligerwijs overeenkomen met de vier verschillende hoofdthema's. Wanneer iemand een bepaald gedeelte van de linie bezoekt, moet binnen een overbrugbare afstand het hele verhaal verteld kunnen worden. Algemene informatie (hoofdstuk 1 plus de verschillende inleidingen) kan verteld worden op een centrale plaats in of buiten de stad. Voor de verdieping kiezen mensen een 'segment' uit en gaan vervolgens de relicten en locaties in het landschap bezoeken. Dit kan op verschillende manieren. Aan de hand van de verhaallijn kunnen vaste routes bedacht worden. Het is ook mogelijk dat de bezoeker zelf kiest in welke volgorde de locaties in het bijbehorende segment bezocht worden (zij liggen binnen een overbrugbare afstand van elkaar). Dit is een voorgestelde en zeker geen strikte indeling. Sommige thema's bespreken locaties die zich niet in het overeenkomende segment bevinden.

1. De Nederlanden: hervorming, opstand en oorlog

Begin van een onafhankelijkheidsstrijd – Het beleg van 's-Hertogenbosch is de geschiedenisboeken ingegaan als één van meest memorabele momenten van de tachtig jaar durende Nederlandse onafhankelijkheidsoorlog. Het is belangrijk te vermelden wie 'de Nederlanders' in de zestiende en zeventiende eeuw precies waren. De Nederlanden bestreken ongeveer het tegenwoordige Nederland en België. In deze noordwestelijke hoek van het Europese continent woedde in de zestiende eeuw een burgeroorlog. De eerste tekenen daarvan merkte men op straat: opstootjes, knokpartijen en grotere gevechten. Mensen waren ontevreden over de heersende autoriteiten. De meest zichtbare autoriteit voor de zestiende-eeuwer was de Rooms-Katholieke Kerk. Sinds Maarten Luther in 1517 zijn 95 proteststellingen op de kerkdeur in Wittenberg spijkerde, had een golf van kritiek op het katholicisme zich vanuit Duitsland over heel Noord-Europa verspreid. Ook de Nederlanders schreeuwden om kerkhervormingen: zij waren de voortdurende corruptie in de Kerk meer dan zat en voelden zich aangetrokken tot de nieuwe lutherse ideeën. Lutherse traktaten en Nederlandse vertalingen van de Bijbel overspoelden de Nederlanden.

De vrome katholieke machthebber van de Nederlanden reageerde in eerste instantie afkeurend op dit protestantisme en probeerde de oproer te onderdrukken. Zijn naam was Karel V (1500-1558) en naast Heer der Nederlanden was hij ook keizer van het Duitse Roomse Rijk en koning van Spanje. Karel had verschillende gebieden en de daarbij horende titels en privileges geërfd van zijn voorouders. In enkele decennia werd hij de machtigste man van Europa. Zijn houding tegenover de lutherse oproerkraaiers in de Nederlanden was echter niet erg effectief. De nieuwe geloofsopvattingen werden snel verspreid en vonden een gewillig oor in de verschillende verstedelijkte gebieden. Maar zolang de situatie houdbaar was en de Nederlanders netjes hun belastingen bleven betalen, greep de Spaanse koning niet hardhandig in.

Vanaf 1560 breidde een andere protestantse leer, het calvinisme, haar invloed uit over de Nederlandse steden. Zij had enorme aantrekkingskracht op de grote middenklasse bevolking, die rijk was geworden door de nijverheid en handel. De intellectuele ernst, het morele belang van het geloof en de nadruk op elke vorm van goed doen en hard werken waren precies wat velen van hen bij het katholieke geloof misten. Deze nieuwe ideeën vestigden zich stevig onder de kooplieden en bankiers. Ook de arbeidersklasse bekeerde zich, want werkgevers namen op den duur alleen calvinisten in dienst.²

In Brussel en Mechelen werd deze nieuwe ontwikkeling met argusogen gevolgd. Hier zetelde de vertegenwoordiger of landvoogd(es) van Karels opvolger; de nieuwe Spaanse vorst Filips II (1527-1598). Filips begon zich grote zorgen te maken over de situatie en had daar begrijpelijke redenen voor. Waar lutherse sympathisanten nog respect uitdroegen voor het heersende gezag, moedigde het calvinisme oppositie tegen illegitieme autoriteiten aan. De groeiende hoeveelheid calvinisten, goed georganiseerd en gesteund door een grote groep welvarende handelaren, werd dus klaargestoomd voor een opstand. Een opstand tegen de Spaanse koning Filips II die, in de persoon van landvoogdes Margaretha van Parma, het calvinisme verbood en overtreders hard aanpakte met de Inquisitie. Of dat nog niet genoeg was, legde de landvoogdes de Nederlanders hogere belastingen op om het dure bestuursapparaat te financieren.³ Ook de hoge edelen bemoeiden zich met de kwestie. In drie smeekschriften vroegen zij om de geloofsvervolgingen te staken. Zij maakten ook hun ontevredenheid kenbaar over het feit dat zij geen inspraak hadden in regeringszaken, terwijl zij wel de verantwoordelijkheid droegen voor het landsbestuur. Alles zonder resultaat. De halsstarrigheid van de koning wekte alleen maar meer irritaties op. Niet in het minst bij Willem van Oranje (1533-1584), de stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht. De burgeroorlog bereikte een hoogtepunt. De conflicten tussen katholieken en protestanten werden grotendeels lokaal uitgevochten. De strijd tussen de koning van Spanje en de opstandige gewesten zou op grotere schaal worden beslecht.

Om een duidelijk voorbeeld te stellen aan alle anderen in zijn rijk, besloot Filips II dat een harde lijn gevolgd moest worden. Vanaf 1568 waren de twee partijen in oorlog. In eerste instantie vond die alleen plaats in het Noorden. In 1572 wisten de gewesten Holland en Zeeland onder leiding van Willem van Oranje het Spaanse juk af te werpen. In november 1576 besloten de andere vijftien Nederlandse gewesten zich met hen te verzoenen. Deze *Pacificatie van Gent*, mogelijk gemaakt door een vacuüm in het centrale landsbestuur in Brussel, had een enorme verschuiving tot gevolg. Willem had de eerste jaren de opstand gedirigeerd vanuit Holland maar vertrok nu naar wat als het hart van de Nederlanden werd beschouwd: naar Brabant met het regeringscentrum Brussel en de economische metropool Antwerpen. Daar vonden de belangrijkste confrontaties plaats en zat de leider van de opstand dicht bij het vuur. Brussel bleek voor Willem echter al snel onveilig en twee jaar voordat de stad Antwerpen in Spaanse handen viel, zei Willem Brabant in 1583 weer vaarwel. Bij zijn reis naar Holland en Zeeland werd Willem vergezeld door zijn familie: zijn vrouw Louise de Coligny, zijn zoon Maurits en in de moederschoot van zijn moeder de toekomstige veroveraar van 's-Hertogenbosch, Frederik Hendrik.

De Zuidelijke Nederlanden kwamen door de vele veldtochten en belegeringen van de landvoogden weer in Spaanse handen. Het noordelijker gelegen Holland maakte daar dankbaar gebruik van en ontpopte zich tot toonaangevend gewest binnen de vrije Nederlanden. Samen met een zestal Noordelijke provincies verbond het zich in januari 1579 '*ten eeuwige dage*' in de *Unie van Utrecht*, een directe voorloper van de formele oprichting van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Deze unie was niet bedoeld voor de Noordelijke gewesten alleen, maar de situatie in het Zuiden was zo chaotisch geworden dat Brabant en Vlaanderen zich er niet in hun geheel bij hadden kunnen aansluiten. Afzonderlijke delen van deze gewesten konden dit wel. Van de Brabantse steden had, door toedoen van een roerige calvinistische minderheid, ook de noordelijke katholieke kwartierhoofdstad 's-Hertogenbosch zich aangesloten bij de Unie van Utrecht. Nog voor het jaar 1579 verstreken was, wist de zeer vrome katholieke bevolking van het '*Kleine Rome*' de pogingen van de hervormers weer ongedaan te maken en verliet de stad - in tegenstelling tot bijvoorbeeld Brussel en Antwerpen - de Staatse zijde om zich te verzoenen met de Spaanse koning. In het verdere verloop van de zestiende eeuw werden over en weer successen behaald en verliezen geleden. De val van de Brabantse stad Antwerpen was een groot verlies voor de Republiek. Daarentegen wisten de opstandelingen Breda te veroveren op de Spanjaarden.

Twaalfjarig Bestand (1609-1621) en voortzetting van de strijd – In 1609, na 41 jaar oorlog, kwamen vredesbesprekingen op gang tussen de Spaanse veldheer Spinola en prins Maurits (1567-1625), de zoon en opvolger van de inmiddels overleden Willem. Over vrede kon geen overeenstemming bereikt worden, maar wel werd besloten tot een bestand (of wapenstilstand) dat uiteindelijk twaalf jaar zou duren. Hoewel Maurits bang was dat de Spanjaarden op deze manier hun krijgsmacht konden herstellen - ook 's-Hertogenbosch werd als meest noordelijk gelegen grensvesting gedurende de bestandsjaren door de Spanjaarden versterkt - kozen de Hollandse regenten voor een einde aan de uitputtingsstrijd omdat dit de handel ten goede zou komen. Na twaalf jaar

werd het bestand door de Republiek echter niet verlengd en de strijd laaide in 1621 weer op. Dat, toen eenmaal de oorlog was hervat, een belangrijke en strategisch gelegen grensstad als 's-Hertogenbosch binnen niet al te lange tijd aan de beurt zou komen als doelwit voor een onderneming van Staatse zijde, is vanzelfsprekend. Dit zou gaan gebeuren onder aanvoering van een nieuwe prins en stadhouder, omdat Maurits in 1625 overleed. Zijn opvolger was ook een Oranje, geboren tussen zijn landgenoten en nog geen zes maanden oud toen zijn vader Willem van Oranje werd vermoord: Frederik Hendrik.⁴ Onder zijn leiding werden de belangen en grondslagen van de Republiek in de volgende twee decennia verdedigd.

Europese bondgenoten – De Nederlandse Opstand was een machtspolitieke, maar vooral ook religieuze strijd tegen de Spaanse overheerser. De Oranjes vervulden hierin de verheerlijkte rol als voorvechters van de nieuwe protestantse heilstaat. Daartegenover, als bewaker van het katholieke geloof, staat ons Nederlanders vooral de koning van Spanje voor ogen. Dit was gedurende de heerschappij van Filips II zeker het geval maar na het Twaalfjarig Bestand lagen de zaken in Europees verband anders. Het tweede gedeelte van de opstand viel samen met de Dertigjarige Oorlog (1618-1648), een overwegend op religieuze doelen gerichte oorlog, en daarin lieten de Oostenrijkse Habsburgers zich evengoed kennen als fanatieke voorvechters van het katholieke geloof. Onder aanvoering van keizer Ferdinand II namen Duitse katholieken het in eigen rijk op tegen de protestantse koning Christiaan IV van Denemarken. Christiaan probeerde samen met de opstandige vorstendommen in het noorden van het keizerrijk het protestantse geloof te verspreiden. De Oostenrijkse keizer had hier zijn handen vol aan. Frederik Hendrik hoopte dat het Ferdinand zou weerhouden om de neutraliteit met de Republiek te verbreken. De katholieken hadden in 1629 het protestantse gevaar echter grotendeels verdreven. Juist in dat jaar liet de Habsburgse keizer, na lang aandringen van zijn Spaanse neven, zich overtuigen om éénmaal actief in te grijpen in de oorlog tegen de Nederlandse opstandelingen. Nadat Ferdinand een onverwachte vrede sloot met de Denen, stuurde hij een troepenmacht in de richting van 's-Hertogenbosch. In juli arriveerde deze in de Nederlanden. Om de 'neutraliteit' met de Republiek niet te verbreken werden de keizerlijke troepen betaald als Spaanse soldaten.⁵

De Republiek kon ook rekenen op vrienden in Europa, voorop het als van nature anti-Spaans en anti-Oostenrijkse Frankrijk waar op dat moment, in dagelijks overleg met koning Lodewijk XIII, de lakens werden uitgedeeld door kardinaal Richelieu. In 1629 was voor hen de sanering van de binnenlandse situatie echter van meer onmiddellijk belang dan Frankrijks buitenlandse politiek. Richelieu had grote moeite om de protestantse Hugenoten uit zijn katholieke koninkrijk te verdrijven. Dus wat het traditioneel bevriende Frankrijk betreft, waren het in hun ogen vooral de katholieke belangen die de meeste aandacht verdienden. De protestantse Republiek moest bij een ander aankloppen. Engeland dan misschien? Van koning Karel I, wiens flirt met het katholicisme en streven naar goede betrekkingen met het katholieke Spanje ook in het protestantse Engeland werd gewantrouwd, viel weinig te verwachten. Gezien de internationale context waarin het beleg plaatsvond, moeten we ons kunnen voorstellen dat de protestantse Republiek in het jaar 1629 een grote uitdaging te wachten stond. Frederik Hendrik greep deze met beide handen aan.

Want ook de Spaanse koning had grote zorgen. Nadat de directe mannelijke lijn van de hertogen van Mantua en Monferrato - twee hertogdommen in Italië - was uitgestorven, raakten de Spanjaarden vanaf 1628 verwickeld in een hevige strijd met de Fransen om de troonopvolging. De Spaanse macht in de Nederlanden werd aanzienlijk verminderd, omdat financiële middelen, troepen en ook de bekwame Spaanse veldheer Spinola naar Italië werden gestuurd. Dat hij gedurende zijn afwezigheid werd vervangen door de minder ervaren Hendrik van den Bergh, betekende een flinke meevaller voor de Republiek. Frederik Hendrik was zich ook bewust van een veel substantiëler probleem aan Spaanse zijde: *“De schatkist van de Koning is uitgeput, zodat hij onmachtig is oorlog lang uit te houden. Dit blaast zijn idee om ons tot een [nieuw] Bestand te dwingen nieuw leven in. De Aartshertogin heeft mij daaromtrent gepolst maar ik wil haar noch zien noch horen.”*⁶ De financiële mogelijkheden van de Republiek waren een jaar eerder juist aanzienlijk vergroot door de verovering van de Spaanse Zilvervloot door Piet Hein in 1628.⁷ Zo beschouwd was dit hét moment voor Frederik Hendrik om een grootschalige belegering als die van 's-Hertogenbosch te organiseren.

De Bossche 'Moerasdraeck'

*"O [...] woest ghedroght, Daer noyt geen kamper tegens mogt,
Kan haet en nijd dien brock verduwen! Kon die Moerasdraeck dan met spuwen
Van vier en voncken, vlam en roock, Met overyslyck ysren spooock,
Zyn vijandt niet ten poel wtjaeghen? Dit ondier, oorsaeck veeler plaeghen,
[...] Maes, Wael en Yssel, Leck en Rhijn, Vergiftighde het met boos venijn."*⁸

Waarom 's-Hertogenbosch ten prooi viel – Woorden van Joost van den Vondel, één van de grootste Nederlandse dichters van de zeventiende eeuw, waarmee hij beschreef hoe in de Republiek over de Spaansgezinde stad gedacht werd. De vermaarde en schijnbaar onoverwinnelijke vesting 's-Hertogenbosch had de reputatie van een niet te temmen 'Moerasdraeck'. Waarom koos Frederik Hendrik in 1629 voor een aanval op dat monster van de waterrijke gebieden in het noorden van Brabant?⁹

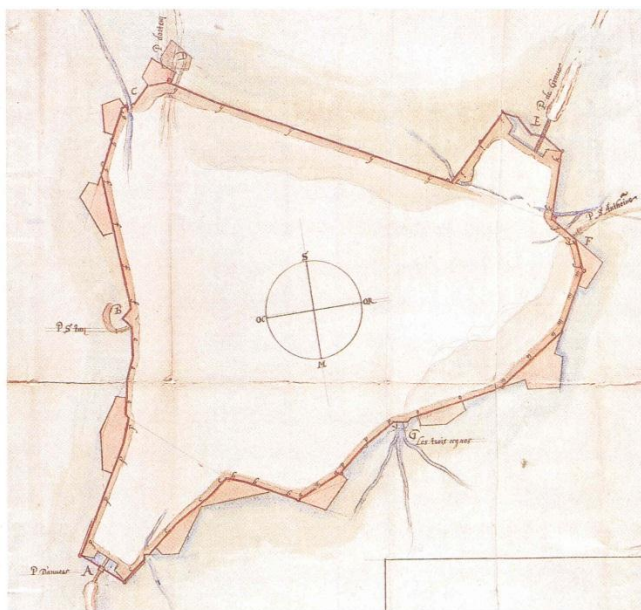
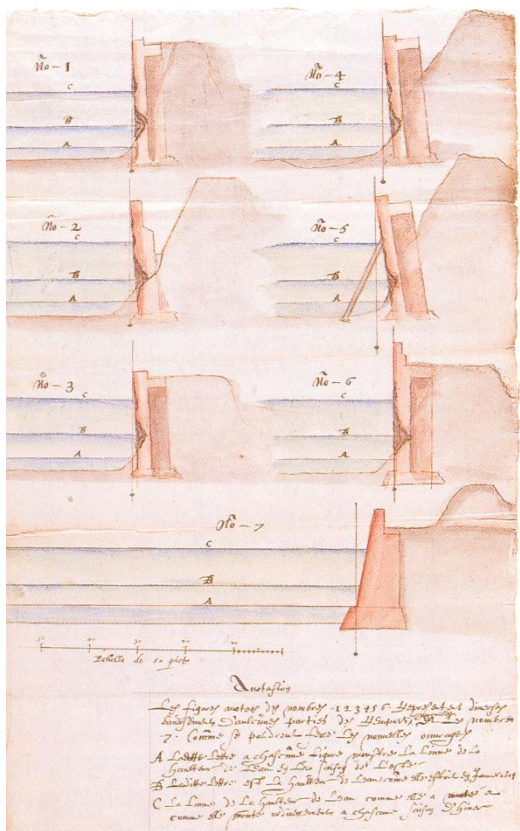
Ten eerste was de stad voor de Spaanse koning van grote waarde. Verovering van de stad zou daarentegen wel betekenen dat het noordoosten van hertogdom Brabant, oftewel de Meierij - het gehele gebied dat van de stad afhankelijk was - naar de Republiek over zou gaan. In de veertiende en vijftiende eeuw ging het goed met 's-Hertogenbosch. Het was de Gouden Eeuw van Brabant en door haar gunstige ligging profiteerde 's-Hertogenbosch daar optimaal van. De handel en nijverheid bloeide met name in de textiel en het metaalwezen. Kunstenaars zorgden voor artistieke prestaties en ook veel boekdrukkers vestigden zich in de stad. Wegen bestonden in de zeventiende eeuw uit drassige en moeilijk begaanbare karrensporen en het vervoer vond voornamelijk over waterwegen plaats. 's-Hertogenbosch lag precies op de plek waar de rivieren de Aa en de Dommel in de Dieze overgingen alvorens zij in de Maas uitmondden en controleerde het verkeer over de rivieren. Als de Staatsen het rijke 's-Hertogenbosch zouden veroveren, hadden zij controle over de hele Meierij. Een bisdom, 40 kloosters, 140 dorpen en ongeveer 200.000 duizend mensen gingen dan aan de Staatsen verloren.¹⁰

De stad kon geen uitgangspunt zijn voor een veldtocht naar Holland en was daarom geen directe bedreiging voor het voortbestaan van de Republiek. De geografische omstandigheden leenden zich daar niet voor. De stad vormde wel een goede basis om Spaanse aanvallen te doen op konvooien en verbindingen van de Staatsen. Als Frederik Hendrik de stad in kon nemen, kreeg het gebied tussen Maas en Waal eindelijk rust. Bovendien zou de prins voortaan vanuit Brabant kunnen opereren: veldtochten naar Breda en Maastricht werden dan een serieuze mogelijkheid. Het Staatse leger zou geconcentreerd kunnen worden tussen 's-Hertogenbosch en het reeds veroverde Grave. 's-Hertogenbosch moest dus niet zozeer voor de veiligheid van de Republiek maar temeer om terreinwinst veroverd worden.

Wellicht werd Frederik Hendrik nog wel het meest geprikkeld door de uitdaging en de hoop op eeuwige roem. 's-Hertogenbosch werd niet voor niets door Vondel 'de Moerasdraeck' genoemd: aan het begin van de zeventiende eeuw leek zij onoverwinnelijk. De twee rivieren de Dommel en de Aa vormden de omgeving van de stad om tot een drassig en moerassig gebied. Daniël Heinsius, geschiedschrijver van de Staten-Generaal, beschreef hoe de vesting in het landschap lag: *"Men zag aan alle zijden niets dan water, overal verspreid en waar in het midden als uit de schoot van een ruime zee, de torens en muren opdoemden alsof het schepen waren, alsof een vloot schepen op het water dreef, in plaats van een stad die in het vlakke land lag."*¹¹ Het als een eiland ingesloten 's-Hertogenbosch was het hele jaar maar via twee toegangswegen bereikbaar: één kwam uit het zuiden (via Vught) en één uit het oosten (via Hintham). In de zomermaanden werden de wegen uit Den Dungen, Orthen en Vlijmen ook enigszins toegankelijk. Sinds Frederik Hendriks halfbroer en voorganger Maurits in 1590 en 1591 zijn oog op de stad had laten vallen, gebruikten de Bosschenaren doelmatige inundaties als voornaamste verdediging van de stad. De beter begaanbare gebieden in de omgeving werden dan doelbewust onder water gezet. Dijken werden doorgestoken. Een sluis in de Dieze voorkwam dat het water wegstroomde: *"Het water in en om de Stadts Wallen wert opgehouden met twee steenen Beeren aen de Bolwercken, neven den Boom ghelegen als oock aen den Boom self met een Schot ofte Sluys-deure."*¹² Maurits belegerde de stad meerdere keren, maar moest zich elke keer terugtrekken. Toch hield Frederik Hendrik vertrouwen in zijn manschappen en de haalbaarheid van zijn plannen: *"De plaats, zodanig gelegen, zo goed voorzien en versterkt, onder het bestuur van zulk een bekwaam stadsvoogd, lijkt de Spanjegezinden onoverwinnelijk, en zij verheugen zich dat ik dezelfde wil belegeren, omdat zij menen dat ik 't zich ga berouwen, en de onderneming al zijne voorgaande eer zou verduisteren en mijn roem zou vernietigen."*¹³

Een vesting van zijn tijd: bolwerken en forten – De belangrijkste wijzigingen in de Bossche verdedigingswerken zijn verbonden met de meest roerige perioden uit de stadsgeschiedenis. Sinds de opkomst van de artillerie waren de oude middeleeuwse muren niet meer bestand tegen het geweld van een langdurige beschieting. In plaats van hoge muren en hoge torens, werden brede lage wallen opgeworpen die beter bestand waren tegen de kracht van

buskruit, lood en ijzer. Vanaf 1518 werden achter de middeleeuwse muren wallen opgeworpen, eerst met straatvuil en bagger uit de Binnendieze en later, in 1542, met zand uit de rondom de vesting gelegen hoogten.¹⁴ Torens werden afgebroken en omgevormd tot rondelen.¹⁵ De stadswallen werden uitgebreid met uitspringende artillerieplatforms: bolwerken of bastions.

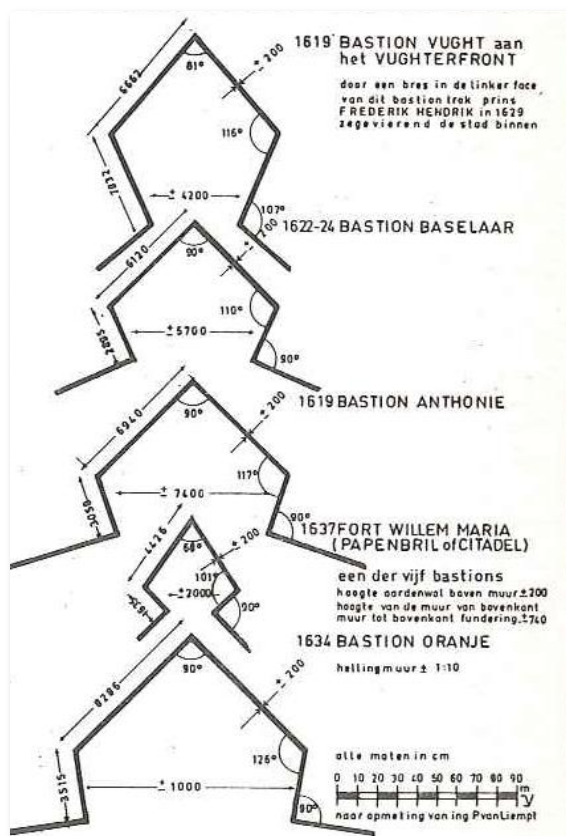

Afbeelding 1.1: Tekeningen uit 1614 van Bollyn en Van Thienen waarop de toestand van de walprofielen is vastgelegd. Naast de uit het lood staande en beschadigde muren, zijn ook de gemiddelde, laagste en hoogst bekende waterstanden getekend.

Afbeelding 1.2: Grondplan van de stad waarop suggesties zijn aangegeven ter verbetering van de vestingwerken. Het plan zou, in enigszins gewijzigde vorm, worden uitgevoerd.

Zo'n gebastioneerd stelsel, eventueel met vóórwerken om infanterie en kanonnen op veilige afstand te houden, was bij verschillende belegeringen in Europa succesvol gebleken. Omdat 's-Hertogenbosch na de voorlopige *Vrede van Antwerpen* en het begin van het *Twaalfjarig Bestand* (1609) de meest noordelijke grensvesting van de Spaanse Nederlanden was geworden, realiseerde het Bossche stadsbestuur zich dat de vestingwerken met hun tijd mee moesten gaan.¹⁶ Het merendeel van de stadswallen werd nog steeds bekleed door de verouderde middeleeuwse muren, die door de jaren heen waren verzakt en scheef stonden door de hoeveelheid aarde die er tegenaan was gegooid (afb. 1.1). De Bosschenaar Jan van der Weeghen kreeg opdracht om plannen uit te werken ter verbetering van de vestingwerken en om de nodige opmetingen en tekeningen te maken.¹⁷ Vanaf 1614 werd een inhaalslag gemaakt. Vóór die tijd had de stad zelf niet voldoende financiële middelen. Tijdens het Twaalfjarig Bestand wilden de Staten van Brabant aan de bouw bijdragen. Voordat dat geld ook daadwerkelijk beschikbaar kwam, stuurde Brussel de ingenieurs Sebastiaan van Thielen en Silvan Bollyn naar 's-Hertogenbosch om de toestand van de vesting te inventariseren en voorstellen te doen voor verbeteringen (afb. 1.2).¹⁸ Achtereenvolgens werden aan de vesting toegevoegd:

- Het bolwerk van de Boom (bastion Oliemolen), dat in de jaren 1614-1615 opnieuw werd opgeworpen en van stenen bekledingsmuren werd voorzien.
- Het bastion Maria, een rechthoekig werk in de Westwal, dat in 1614 werd aangelegd.
- In de jaren 1614-1618 werden aan weerszijden van de Hinthamerpoort de halfbastions Hinthamer- en Muntelbolwerk aangelegd en vóór de poort verschenen een ravelijn en een groot hoornwerk.
- Het bastion aan de Orthenpoort in de jaren 1617-1618, dat na het beleg van 1629 weer plaats heeft moeten maken voor fort Willem-Maria.
- Het bastion Sint Anthonie in de jaren 1618-1619 in plaats van de oude Sint Anthoniuspoort.
- Een ravelijn vóór de Sint Janspoort.
- De bastions Vught en Deuteren bij de Vughterpoort in 1619.
- Na de hervatting van de strijd met de Republiek werd in 1626 het bastion Baselaar aangelegd.¹⁹

Bastion Oranje is na het beleg door de Republiek aangelegd. De bastions werden op de strategisch beste plaatsen gebouwd, maar ze vormden door de zeer uiteenlopende lengten van de courtines geen systematisch gebastioneerd stelsel. De bolwerken konden elkaar niet altijd steunen of dekken (afb. 1.3).²⁰

Bij het aanbesteden van de vooruitgeschoven verdedigingswerken van de vesting - forten en versterkingen buiten de stad - speelde het ter plaatse aanwezige reliëf een grote rol. Aan de zuidoostelijke zijde van de vesting, richting Den Dungen, was een gedeelte van de vestingmuur dat ongedekt bleef. Verouderde rondelen en halfronde muurtorens moesten de stad voor aanvallers behoeden. In zuidoostelijke richting, aan de rand van het inundatiegebied, werd daarom op een verhoogd gebied het vijfhoekige fort Pettelaar gebouwd. In zuidelijke richting werd de begaanbare toegangsweg richting Vught eveneens versterkt. Rond 1600 verrees daar fort Sint Anthonie om enkele jaren later gevolgd te worden door fort Isabella.²¹ In 1629 deed 's-Hertogenbosch, ondanks enkele genoemde zwaktes, zijn naam 'Moerasdraeck' eer aan: acht bastions, drie forten, verschillende verdedigingswerken bij de poorten en een uitgestrekte inundatie maakte hem bijzonder sterk.²²

Afbeelding 1.3: De verschillende vormen en afmetingen van de bastions of bolwerken van de vesting 's-Hertogenbosch.

Belegeringstactieken

De Staten-Generaal deelden de mening van Frederik Hendrik dat de verovering van 's-Hertogenbosch een prima uitgangspunt was voor de oorlog in de Zuidelijke Nederlanden. De prins moest hen nog wel van zijn belegeringsplannen overtuigen. Normaal gesproken had een veldheer, die het initiatief nam tot een veldtocht en deze degelijk voorbereide, grote voordelen op zijn tegenstander. Veel tijd om maatregelen te treffen had laatstgenoemde niet. Door de trage besluitvorming duurde het dagen of soms weken voordat daadwerkelijk actie werd ondernomen. Als een tegenaanval uiteindelijk van de grond kwam, werden het aantal opmarsroutes en de logistieke mogelijkheden beperkt door de capaciteit van het wegennet en de bevoorrading.

Grote veldslagen tussen twee legers, zoals we die kennen uit de negentiende eeuw, vonden in deze periode zelden plaats omdat er te veel risico's aan verbonden waren. Roem was voor de veldheer een belangrijke drijfveer om ten oorlog te gaan. De controle van een bevelhebber op zijn soldaten was nogal beperkt. Na een veldslag sloeg de gemiddelde zeventiende-eeuwse soldaat vooral aan het plunderen. Hij dacht in de laatste plaats aan de achtervolging en vernietiging van de tegenstander en daarmee de roem van zijn veldheer. Bovendien was hergroeperen bij paniek of wanorde haast onmogelijk. Een belegering daarentegen bood duidelijk voordelen. De aanvaller kende zijn doel en kon zich op verschillende situaties voorbereiden. Troepen konden worden verdeeld in afdelingen, hetgeen de controle over de strijdmacht vereenvoudigde. De verovering van een stad was voor de veldheer een tastbaar bewijs van succes. De veldheer moest zich dan wel weten te voorzien van voldoende geld en genoeg beschikbare troepen om het beleg vol te houden. Daarnaast moest hij in korte tijd voldoende afwerend vermogen opbouwen om een ontzettingsleger te verslaan: een vijandig leger dat probeert een belegering te doorbreken en de belegerde stad te bevrijden.²³

Frederik Hendrik had met het Staatse leger een geoliede machine tot zijn beschikking die in 1629 een flinke reputatie had opgebouwd. Door toedoen van zijn voorganger Maurits was het Staatse leger in een relatief korte periode omgevormd tot een geduchte en gerespecteerde strijdmacht, die zich kon meten met het Spaanse leger, destijds het beste leger van de wereld.²⁴ Regelmatige uitbetaling van de soldij, een hogere discipline, eindeloos drillen en het strijden in kleinere formaties transformeerden een bende huurlingen in een efficiënt en professioneel leger. Maurits' soldaten wisten met enkele begincommando's welke bewegingen ze moesten maken. Voor het uitvoeren van de verschillende bewegingen liet hij ze zelfs meetellen. Het Staatse leger van Frederik Hendrik borduurde op deze hervormingen voort.

2. Staatse leger trekt op en strijkt neer rond 's-Hertogenbosch

Op 30 april 1629 vertoonden de eerste ruiters van het geduchte Staatse leger zich op de Vugtherhei. 's-Hertogenbosch werd in paraatheid gebracht. De gouverneur en het stadsbestuur gaven de gewapende burgers opdracht zich in te schrijven en wacht te gaan lopen op de stadspoorten, de bolwerken en bij het Kruithuis. De stenen brug bij de Hinthamerpoort werd afgebroken, terwijl houten bruggen nog intact werden gelaten.²⁵ Hoewel de sfeer in de stad gespannen was, hadden de Bosschenaren het volste vertrouwen in de fameuze verdediging van de stad. Op de Schenkenschans bij de Duitse grens en op de Mookerhei bij Nijmegen stroomden ondertussen 28.000 mannen, duizenden paarden, kanonnen en belegeringswerktuigen bijeen om vervolgens als het Staatse leger in een lang lint koers te zetten naar 's-Hertogenbosch.

Bij aankomst, begin mei, was Frederik Hendriks eerste zorg het innemen van een goed verdedigbare positie voor zijn hoofdmacht. Die vond hij aan de zuidzijde van de stad. In Vught, langs de Dommel en op kanonschotafstand van fort Isabella, betrok Frederik Hendrik zijn hoofdkwartier en plaatste er het grootste deel van zijn leger. Omdat Frederik Hendrik niet wist wanneer Bossche soldaten of een Spaans ontzettingsleger voor het eerst zouden toeslaan, werden rond het kamp meteen verdedigingswallen opgeworpen, begon men met het graven van grachten en verschenen de eerste versterkingen. Het goed verdedigbare kwartier in Vught huisvestte 16 à 17 van de 28.000 soldaten. In enkele dagen werd een nieuwe stad, met een oppervlakte zo groot als de hele vesting 's-Hertogenbosch, uit de grond gestampt.²⁶

Vervolgens voerde de prins persoonlijk een verkenning uit van de omgeving om - in overleg met zijn officieren - de plaatsen aan te wijzen waar de andere belegeringskwartieren opgericht moesten worden.²⁷

Graaf Ernst Casimir en Graaf Willem van Nassau gaf hij opdracht om respectievelijk naar Hintham en Orthen te trekken om daar een kwartier in te richten. Willem zou daarna met enkele compagnieën doortrekken naar Engelen (de sterkte van een compagnie varieerde van 100 tot 200 man).²⁸ In Deuteren en Den Dungen werden de laatste twee kwartieren ingericht. Frederik Hendrik koos voor een gespreide aanval, een verdeel-en-heerstactiek, en vanuit verschillende richtingen werd met de belegering begonnen. Gedurende het beleg zou Frederik Hendrik vaker bewijzen dat hij zowel door de ervaringen van zijn broer Maurits, die de stad meerdere keren tevergeefs belegerd had, als door recente terreinverkenningen een uitstekende kennis bezat van het gebied rondom de stad.²⁹

Vorbereidingen op de belegering

Staatse overheden op zoek naar manschappen – De Staatse troepenmacht die in de lente van 1629 naar 's-Hertogenbosch trok, bestond uit vier Hollandse, vier Franse, vier Engelse, drie Schotse, twee Duitse, één Waals en één Fries regiment (regimenten varieerden sterk in aantallen van 5 tot 28 compagnieën).³⁰ Het Staatse leger bestond dus grotendeels uit buitenlandse huurlingen. Dat moest ook wel, want met een bevolking van 1,4 à 1,6 miljoen inwoners konden de Nederlanden nooit een leger met enkel eigen mensen inrichten. Wat de Nederlanden wel voldoende hadden was geld. Om de bevolking van de Republiek te ontzien, stimuleerde de Raad van State daarom de werving van buitenlandse soldaten. Nog voor het eerste schot gelost werd, gingen de Staatse overheden dus al een grote uitdaging tegemoet. Naast de benodigde guldens moest het grote aantal mannen waar Frederik Hendrik om vroeg, voornamelijk buiten de Republiek gevonden worden. Die grote aantallen waren cruciaal in de plannen van de prins. Niet alleen werd besloten om de vijftig nieuwe compagnieën op oude sterkte te brengen (een werving van een indrukwekkende 10.000 man) maar bovendien gingen de bijkomende quotes van Holland, Utrecht, en Gelderland integraal op aan de lichte van nog eens 12.000 man.³¹

De officieren van het belegeringsleger werden snel gevonden: in de oude compagnieën en in enkele gevallen in de ruitery. Zij kregen veelal slechts een promotie voor de geschatte duur van de campagne; welgeteld vier maanden.³² Huursoldaten waren lastiger te vinden. De Staten-Generaal sloten overeenkomsten met de Europese adel voor het leveren van regimenten om in de Nederlanden te dienen. Afspraken werden gemaakt over de gebieden waar het werven mocht plaatsvinden, hoeveel manschappen geworven mochten worden en de tijdsduur van het werven. Met toestemming van de overheden kon het eigenlijke werven door de officieren beginnen. Zo gebeurde het ook met bijvoorbeeld de Schotse regimenten. In de vroege wintermaanden van 1629 werden ten noorden van Edinburgh, in Perthshire, de trommen geroerd, hetgeen betekende dat je als Schotse jongen in dienst kon gaan. Twee koopvaardij schepen lagen klaar in de haven van Leith om de 2.000 rekruten naar Holland te verscheppen. Officieren kregen ook toestemming om Spaanse overlopers aan te nemen, zelfs al vonden velen van hen dat gevaarlijk.³³

Ondanks alle inspanningen werd nergens de gewenste sterkte van 12.000 man gehaald: enkel dit Schotse regiment, dat eind mei bij 's-Hertogenbosch aankwam, overtrof de verwachtingen van Frederik Hendrik. De voornaamste oorzaak hiervoor was de sterke concurrentie van andere Europese vorsten. In de roerige oorlogstijden waren ook de koningen van Denemarken en Zweden troepen aan het werven voor hun militaire campagnes. De Staten-Generaal kregen met hen te maken in Engeland, maar ook op eigen grondgebied, waar zij bij de Staten-Generaal probeerden toestemming te krijgen om in de gewesten van de Republiek te werven.

De Spanjaarden en Bosschenaren tasten in het duister – Terwijl de Republiek haastig op zoek was naar het benodigde aantal manschappen, waren de Zuidelijke Nederlanden onwetend over wat hen de komende weken en maanden te wachten stond. Dat er een veldtocht ging komen, was zeker. Dat deze gericht zou zijn tegen een grote vesting was ook meer dan aannemelijk. Ondanks talloze waarschuwingen uit verschillende steden wisten de Spaanse bevelhebbers niet te ontdekken om welke stad het precies zou gaan. De meest betrouwbare berichten gingen op in een stroom van alarmerende noodkreten. Rijnberk, Wesel of Venlo en ook Hulst, Lingen en Antwerpen werden genoemd. De angst werd groter naar gelang het meer raadselachtige berichten regende. In Antwerpen werden bijvoorbeeld huizen doorzocht om na te gaan of er geen Staatse soldaten in de stad verborgen zaten. Deze verwarring was precies wat Frederik Hendrik beoogd had. Bewust liet hij zijn troepen voor een wapenschouw verzamelen op een strategische plaats die alle opties open liet - de Schenkenschans - en had hij verkenningen in meerdere richtingen laten uitvoeren om de Spaanse tegenpartij te misleiden. Frederik Hendrik liet zelfs zijn eigen ondergeschikten in het duister tasten over welke stad hij uitgekozen had. Alle weggestuurde verkenningen waren in de volle overtuiging dat de door hen verkende stad belegerd zou gaan worden.

Ook de Bosschenaren tastten in het duister, maar over één ding bestond er geen onzekerheid: de Republiek trof grootschalige voorbereidingen, vooral in de Zuid-Hollandse steden. Drukke bedrijvigheid werd onder meer gemeld

in Delft en Dordrecht. Van 's morgens vroeg tot 's avonds laat werden talloze schepen geladen met materiaal uit de Hollandse magazijnen. De Bosschenaren hoorden ook geruchten over de grootschalige troepenwervingen in Engeland en Schotland, over een leger van 20.000 man en over verschillende grote bestellingen van de prins. En de verwarring werd bij het naderen van het beleg alleen maar groter: door het slechte weer kon een deel van Frederik Hendriks troepenmacht de Schenkenschans niet bereiken en was daarom genoodzaakt te groeperen op de Mookerhei. Spaanse bevelhebbers geloofden vanaf dat moment dat niet één maar twee legers geformeerd gingen worden: één om aandacht te trekken en een ander om een gerichte aanval uit te voeren.³⁴ De verontruste Anthonie Schets van Grobbendonck, de militair gouverneur van 's-Hertogenbosch in Spaanse dienst, telde ondertussen 600 schepen achter het Hollandse fort Crèvecoeur op de Maas.³⁵ Onwetendheid had plaats gemaakt voor ongerustheid.

Staatse soldaten

Een 'rou volckjen'

"Wat soeckt ghy inde Krijgh Godsalicheyten Trou?"

*Ay my! Ghy syt verdooft: het volckjen is te rou."*³⁶ (Pieter Bor)

Wie waren de mensen die in dienst van de Republiek de nieuwe opgetrokken stad Vught bewoonden? Volgens Pieter Bor ruw en onbehouden volk. Maar het dagelijks leven aan de linies en in de loopgraven vroeg ook niet om wat wij tegenwoordig 'watjes' zouden noemen. De toestand van soldaten wordt in veel zeventiende-eeuwse bronnen beschreven als ellendig of armoedig.³⁷ Dit zijn vaak de woorden van welvarende mannen met een goede afkomst. Zij konden in tegenstelling tot veel soldaten schrijven. Hun notities bleven al die eeuwen goed bewaard in (privé)archieven. Ook tijdens het beleg van 's-Hertogenbosch werd vaker *over* dan *door* soldaten geschreven. Dat wil niet zeggen dat we helemaal niets van hen weten en juist deze inzichten zijn van grote waarde. Zij behandelen de andere aspecten van het militaire bedrijf: de menselijke aspecten, zoals het leven in een kamp of de houding tegenover officieren. Juist door deze verhalen gaat de geschiedenis van het beleg opnieuw leven.

Een huursoldaat laat zich omschrijven als een professionele soldaat die niet in de eerste plaats dienst neemt vanwege zijn politieke overtuiging maar vanwege de onweerstaanbare verleiding van het geld.³⁸ Het was daarom ook geen probleem dat buitenlandse soldaten vochten voor het heil van de Republiek. De gemiddelde soldaat bevond zich in de marges van de samenleving, vergezeld door andere maatschappelijke afgegleeden sloebbers zoals vagebonden, zigeuners, criminelen en prostituees. Dienst nemen stond gelijk aan sociale degradatie, mooi weergegeven in het versje van Pieter Bor.³⁹ Voor de soldaat zelf was in dienst gaan vaak een simpele noodzaak en zag hij het als tijdelijk werk om de eindjes aan elkaar te knopen. Eén ding staat vast: een soldaat die dienst nam in het leger van Frederik Hendrik had weinig te verliezen.

In het leger van de prins kwam je verschillende buitenlandse misdadigers tegen. Zij hadden zich snel ingeschreven in het Staatse leger omdat ze in eigen land op de vlucht waren voor een gerechtelijke straf. Het is dan ook niet verwonderlijk dat kleine criminaliteit in de kampen gewoon was. De Vughtse bevolking werd opgeschud door vloekpartijen, vechtpartijen, vandalisme en inbraak. Ook militairen onderling en zelfs officieren gingen met elkaar op de vuist. Het duelleren tussen soldaten, ook wel 'balgen' genoemd, waartoe het zelden aan aanleiding ontbrak, werd gedoogd. Het was echter wel streng verboden om landgenoten te hulp te roepen. Dat is wel begrijpelijk, want meermalen breidde een vechtpartij zich op zo'n manier als een olievlek over het kamp uit, totdat ten slotte hele regimenten tegen elkaar in de wapenen stonden, en de officieren met grote moeite de menigte tot bedaren moesten brengen.⁴⁰

Hun achtergrond buiten beschouwing gelaten, is het niet vreemd dat wangedrag onder de Staatse troepen voorkwam. In het kamp deed zich namelijk een probleem van alle tijden voor: het gebruik van veel alcohol. Overdag alcoholgebruik was buiten werktijd in het militaire bestaan alomtegenwoordig. Toentertijd had men daar goede redenen voor; water drinken was onverstandig en zelfs gevaarlijk. De kans dat je met een slok water ook ontlasting of ziektes binnenkreeg, was enorm. Bier was ook in de steden in de zeventiende eeuw de meest genuttigde drank.⁴¹ Enkele getuigenverklaringen van soldaten vertellen ons over het alcoholgebruik in de kwartieren. De Engelse soldaat Christoffel Willemsz. verklaarde: "[We hebben tot laat in de avond zitten drinken] dat het drijste was [en mijn] camerade, [een Duitser met de naam Koller, buiten westen ging]".⁴² Een Brabander, Guillaume vande Velde, 16 à 17 jaar oud, had er zelfs onbedoeld zijn nieuwe status als soldaat aan te danken: "Omdat hij werd aangetroffen tussen andere jonge mannen van een

bepaalde compagnie, werd gedacht dat hij door de drank vergeten was [...] dat hij in dienst was van de Republiek.”⁴³ De volgende dag werd Guillaume met de andere mannen vroeg op pad gestuurd.

Dit alcoholmisbruik werd door de vingers gezien, al realiseerden de officieren - die zelf niet onschuldig waren - zich wel de schadelijke gevolgen voor de discipline. De galg voor overtreders stond midden in het kwartier opgesteld; een duidelijk signaal van Frederik Hendrik richting zijn troepen om zich te gedragen.⁴⁴ Dit trucje had hij overigens geleerd van zijn halfbroer en voorganger Maurits, die bij de belegering van 's-Hertogenbosch in 1603 vijf galgen liet neerzetten aan de zuidzijde van Vught, van de stad afgericht. Toen deed hij dit voornamelijk voor soldaten die wilden deserteren; bij het passeren van de galgen bedachten zij zich nog wel een tweede keer.

Toch moesten Frederik Hendrik en de Staten-Generaal het voor hun grootse plannen van dit onbehouwen volk hebben. En voor sommige soldaten die van ver naar 's-Hertogenbosch waren gekomen, betekende een rol in het beleg ook daadwerkelijk een nieuwe start. Vooral veel Schotten zochten in de Nederlanden naar een beter bestaan. Ziekten, hongersnood en een groeiende bevolking in hun thuisland dwongen veel jonge mannen te emigreren naar het Europese continent. Daar namen zij dienst in het Zweedse, Deense en Nederlandse leger. De Schotten hadden in Nederland een goede naam opgebouwd en ook Frederik Hendrik was uitstekend te spreken over zijn Schotse regimenten. De prins noemde hen zelfs “een rots in de branding.”⁴⁵ Daarom werden veel Schotten naar de Republiek gelokt, waar zij zich thuis voelden en vaak trouwden met een Nederlandse vrouw. Zij kozen bewust voor een toekomst in de protestantse Republiek. Aan de vele Schotse achternamen in de Nederlandse archieven is te zien dat ook hun nakomelingen zich hier thuis voelen.

Afbeelding 2.1: Tussen Vughtse dorpshuizen staat een rij kramen opgesteld. Burgerpersoneel maakte deel uit van het verzorgend element van het leger en was onmisbaar voor een efficiënte oorlogsvoering.

Dagelijks leven in het legerkamp

De Staatse soldaten woonden en sliepen in hutten en tenten. Hiervoor was 6.000 el zeildoek geleverd. Naar hout gingen de troepen zelf op zoek in de omgeving. Zij trokken over de Brabantse weiden en akkers om op de snelste manier aan hout te komen. Het was daarom gebruikelijk dat huizen en schuren in de omgeving werden afgebroken om als bouw materiaal te dienen in de kwartieren.⁴⁶ Ook andere materialen werden gebruikt: stro, rijshout of soms zelfs het te velde staande koren (afb. 2.2).⁴⁷ Als de soldaten eropuit gingen en het vertrouwde kamp verlieten, moesten zij wel snel de weg weer terug kunnen vinden. De soldaten gaven daarom bijnamen aan herkenningspunten in de verdedigingswallen die nog steeds in aanbouw waren. De *Jufferschans*, en ‘de dry

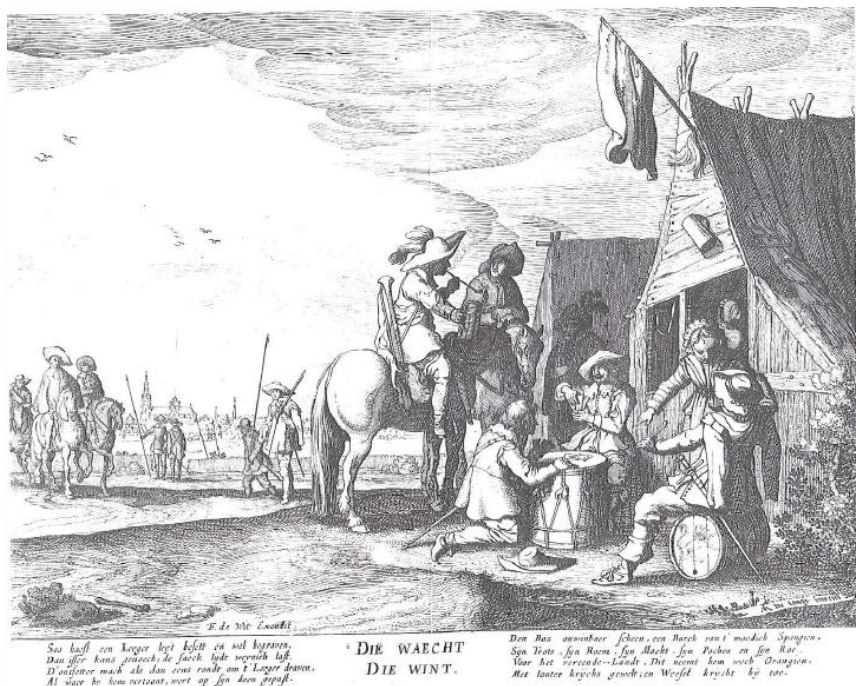
Ghesusters' waren versterkingen in deze linies. Een fort dat dichtbij de laatstgenoemde versterkingen lag, werd door haar grotere formaat *Moeder van de 'dry Ghesusters'* genoemd.

Het legerkamp werd ingedeeld in enkele wijken. De compagnieën cavaleristen en infanteristen werden gescheiden naar de verschillende afkomst van de soldaten. De verstandhouding tussen hen liet aan alles te wensen over. Iedere compagnie had een eigen kampstraat. Iedere soldaat had recht op een bepaalde ruimte om zijn hut te bouwen.⁴⁸ Vaak deelden twee of meerdere soldaten één hut. De artillerie kreeg een aparte plaats in het kwartier, gescheiden van de gewone soldaten. Het buskruitmagazijn eiste hier bijzondere zorg en bewaking. In deze aparte wijk gold bijvoorbeeld een eigen rechtspraak, omdat de kanonnières niet als gewone militairen golden. Omdat de geïmproviseerde huizen net zoals in de stad dicht op elkaar stonden, was er een groot risico op brandgevaar. Op 26 juni braken in Vught verschillende branden uit, waardoor de tenten van verschillende Engelse soldaten in vlammen opgingen. Ook de hygiëne was door de hoge concentratie mensen belabberd slecht. Het kamp werd door de aanleg van de grachten buiten de opgeworpen verdedigingswallen volledig omringd door stilstaand en langzaam stromend water. Het afval dat de 17.000 soldaten produceerden werd nauwelijks of slecht afgevoerd.⁴⁹

Soldaten ontvingen van de legerautoriteiten enkel soldij. Daarmee moesten zij zichzelf volledig onderhouden: eigen onderhoud, een woning, een wapenuitrusting en eventueel een gezin. Alle benodigdheden kochten ze ter plaatse. De Staatse troepen namen dus niet alleen oorlog, gevaren en ellende met zich mee, maar ook een enorme nieuwe afzetmarkt. Ook de Vughtenaren profiteerden van deze economische kansen en hadden intensief contact met de nieuwkomers. Men trof elkaar op de markt, het sociaal en economisch centrum van het legerkamp. De schilders die in 1629 het beleg vastlegden gaven niet voor niets vaak de marktkramen een centrale plaats op het doek (afb. 2.1) Hier was veel bedrijvigheid van handelaren en kooplieden. Herbergiers, ambachtslieden, bakkers, slagers, schoen-, kleren-, en zadelmakers, geweermakers en zwaardvegers verkochten er hun goederen of diensten.⁵⁰ Hier ontmoetten de soldaten ook de zoetelaars die zorgden voor proviand. Ook marskramers die met een draagmand door de kampen trokken, voorzagen de soldaten in hun benodigdheden.⁵¹ Als de soldaat zijn eigen potje niet kookte, kon hij ook op de markt gaan eten. Ook kon hij daar zijn vrije tijd doorbrengen door met andere soldaten een kaart- of dobbelspel te spelen (afb. 2.2).⁵²

Tegenwoordig zijn legerkampen voornamelijk mannelijke bolwerken. Schilderijen van het beleg laten zien hoe het er in 1629 in een kamp aan toeging. Zij tonen vrouwen die bovenop tafels dansen waaromheen soldaten zitten. Op een andere plaats wordt een dronken soldaat door twee vrouwen uit een tent gejaagd. Deze twee voorbeelden geven inzicht in een ander aspect van het militaire leven in 1629: vrouwen in het legerkamp. Helaas hebben we het dan vaak over prostitutie. Er zijn verhalen uit de zeventiende eeuw bekend waar een soldaat optrad als pooier voor zijn vrouw en hij was daarin zeker geen uitzondering.⁵³ Het was niet ongebruikelijk dat vrouwen meekwamen en bij hun man verbleven tijdens het beleg. Samen met al het andere volk dat op de soldaten afkwam, brachten zij vaak nog meer overlast dan de soldaten zelf.⁵⁴ Een stabiel gezinsleven hadden de soldaten, evenals velen uit de lagere maatschappelijke lagen, zeker niet. Met hun soldij konden ze geen gezin onderhouden. Er zijn zoals altijd wel uitzonderingen. De bij 's-Hertogenbosch gelegeerde Steven Nolis maakte zijn "*veltwyffel*" om een schuldbrief ten gunste van zijn gezin te innen, aangezien hij "*nyet en [wist] off [hij] bij avonturen door synen vyant off elders soude mogen verongeluckt worden ofte doot blyven.*"⁵⁵ Nolis was ze gek nog niet: de Staatse soldaten zouden spoedig het veilige kamp achter zich laten en met gevaar voor eigen leven de eerste aanval inzetten.

Afbeelding 2.2: Deze soldaten zoeken ontspanning bij een kaartspel en zoetelaarster. Op de achtergrond het bekende silhouet van 's-Hertogenbosch.

3. Bevel over de belegering

De Staatse opperbevelhebber Frederik Hendrik (1584-1647) stond voor de uitdaging deze militaire wanorde om te zetten in een gesmeerde oorlogsmachine. Frederik Hendrik was prins van Oranje, graaf van Nassau en met de Republiek verbonden door zijn functie als stadhouder van vijf van de zeven noordelijke Nederlandse provinciën. Stadhouders voerden oorspronkelijk het gezag uit voor de Spaanse koning bij diens afwezigheid. Tijdens de opstand werd besloten de functie van stadhouder in ere te houden, vooral als opperbevelhebber van het Staatse leger.

Frederik Hendrik werd geboren kort na de moord op zijn vader Willem van Oranje. Zijn opleiding als legeraanvoerder genoot hij bij zijn halfbroer Maurits, die hij bij een aantal militaire campagnes vergezelde. Na diens dood in 1625 kwam Frederik Hendrik aan het hoofd van de Staatse troepen. Hij zette de lijn van zijn voorganger voort en maakte gebruik van diens legerhervormingen en krijgstechnische vernieuwingen. Hij gaf daarnaast zelf blijk van groot militair inzicht, organisatietalent, volharding en vooral ook diplomatieke gaven.⁵⁶ Vanaf 1627 golden deze als bewezen kwaliteiten aangezien Frederik Hendrik een succesvol beleg had geslagen op Groenlo. Zijn wijze van bevelvoering was volgens Heinsius *“vlot en gemakkelijk, zoals hij had geleerd in de krijgsdienst en onder leiding van zijn broer.”* Ook zou hij geliefd zijn bij zijn troepen: *“Bij samenkomsten of maaltijden prezen zijn soldaten hem hemelhoog en zij werden vrolijk bij het horen van zijn naam.”*⁵⁷

Bevelhebbers en de Staten-Generaal

Frederik Hendrik bracht de eerste nacht na zijn aankomst door in de pastorie van Berlicum.⁵⁸ De volgende dag - trok hij met zijn hoofdmacht mee naar Vught. Op 3 mei 1629 vernamen de Bosschenaren dat Frederik Hendrik zijn eigen verblijfplaats had gevestigd in het huis van jonker Heims, het tegenwoordige kasteel Maurick.⁵⁹ Heer

Afbeelding 3.1: Kasteel Maurick in Vught

Heims zelf, de eigenaar van het kasteel, had zijn woning verlaten en was naar de stad gevlucht.⁶⁰ Vanaf het kasteel had Frederik Hendrik een uitstekend uitzicht over de werkzaamheden aan de linies, het groeiende loopgravennetwerk en op de bommen die de eerste doelen in de stad troffen. Het kasteel verwelkomde voor de tweede keer een Oranje. Prins Maurits verbleef hier ook tijdens zijn mislukte pogingen de stad in te nemen. Maurick heeft naar alle waarschijnlijkheid haar naam aan hem te danken: Maurits wordt in historische bronnen vaak 'Maurick' genoemd.⁶¹

In de buurt van het kasteel, in het kampement in Vught, waren vanzelfsprekend ook ondergebracht zijn persoonlijke staf en een aantal belangrijke ondercommandanten en adviseurs, zoals wachmeester-generaal Jacob Wijts, de commandant van de ruitery generaal Thomas van Stakenbroeck, generaal van de artillerie de Heer van Loockeren en later ook de gedeputeerden te velde van de Staten-Generaal. Omdat Vught aan het begin van het beleg slecht te bereiken was, *“de wegen noch wat quaet wesende [en] de vivandiers soo verre niet en sochten te gaen”*, verbleven de gedeputeerden van de Staten-Generaal tot 10 mei in Fort Crèvecoeur aan de Maas en trokken daarna pas naar het hoofdkwartier.⁶²

Officieren – Officieren hadden andere beweegredenen om in het legioen van Frederik Hendrik plaats te nemen dan huursoldaten. Velen van hen behoorden tot de Europese adel en probeerden traditiegetrouw een militaire carrière op te bouwen. Al sinds de middeleeuwen deden ze dat voor militaire roem. Maar omdat hun maatschappelijke positie de afgelopen eeuw steeds meer ondermijnd werd door politieke, sociale en economische ontwikkelingen, moesten zij ook wel om het hoofd boven water te houden. In de middeleeuwen waren de Europese koningen en keizers voor hun militaire campagnes zeer afhankelijk van de adel. Zij bezorgden de vorst soldaten en gaven als ridders leiding aan de manschappen. Vanaf de zestiende eeuw investeerden de vorsten echter in hun staatsapparaat, maakten alle sociale klassen onderdanig aan de monarchie en onderdrukten oppositie en rebellie hardzinnig, vooral van de altijd op macht azende adel. De vorsten financierden dit alles met een nieuwe bron van inkomsten: belastingen. De burgerij, steeds welvarender en met steeds meer zakelijke en commerciële interesses, vroeg om vermindering van al het oorlogsgeweld en was bereid daarvoor te betalen. Edelen werden niet meer opgeroepen voor het leveren van soldaten, hun invloed nam af en machtsoorlogen verminderden. De oorlogen werden vanaf dat moment gevoerd door huursoldaten, betaald uit een gevulde staatskas. De Europese adel behield natuurlijk een vorm van aanzien, maar voerden nu oorlog in dienst van de monarchie en gaven leiding aan door de vorst betaalde huursoldaten. Omdat de Nederlandse gewesten geen vorst hadden, vocht de adel in dienst van de Republiek.

Daarnaast waren er edelen die vochten tegen de Spaanse katholieke macht uit geloofsovertuiging. Vooral de Franse adel was onder invloed van de Hugenotenoorlogen massaal aan het bekeren. Sommigen deden dat uit overtuiging, anderen uit afkeer van de in hun ogen te machtige Rooms-Katholieke Kerk. Ook zullen er edelen zijn geweest die hun begerig oog hadden laten vallen op de bezittingen van de Kerk en zich daarom actief inzetten voor de verspreiding van het protestantse geloof. Sommigen hadden daarnaast nog een speciale band met de Nederlanden. De Engelse officier Vere vocht vaker voor de Oranjes. Charles Morgen, die ook bij Nieuwpoort, Breda en Bergen op Zoom in dienst van het Staatse leger vocht, was getrouwd met de dochter van Marx van Sint Aldegonde, vriend en vertrouweling van Willem van Oranje en burgemeester van Antwerpen.⁶³

Officieren vertrokken vaak met een aanzienlijk huishouden richting hun militaire expeditie. Aan Engelse officieren werden talrijke paspoorten verstrekt die zij aanvroegen om met hun grote gevolg naar de Nederlanden af te reizen. Sir Thomas Lucas bijvoorbeeld, kapitein in de ruitery, reisde naar de Nederlanden met: “zijn echtgenote, drie mannelijke bedienden, drie vrouwelijke bedienden en een persoonlijke dienaar.”⁶⁴

Familieunie op het strijdveld: ‘de Nassauers’ – Van de militaire kopstukken die in 1629 bij de belegering van ‘s-Hertogenbosch aanwezig waren, behoren opvallend veel tot de familie van Frederik Hendrik. De familie van de prins kwam oorspronkelijk uit de Rijnpalts. Dit was één van vele vorstendommen die Duitsland in de zeventiende eeuw als een lappendeken vulden. Deze ‘Nassauers’ droegen weliswaar niet dezelfde naam als Frederik Hendrik, maar waren door afstammeling of uithuwelijking wel direct met hem verwant. De adellijke families waren in die tijd namelijk gigantisch en vorsten trouwden – indien de dood van de partner dat toeliet – meerdere keren om het grondbezit en aantal titels en privileges te vergroten. Frederik Hendriks vader, Willem van Oranje, was niet zeer productief en kreeg in vier huwelijken maar drie zoons: Filips Willem, Maurits en Frederik Hendrik zelf. De broer van Willem van Oranje, Jan VI van Nassau, kreeg echter veel meer kinderen. Na zijn dood ontstonden er verschillende takken die hun namen ontleenden aan de geërfde bezittingen: Nassau Dillenburg, Nassau Siegen, Nassau Beilstein, Nassau Dietz en Nassau Hadamar.

Eén van de kinderen van Jan VI van Nassau en daarmee een volle neef van Frederik Hendrik stond aan de prins zijn zijde. Zijn naam was Ernst Casimir van Nassau Dietz, net zoals zijn neef aangesteld als stadhouder maar dan van de gewesten Friesland, Groningen en Drenthe. Ernst Casimir vocht al eerder met zijn andere neef Maurits in verschillende slagen en belegeringen. Hij voelde zich meer met hem verwant dan met Frederik Hendrik, waarschijnlijk omdat hij diens verdraagzaamheid tegenover andere dan de staatsgodsdienst afkeurde. Tussen de twee neven heeft altijd een bepaalde spanning bestaan. Frederik Hendrik troefde de oudere en zeker zo geschikte Ernst Casimir af in de strijd om het aanvoorderschap van de Staatse ruitery onder het opperbevel van Maurits. Ernst Casimir werd later nog een keer gekrenkt, toen Maurits zijn functie neerlegde, en de Staten-Generaal Frederik Hendrik als waarnemend kapitein-generaal aanwezen. De neven konden dus niet heel goed met elkaar opschieten en het is dan ook geen toeval dat Frederik Hendrik nou juist Ernst Casimir wegstuurde toen er elders in het land gevaar was. Toen Spaanse troepen met een veldtocht naar het hart van de Republiek het Staatse leger probeerden te dwingen om het beleg van ‘s-Hertogenbosch op te geven, werd Ernst Casimir door zijn neef naar de Veluwe gestuurd.

Een jongere telg uit het nest Nassau was kolonel Willem van Nassau-Siegen die opa tegen Jan VI en oom tegen Ernst Casimir moest zeggen. Ook zijn zwager Johan Wolfert, Baron van Brederode behoorde tot de Nassauers. Hij was geen nakomeling van één van de Nassauers, maar trouwde met Willem’s zus Anna Johanna. Frederik Hendriks eigen zwager, Johan Albert, Graaf van Solms-Braunfels, was ook één van de bevelhebbers. Hij was de broer van Amalia van Solms-Braunfels, sinds vier jaar de vrouw van de prins. Zij waren niet enkel aangetrouwde familie, want de tak Solms bestond ook weer uit afstammelingen van de Nassauers. Hun oma Elisabeth van Nassau was een zus van Willem van Oranje. Als bevelhebbers gaven de Nassauers tijdens het beleg leiding aan de verschillende ingekwartierde troepen rond de stad.

Ook vanuit Brussel kwam familie naar ‘s-Hertogenbosch. De opperbevelhebber van het Spaanse leger, Hendrik van den Bergh, was namelijk ook een directe afstammeling van de Nassauers. Zijn moeder Maria van Nassau was een jongere zus van Willem van Oranje. Zijn vader, één van de belangrijkste edelen en stadhouder van Gelre, had eerst de kant van de opstandelingen gekozen maar liep uiteindelijk over naar de Spanjaarden. Hendrik maakte net als zijn broers carrière in het Spaanse leger en kwam op die manier in 1629 tegenover zijn neef Frederik Hendrik te staan. Al deze Nassauers kwamen op één tijdstip samen op één plaats. Het geeft een idee van de complexiteit van adellijke familierelaties in de zeventiende eeuw.

Gedeputeerden te velde – Over de gebeurtenissen in Vught is in vergelijking met andere plaatsen rond 's-Hertogenbosch veel bekend. De belangrijkste reden hiervoor is dat de gedeputeerden of gecommiteerden te velde in dit kwartier verbleven. Namens de Staten-Generaal hielden zij toezicht op de financiering en informeerden zij de Republiek over de voortgang van het beleg. In Den Haag kwamen dagelijks brieven binnen die beschreven wat de gedeputeerden met eigen ogen hadden zien gebeuren.⁶⁵ De Staten-Generaal waren in 1629 tot het machtigste bestuursorgaan van de Republiek uitgegroeid en vervingen daarmee de afgeschreven Spaanse vorst waarvoor geen vervanging gevonden kon worden. Zij hadden vanaf die tijd een haat-liefdeverhouding met de stadhouders van Oranje. Frederik Hendrik vervulde voor de Staten-Generaal als legeraanvoerder in feite een ambtenaarsfunctie. Hoewel hij grote persoonlijk macht naar zich toetrok en de hoofdrol speelde op het strijdtoneel, bleef de politieke macht van de Republiek in handen van het Binnenhof. Afgevaardigden van de verschillende gewesten maakten daar beslissingen over oorlog en vrede, het sluiten van bondgenootschappen en belastingen: zaken die alle provinciën aangingen. De gewestelijke soevereiniteit bleef desondanks groot. De omvang van de verschillende delegaties varieerden tussen de twee en achttien leden, afkomstig uit de stedelijke elite en de adel. Om de gelijkheid te waarborgen had ieder gewest toch maar één stem. Desondanks had het gewest Holland in feite alle macht in handen, omdat zij 58 procent van de staatsbegroting voor haar rekening nam. In Holland zelf waren rijke kooplieden en leden van families die al sinds generaties de steden bestuurden oppermachtig. Vooral de stedelijke elite van Amsterdam drukte haar stempel op de besluiten van de Staten-Generaal. Zij bracht dan ook de meeste guldens in het laatje en die waren hard nodig voor de militaire campagnes van Frederik Hendrik.⁶⁶

Afbeelding 3.2: Detail van het legerkamp in Vught. De kaart geeft onder andere weer: het onderkomen van de gedeputeerden te velde (7), het onderkomen van de artillerie (10) en generaal Van Loockeren (8), het onderkomen van wachtmeester-generaal Wijts (9) en, afgezonderd van elkaar, de Franse (12 t/m 17) en de Engelse regimenten (18 t/m 21).

4. Dekking achter linies en versterkingen - Circumvallatielinie

Op 17 mei 1629, na ruim twee weken beleg, bracht de Overijsselse gedeputeerde te velde Sweder van Haersolte de Staten van zijn provincie op de hoogte van de vorderingen voor 's-Hertogenbosch. Frederik Hendrik had de stad nog zo goed als ongemoeid gelaten. De belegeraars concentreerden zich voornamelijk op het *“vollentrecken van de [verdedigings]wercken.”* Ook de verdedigers toonden zich weinig agressief en concentreerden zich op het opwerpen van verschansingen en verstevigen van zwakke punten in de verdedigingswerken.⁶⁷ Toch was het beleg al in volle gang: veel meer nog dan vertoon van brute vuur- en aanvalskracht, was een belegering in de zeventiende eeuw een strategisch spel van voorzichtige manoeuvres richting de vijandelijke vesting.⁶⁸

Ontstaan van de verdedigingslinies – Nadat zijn leger was ondergebracht in de verschillende kwartieren rond de stad, stond Frederik Hendrik begin mei 1629 voor twee grote uitdagingen. Ten eerste wilde hij de rivieren de Dommel en de Aa afdammen zodat de wateraanvoer voor inundatie werd afgesneden. Ten tweede poogde hij met een systeem van dijken, grachten en strategisch geplaatste versterkingen (schansen en batterijen) 's-Hertogenbosch volledig van de buitenwereld af te sluiten. Naast de verdediging van de legerkampen, beschermden deze linies nu alle belegeringswerkzaamheden en voorkwamen zij pogingen om de stad te ontzetten of bevoorraden. Vanuit de flanken van de kwartieren werd begonnen met het aanleggen van de eerste dijken.

De forten die om de stad heen lagen en de oppervlakte van het inundatiegebied vergrootten de omtrek van de linie aanzienlijk.⁶⁹ Alle dijken en schansen moesten bovendien minimaal 1,5 kilometer van de vesting liggen om buiten bereik van het vestinggeschut te blijven. Uiteindelijk moest de zogeheten *circumvallatielinie* 45 kilometer lang worden om de stad volledig te omsingelen (toentertijd uitgedrukt in *‘veertigduizend en drie passen’* of *‘elf uur*

gaans'). De linie bestond uit een stelsel van wallen en dijken van ongeveer 1,80 meter hoog. Buiten de linie werden voor een groot gedeelte dubbele grachten aangelegd waarvan de binnenste 26 voet (circa 8 meter) en de buitenste 36 voet (circa 11 meter) breed was.⁷⁰ Zo'n gracht had drie functies: (1) het beheersen van het waterpeil om de vesting, (2) als vaarweg voor kleine schepen om troepen vanaf de Maas en via het in Staatse handen zijnde fort Crèvecoeur te bevoorraden en (3) het bieden van rugdekking tegen een ontzettingsleger.

Zouden al deze inspanningen genoeg zijn om te voorkomen dat de Spanjaarden de stad konden bevrijden? Er gingen al verschillende geruchten rond dat Hendrik van den Bergh bij Brussel een Spaans ontzettingsleger aan het formeren was.⁷¹ Voor de zekerheid kreeg de circumvallatielinie 9 grote schansen, 49 redoutes, 17 hoornwerken en diverse tenailles, halfbastions en batterijen.⁷² Op de dijken werden wegen aangelegd, zodat men ongehinderd door het hoge water van het ene kwartier naar het andere kon rijden. Transport van goederen en snelle berichtgeving door bodes werden makkelijker.

Op 30 mei werd gemeld dat de "*verhoginghen ende verswaringhen*" eindelijk "*genoich volmaickt*" waren en dat de meeste schansen en redoutes in staat van verdediging waren gebracht.⁷³ Frederik Hendrik had gekregen waarop hij had gehoopt. Door het uitblijven van een ontzettingsleger, had hij voldoende tijd gehad om zich voor 's-Hertogenbosch in te graven en te verschansen.

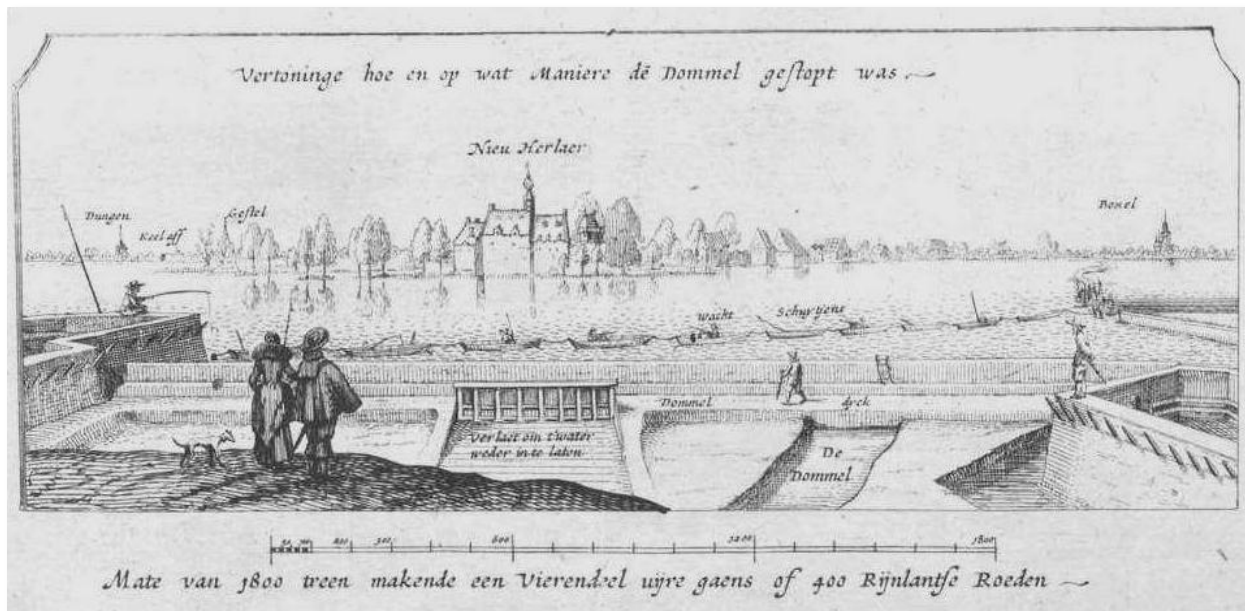
Verloop van de werkzaamheden

Voordat de verdedigingslinie helemaal afgerond was, maakte een ontzettingsleger een goede kans om de stad voor een inname te behoeden.⁷⁴ Daarom ging men snel en georganiseerd te werk. Elk regiment en elke compagnie kreeg bij aankomst '*hare gront*' aangewezen, waarna het berekende aantal schoppen, spaden, rijshout, palen, kruiwagens en ander materiaal werd uitgedeeld.⁷⁵ De leveringen waren voor de enorme schaal uiterst precies. In de vroege ochtend van 3 mei begonnen de 24.000 voetsoldaten het landschap rond de stad ingrijpend te veranderen. Bij het aanleggen ervan werd zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de mogelijkheden die het terrein bood, zoals aanwezige dijken, natuurlijke verhogingen en landwegen. Al snel kwamen voor deze enorme operatie versterkingen aan, bestaande uit landbouwers uit het Noorden. Op 3 mei arriveerden 1500 boeren uit Gelderland, drie dagen later nog eens 344 boeren uit Zuid-Holland en 300 uit de Nederbetuwe.⁷⁶

De Aa en de Dommel werden afgedamd op de plaatsen waar zij deze buitenste linie kruisten. Het aangelegde grachtenstelsel voerde het rivierwater af. Alhoewel de meeste ingenieurs het omleiden van de rivieren voor onmogelijk hielden, besloot Frederik Hendrik het toch met "*vlijt en arbeid*" te proberen.⁷⁷ Heinsius schreef over de afdamming van de Dommel dan ook dat het allemaal niet zonder problemen ging: "*De Dommel werd nu gelegd om de kwartieren van de prins en [Den Dungen] heen, zodat zij de legergracht vulden en aldus diende als versterking tegen de komst van de vijand. [...] Deze werd met wachten en andere versterkingen versterkt, want de beleggers vreesden eerst dat het water de dijken kon doorbreken. [...] Het was allemaal niet makkelijk want men zag dat het nodig was het land vol kleine hoogten en dalen te vereffenen omdat het onmogelijk was de verschansingen en batterijen te stellen. Vandaar dan men terstond veel arbeidslieden aan het werk zette om te egaliseren en in een gering aantal dagen was ook dat werk gereed.*"⁷⁸ Ter bescherming van de opgeworpen dijk in de Dommel, werd in de rivier een staketsel - een rij met palen - geheid en over de gehele lengte werden tussen de palen schuiten gelegd die met kettingen of touwen aan elkaar werden vastgebonden. Zo kon de vijand het water niet oversteken om de dijk te bereiken (afb 4.1).⁷⁹ Naast dat de grachten het water van de stad wegleidden, konden de troepen van de prins nu ook zelf bepalen welk deel buiten de linie zij onder water wilden zetten om het ontzettingsleger van Van den Bergh in hun naderingspogingen te hinderen.

Hoewel de omsingeling strak georganiseerd was, glipte op de nacht van 3 op 4 mei toch een leger van vier compagnieën, ongeveer 800 soldaten, vanuit Breda ongezien door de omsingeling.⁸⁰ Zij bereikten de Sint Janspoort via de moerassen bij Deutenen, na het schrijven van gouverneur Grobbendonck op 2 en 3 mei dat daar door de Bosschenaren nog geen soldaten gezien waren. Op 6 mei bereikten nog eens 45 soldaten vanuit Eindhoven de stad langs Den Dungen en fort Pettelaar en versterkte daarmee het verdedigende Bossche garnizoen.⁸¹ Net zoals gedeputeerde Van Haersolte, merkten ook de Bosschenaren op dat de Staatsen eigenlijk alleen nog maar hadden gegraven.⁸² Door het harde werk van de troepen, aangevuld met de boeren uit Holland en Gelre, was op 18 mei de stad volledig omsingeld, alhoewel het volgens

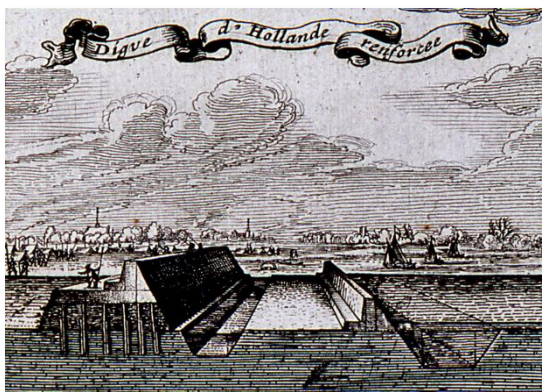
Frederik Hendrik vooral lag aan zijn *“gestadige ijver en zorg in het aanmoedigen van de arbeiders.”*⁸³ Op 21 en 22 mei vertrokken boden van 's-Hertogenbosch richting Brussel die onverrichterzake weer moesten terugkeren. Er was geen doorkomen meer aan.⁸⁴ In de stad waren oorspronkelijk vier vanen ruiters gelegerd (zonder vaste aantallen ruiters), die bij het verlaten van de stad werden tegengehouden door Staatse troepen. Zij deden tijdens het beleg uiteindelijk dienst als voetvolk en namen enkele keren zelfs als arbeider of pionier de schop ter hand.⁸⁵ Het duurde tot 30 mei voordat ook alle schansen en versterkingen grotendeels afgewerkt waren.

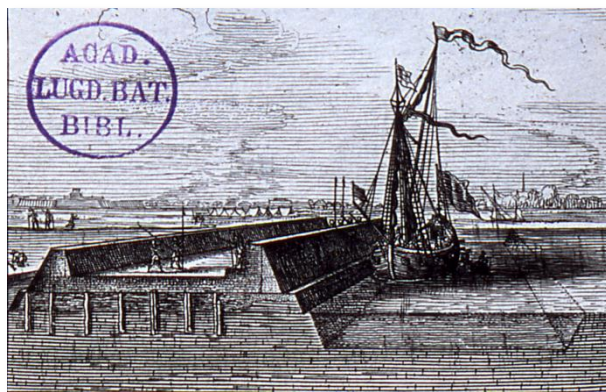
Afbeelding 4.1: Zicht op de afdamming van de Dommel vanuit het kwartier in Vught. Aan de andere zijde van het ondergelopen gebied is kasteel Nieuw-Herlaer te zien. In het midden een sluis om het water eventueel weer binnen de linies te laten stromen.

Dwars door het moeras – De snelle omsingeling van de stad verraste zowel vriend als vijand. Het gedeelte van de linie dat vanaf Vught, via Deutenen richting Engelen liep, was het moeilijkst af te sluiten. Vanaf de Vugtherhei trokken de belegeraars een weg dwars door de moerassen. De Boerendijk maar vooral de Hollandse dijk getuigden van een staaltje ingenieuze durf. De kwartieren Engelen, Deutenen en Vught waren vanaf dat moment met een dijk verbonden.

De aanleg van de Hollandse dijk - genoemd naar de Hollandse boeren die hem aanlegden - dwars door de Gement werd vaak gebruikt om het geniale talent van de prins te bewijzen. Niet bevreesd voor de enorme uitdaging om een geïnundeerd gebied over te steken en zo de stad volledig in te sluiten, vermeed Frederik Hendrik de fout om één zijde open te laten die zijn broer en voorganger Maurits wel had gemaakt. Het was inderdaad ploeteren in het moerassige gebied. Zand om borstweringen mee te vormen was er niet. Normaal gesproken werd het afgegraven zand uit de grachten daarvoor gebruikt. Daarom werden palen diep in de grond in geslagen en aangevoerd rijshout en zand in het water gestort. Heinsius schreef over dit proces het volgende: *“De Bosschenaren waren verwonderd over het feit dat het volk van de prins in het moeras, waar men vroeger niet kon lopen, zoveel ‘vastigheid’ kon halen om het geschut te weerstaan. Het werk werd dapper uitgevoerd met*

Afbeelding 4.2: Doorsnede van de Hollandse dijk

Afbeelding 4.3: Doorsnede van de Boerendijk en Bossche Sloot

wilgentakken die van Keizerswaard gebracht zijn om zesendertig voet (1 voet = ong. 30 cm) water en moeras te vullen. Men wierp op de rijbossen zoveel aarde als mogelijk was om ze te doen zinken en opeen te pakken. Er werden grote palen geslagen ongeveer 6 voeten van elkaar en met takken als palissade aangehecht. Daar recht tegenover werd op twee voet nog een palissade aangelegd. Daartussen vulde men met rijbossen en dikke takken. Omdat het een werk moest worden dat het geweld van water en wind moest kunnen doorstaan, werd alles goed gevuld, verbonden en gevlochten maar werd er ook een dubbele gracht gemaakt waardoor het water dat wijd en breed verspreid was, in de nieuwe gracht samenstroomde, tot groot voordeel van het leger. Daarvoor konden de konvooien wagens en karren niet of met groot gevaar de weg gebruiken, maar nu had men een gemakkelijk pad gemaakt.”⁸⁶ De met bootjes aangevoerde moeraszoden vormden de borstwering.⁸⁷ Toen het water begon te zakken, werden de dijken verbreed en versterkt. Waar het mogelijk was, werden ook versterkingen aangelegd. Vier houten redouten werden in de Hollandse dijk aangebracht, wier borstwering was gemaakt van planken, vastgemaakt aan stevige rechtopstaande palen, twee voet uit elkaar en de tussenruimte gevuld met aarde, om bestand te zijn tegen musketschoten. Op één van deze versterkingen werd geschut geplaatst.⁸⁸ De stadhouder verwachtte namelijk, niet ten onrechte, dat aanvallen van het ontzettingsleger van deze kant zouden komen. In de Bossche Sloot, de wetering die voor de Boerendijk liep, liet Frederik Hendrik tijdens de aanleg van de dijk binnenvaartschepen met geschut aan boord neerleggen.⁸⁹ Zes hiervan bleven ook na voltooiing in de Bossche Sloot liggen. Ook liet de prins een groot aantal stevige sloepen leveren om te varen over de ondergelopen landerijen.

Overzien van de werkzaamheden – Waar was Frederik Hendrik zelf tijdens deze werkzaamheden? De prins zal voor het overdenken van zijn plannen vaak de Lambertustoren, toentertijd het hoogste punt in de omgeving van Vught, als uitzichtpunt gebruikt hebben. In menig schilderij van het beleg is de kerk prominent aanwezig (zie bijvoorbeeld afb. 2.1). Frederik Hendrik stond er daarentegen ook om bekend dat hij de troepen van dichtbij aanmoedigde: *“Ik bezoek de arbeiders aan de buitenwerken, prijs de ijverigen, de tragen meteen straffend, hun vermanend tot hun plicht. De leden volgen me onvoorwaardelijk en mijn onvermoeibare ijver ontvonkt bij hun allemaal de ijver om het land te dienen.”*⁹⁰ Volgens Heinsius kon niemand van de werklieden *“er genoeg van krijgen hem nu eens met kruut, dan weer met modder besmeurd, aan te kijken wanneer hij zag hoe het water overal uit diens kletsnatte kousen droop.”*⁹¹ Een Britse kapitein schreef een verslag waaruit blijkt dat Frederik Hendrik ook niet bang was om aan het front een kijkje te nemen. *“Op zondag kwam Zijne Excellentie [Frederik Hendrik], die maar al te vaak zijn leven waagde, naar beneden het gangenstelsel in om een kijkje te nemen in de loopgraven. [Mijn luitenant-kolonel] liet de prins het binnenwerk van de loopgraaf zien.”*⁹² En dat was zeker niet zonder gevaren. *“Het staat vast dat hij [...] meermalen aan de dood [is] ontsnapt”* want *“grote kanonskogels vielen vlak voor [zijn] voeten neer alsof een hogere macht ingreep.”*⁹³

Logistiek en aanvoerlijnen

De bevoorrading van een leger van 28.000 man vergt bijzonder veel inspanningen en leverde zeker in de zeventiende eeuw vaak problemen op. Alle benodigdheden moesten van grote afstand worden aangevoerd. De mannen op de Nederlandse schepen en karren moesten voortdurend op hun hoede zijn voor de vijand die niet schroomde om de aanvoerende konvooien te onderscheppen en buit te maken. Tijdens de belegeringsoperatie maakte Frederik Hendrik gebruik van twee bevoorradingslijnen; één via de Hollandse vesting Heusden en één via de Maas en de Dieze. Fort Crèvecœur, gelegen aan de monding van de Dieze, was in Staatse handen en beheerste het scheepvaartverkeer. De Bossche stadsschepen Robbert van Voorne vermeldde dat op 30 april al *“meer als 150 schepen de Maese [waren] affgecomen en [bleven] liggen by Crevecoeur, waerinne geseght werde amonitie te wesen”*.⁹⁴ Uiteindelijk zouden ruim 200 schepen afmeren met oorlogstuig en materiaal voor de aanleg van de linies en andere veldversterkingen.⁹⁵ Een groot gedeelte van het geschut (53 stuks), de munitie, de levensmiddelen, haver voor de paarden, bouwmaterialen en een groot gedeelte van de bagage werden via de grote rivieren naar fort Crèvecœur verscheept alvorens het in de kwartieren arriveerden. De tocht naar de stad duurde ongeveer een uur. De logistieke activiteiten waren strak gepland: de eerste schepen arriveerden in Crèvecœur bijzonder genoeg tegelijkertijd met het voetvolk dat kwam gelopen vanaf de Mookerhei.

Om er zeker van te zijn dat dit cruciale logistieke centrum in Staatse handen bleef, werden het dorp Engelen en de omgeving omgevormd tot het legerkamp van de graaf van Solms. De voormalige Engeler

Schans werd in de bronnen wel genoemd maar niet meer als zodanig gebruikt. Resten van de voormalige schans werden in de linie opgenomen.⁹⁶ Op de plek waar de schans ooit had gestaan, lagen op dat moment enkelen van de circa 23 compagnieën. De vaarverbinding tussen 's-Hertogenbosch en fort Crèvecoeur moest koste wat kost behouden blijven. Om te voorkomen dat de Spanjaarden elders aan de oevers grip zouden krijgen op het vervoer over de Dieze, werd tussen Engelen en het fort ook een linie opgeworpen. Tegenover het kamp, waar de Ploossche Sloot in de Dieze uitmondde, werd een nieuwe schans, fort Engelen, gebouwd. Dit fort was aangelegd om een schipbrug te beschermen die de doorvaart naar de stad controleerde. Geen enkele boot kon ongezien langs Engelen komen. Later verloor de brug haar functie, omdat de Staatsen de hele rivier hadden afgedamd.

Afbeeldingen 4.4 en 4.5: Het legerkamp van de graaf van Solms in Engelen op twee verschillende kaarten. Schepen uit het Noorden zijn aan de oevers van de Dieze afgemeerd. Ook zijn fort Engelen, de linie tussen Engelen en fort Crèvecoeur, de Boerendijk en de Bossche Sloot en de schipbrug op deze kaarten te zien.

De Staten-Generaal en de Staten van Holland hadden enige tijd voor aanvang van het beleg in de omgeving van 's-Hertogenbosch een vrij leger afgekondigd. Dit betekende dat alle goederen die naar het leger gingen gevrijwaard waren van tollens en belastingen. Het was gebruikelijk dat soldaten zelf voor hun levensonderhoud zorgden en van hun soldij de ingescheepte waren kochten van zoetelaars, marskramers en handelaren op de markt. De kosten daarvan bleven zonder belastingen binnen de perken. Er moest dan ook via een strakke planning gezorgd worden voor de soldij zelf.⁹⁷ Zonder contante betaling konden de soldaten niets en weigerden zij gewoonweg te werken of te vechten. Hoewel dat niet hun plicht was, namen de Staatse overheden ook in de voedselvoorziening enige verantwoordelijkheid op zich: roggevoorraden werden van kooplieden opgekocht en van de WIC werd *“hondertduysent pont hart broot”* oftewel beschuit overgenomen. Ook kocht Frederik Hendrik in de omgeving van de stad bij boeren en handelaren meel en rogge op en liet hij voorraden inventariseren om eventueel later op te eisen.⁹⁸ De soldaten zelf waren ook inventief om hun rantsoen aan te vullen. Sommigen visten in het ondergelopen gebied, anderen hadden er een beschuldiging van desertie voor over om naar fort Crèvecoeur of Orthen te trekken waar de schepen aanlegden: daar waren de levensmiddelen - zonder alle transportkosten - veel goedkoper.⁹⁹

Omdat men prioriteit gaf aan de aanleg van de verdedigingswallen rond de kampementen en de verbindende dijken tussen de kwartieren later pas werden aangelegd, was in onder andere in Vught de eerste weken sprake van groot *“gebreck en dierte”*, aangezien zij *“het verst van [Crèvecoeur] geelaigneert synde.”*¹⁰⁰ De soldaten leden honger. Zonder verbindingsdijken in het moerasgebied konden de ingescheepte goederen de verder weg gelegen troepen niet bereiken. Ook de zogeheten zoetelaars, die het leger voorzagen van voedsel, durfden nog niet vanaf fort Crèvecoeur over de onveilige wegen te trekken.

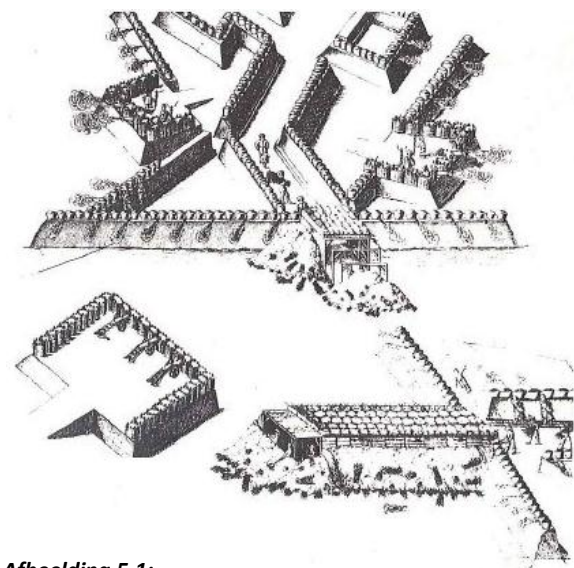
5. Ten aanval! - Contravallatielinie

Op 12 juli namen Bossche verspieders meer activiteit waar in de buurt van Engelen. Aan de oevers van de Dieze laadden schepen grote hoeveelheden hout uit. Tientallen arbeiders en ingenieurs arriveerden vanuit Holland. In eerste instantie hadden de Bosschenaren geen idee wat hen te wachten stond, maar al snel werd duidelijk dat alle activiteit bij Engelen erop duidde dat hier watermolens werden gebouwd.¹⁰¹ De rivieren de Dommel en de Aa stroomden op dat moment al niet meer tot de stad en daarmee was de inundatietactiek van de Bossche vesting al in grote mate ondermijnd. Maar dit was bij lange na niet voldoende voor Frederik Hendrik. De Hollandse poldertechniek werd ingezet om de zo succesvolle en beproefde inundatieverdediging langzaam maar zeker van de Bosschenaren af te nemen.

Na de eerste verdedigingslinie begonnen de Staatsen met de aanleg van een tweede linie binnen de grotere circumvallatielinie, de *contravallatielinie*, van ongeveer 25 kilometer lang. Deze linie werd aangelegd om (1) de vesting verder af te sluiten, (2) door aanleg van dijken het droogmalen van het inundatiegebied te vergemakkelijken en (3) uitvallen vanuit de vesting te weerstaan.¹⁰² Want omdat het waterpeil zakte, konden ook de Bossche verdedigers makkelijker het eens moerassige gebied betreden. De contravallatielinie bevatte 45 redoutes en 35 à 45 batterijen die vuur op de stad konden uitbrengen.¹⁰³

Aanleg loopgraven en opwerpen batterijen – Zodra ook deze omsingeling grotendeels compleet was en het waterpeil begon te zakken, liet Frederik Hendrik de voorbereidingen treffen voor de eerste loopgraven. Deze loopgraven moesten de Staatse soldaten buiten bereik van het vijandelijk geschut houden. De Staatse ingenieurs, waaronder de bekende ingenieur Theodoor Niels, tekenden plannen uit hoe deze het beste naar de stad konden slingeren. In tegenstelling tot wat de Bosschenaren dachten - gouverneur Grobbendonck ging uit van twee loopgraven richting de stad vanuit Vught en Hintham door de hoger gelegen gronden - liet Frederik Hendrik niet minder dan vijf loopgraven aanleggen, één vanuit elk kwartier. Dit deed hij omdat de Bosschenaren zo hun aandacht over de verschillende verdedigingswerken van de stad moesten verdelen.

Op strategische punten werd aan weerszijden van de loopgraven zand opgehoopt. Daar werden kanonnen geplaatst, versterkt met een aardenwal en rijen rieten schanskorven. Dit waren grote manden van ruim 2 meter hoog en een meter in doorsnede, gevuld met zand. Met deze korven werd een schietgat gevormd, waar het kanon tegenaan gerold kon worden. De manden beschermden de kanonniërs tegen musket- en kanonskogels. Als de kanonnen op hun plek stonden en het vuur geopend hadden, werkte men beneden verder aan de loopgraven. De verdedigingswerken en het geschut van de Bosschenaren kregen het zwaar te verduren. Getracht werd om uiteindelijk een bres te schieten in de stadswallen om vervolgens met voetsoldaten de vesting te bestormen.

Afbeelding 5.1:

Werkzaamheden aan batterijen en galerijen. De fragmenten tonen hoe dekking werd gezocht achter de schanskorven.

Oversteken van de gracht – Na maanden graven en spitten met spaden en houwelen werd de brede verdedigingsgracht bereikt. Voor het oversteken van die gracht werd een galerij gebouwd, een soort tunnel over het water waaronder dekking gezocht kon worden. Eerst moest er een dam aangelegd worden, waarvoor fascines, rijshout, aarde en allerlei ander materiaal gebruikt werd. Dit materiaal werd door de galerij zelf aangevoerd en aan het uiteinde in de gracht gestort, zodat de dam en galerij een gelijke vorm hielden. De hoogte van een galerij was ongeveer 2 meter en de breedte 1,50 tot 3 meter. Het geraamte bestond uit van tevoren gereed gemaakte balken. Met markeringen op de balken kon het bouw pakket snel in elkaar gezet worden. Zij werden aan de binnen- en buitenkant met stevige planken bekleed, waartussen grond gestort werd. Bovenop de galerij lag een aardlaag van 30 à 45 centimeter dik om bescherming te bieden tegen brandstichting en afgevuurde kogels. Ook werd aan de open voorzijde met aarde een flinke gronddekking aangebracht (afb 5.1).¹⁰⁴

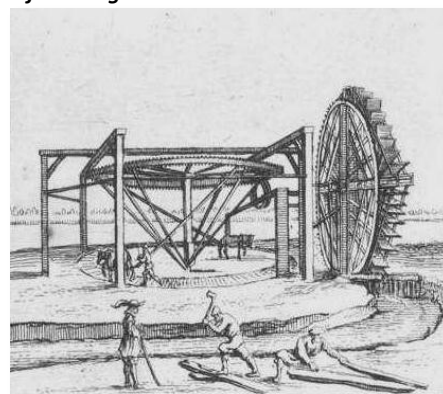
‘De Moerasdraeck’ onschadelijk gemaakt

Droogmalen van de polders – De aanleg van de twee linies had 's-Hertogenbosch en omgeving in een enorme polder veranderd en daar wisten de in Engelen gearriveerde Hollandse ingenieurs wel raad mee. Enkele jaren daarvoor hadden zij nog de Beemster, de Purmer, de Wormer en Heer Hugowaard drooggemalen. Op 14 juli werd de herstelling van een aantal oude molens aanbesteed. Daarnaast werd begonnen met de opstelling van 23 nieuwe waterrosmolens. De bij Hollandse zagerijen bestelde bouwpakketen met de onderdelen voor het uitgestrekte molenpark waren enkele dagen eerder gearriveerd. De Ingenieurs plaatsten de rosmolens iets onder Engelen (afb. 4.4), aan de linkeroever van de Dieze, in het letterlijke doucheputje van noordoost Brabant; het laagst gelegen punt van de droog te malen polder. Ze kozen voor molens die het water óf met behulp van een schroef in een houten koker óf met een waterrad opmaalden, omdat deze in relatief korte tijd gebouwd konden worden (afbeeldingen 5.2 en 5.3). Hoewel de bouw van de molens voortvarend verliep, kreeg men bij aanvang toch een onverwachtse tegenslag te verwerken. Er waren namelijk te weinig paarden om alle molens te bedienen. De meeste paarden waren door Ernst Casimir meegenomen voor een achtervolging op een Spaans leger dat de Veluwe was binnengevallen.¹⁰⁵ Desondanks deden de molens hun werk. Midden augustus (dus ongeveer een maand later) was het waterpeil over een grote oppervlakte 14 duimen (ongeveer 35 centimeter) gezakt. In de Dieze moest zelfs een dam worden

Afbeelding 5.2

Afbeelding 5.3

aangelegd, omdat het weggepompte water terug naar het gebied tussen de linies dreigde te stromen.

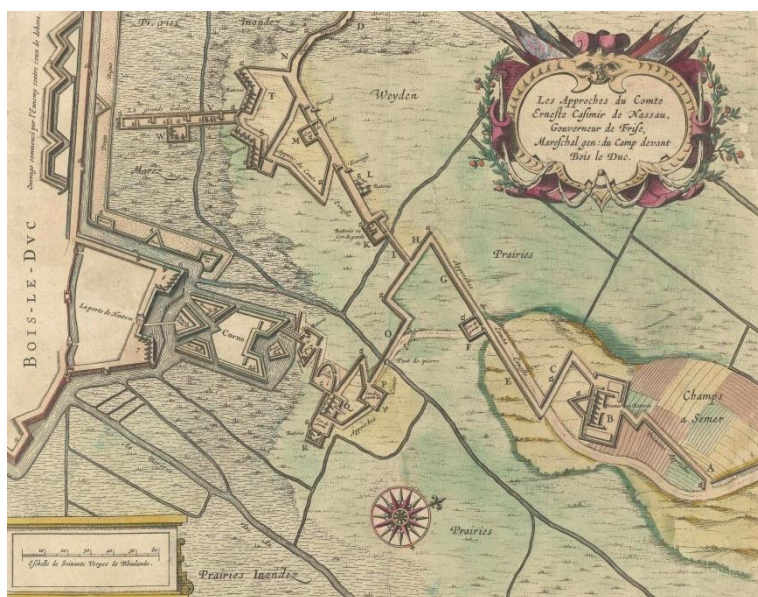
Bij het vertellen van dit verhaal wordt vaak de naam van de later beroemde waterbouwkundige Jan Adriaansz. Leeghwater genoemd. Hoewel hij net zoals alle molenmakers en ingenieurs intensief samen gewerkt zal hebben met bevelhebbers en ingenieurs van de prins, was zijn positie in 1629 in werkelijkheid een stuk minder opvallend. In eigentijdse Staatse bronnen wordt nergens over zijn aanwezigheid of rol in het beleg gesproken. Leeghwater was een poldertechnicus en één van de vele molenmakers die voor Frederik Hendrik de molens construeerden om het inundatiewaterpeil te verlagen.¹⁰⁶ Maar Leeghwater was ook een verhalenverteller. Hij is de enige ingenieur die twee boekjes heeft nagelaten over de Hollandse techniek van het droogmalen. Toen in de negentiende eeuw een held gekozen moest worden, waaraan het glorieus verleden van de Nederlandse waterregulering opgehangen kon worden, kwam men als vanzelf bij Leeghwater uit. Leeghwater zal een zeer bekwaam vakman zijn geweest, anders was hij niet voor dit beleg tewerkgesteld, maar heel veel meer heeft hij niet betekend.

Voortgang: Orthen, Deutenen en Hintham

Voornamelijk schoten vanuit Orthen en Deutenen – Willem van Nassau leidde vanuit zijn kwartier in Orthen, dat toen nog een dorp was, de aanval vanuit noordelijke richting op de Orthenpoort. Het kamp huisvestte zo'n 3500 soldaten. De kanonnen begonnen op 20 mei voor het eerst 'te spelen'.¹⁰⁷ De loopgraven vanuit dit kwartier leken aanvankelijk het meest succesvol, maar spoedig plaatste de grote diepte van het water de aanvallers voor grote problemen. Met twee batterijen aan de zuidzijde van het kwartier werd de stad onder vuur gehouden. Later werden de werkzaamheden aan de loopgraven vanuit dit kwartier zelfs helemaal stopgezet, aangezien graaf Willem met een deel van het leger naar Hemert wegtrok om daar een verwacht ontzettingsleger te stoppen.

Deutenen, aan de westzijde van de stad, was in 1629 een soort eiland. 's-Hertogenbosch was alleen via smalle en moeilijk begaanbare wegen te bereiken. Kolonel Willem Pijnssen van der Aa richtte er met 2500 soldaten als laatste van de zes commandanten een klein kwartier in dat werd beschermd door fort Deutenen - van waaruit het commando werd gevoerd over heel Deutenen - en twee uitkijkposten op hoger gelegen plateaus in het landschap. *"Het volk had door het water moeten waden tot onder de armen toe om [in Deutenen aan] te komen"*, schreef Frederik Hendrik zelf.¹⁰⁸ Het water was ook hier een groot probleem in de aanvalsstrategie. In eerste instantie werd geprobeerd met bootjes enkele wachtposten uit te schakelen. De traversen die de Bosschenaren daar hadden opgeworpen werden daarbij ontdekt, maar de pogingen van Pijnssen om deze te vernielen met geschut mislukten. De afstand was toentertijd nog te groot om zuiver te kunnen richten. Toen bleek dat het water te veel weerstand bood, liet Frederik Hendrik de werkzaamheden om de stad te naderen stopzetten. Daarna werden vanuit dit kwartier enkel de verschaningen bij de Vugterpoort onder vuur gehouden.¹⁰⁹

Kanonnengebulder, loopgraven en een 'grote Galerij' vanuit Hintham – Ernst Casimir van Nassau bereidde zijn aanval vanuit zijn kwartier in Hintham op de Hinthamerpoot zorgvuldig voor. Op ongeveer 500 meter van het Hinthamereind beschikte hij over een batterij van zes kanonnen die de stad onder vuur hielden en tegelijkertijd zijn troepen dekking verschaften. Vanuit Hintham naderden zijn troepen de noordoostelijke zijde van de stad. *"Guarden, hooge retrenchementen, batterien, blinden ende traversen [werden telkens opgeworpen] als hy gront gewonnen hadde."*¹¹⁰ In eerste instantie maakte gouverneur Grobbendonck zich minder zorgen over deze aanval, maar dat veranderde toen als gevolg van de dammen in de rivieren en het warme weer vanaf eind mei de laaggelegen weiden aan de stadswal tussen Orthen- en het Hinthamereind - de huidige Noordwal - droogvielen. Ernst Casimir maakte hier dankbaar gebruik van en op 13 juni liet hij de aanval op het hoornwerk bij het Hinthamereind voor wat het was en richtte hij zich volledig op de zwak verdedigde middeleeuwse muur die haar natuurlijke verdediging had verloren en ongedekt was door de ver weg gelegen bastions. De Bosschenaren hadden al met argwaan opgemerkt dat Ernst Casimir sinds enkele dagen een andere strategie hanteerde, maar na het gevangen nemen van een Staatse ingenieur, werd pas duidelijk wat zijn precieze plannen waren. Ernst Casimir besloot het nog steeds zompig en laaggelegen gebied voor de Noordwal te overbruggen met een galerij van 300 voet lang richting de Schilderstraat, de zogenaamde 'grote Galerij'.¹¹¹ Deze galerij was open aan de bovenkant en had dezelfde inwendige structuur als de loopgraven.¹¹² Tussen de kwartieren van Hintham en Orthen werd een verbindingsdijk aangelegd in het verlengde van de zogeheten Koedijk (ter hoogte van de huidige IJzeren Vrouw), die de linies aanzienlijk verkortte. Een zware en moeilijke arbeid en niet minder kostbaar omdat zand met karren van ver moest worden aangevoerd.¹¹³ Op deze dijk werden, ter ondersteuning van de zigzaggende soldaten in de galerij,

15 kanonnen geplaatst. De Bosschenaren gaven vanaf dat moment weerstand voor én achter de oude stadswallen met opgeworpen versterkingen en nieuw ingerichte batterijen tussen de Schilderstraat en de Poedertoren bij de Orthenpoort.¹¹⁴ Op 2 juli werd extra geschut geplaatst bij de Kasterense molen.¹¹⁵

Afbeelding 5.4: De naderingswerkzaamheden vanuit het kwartier van Ernst Casimir te Hintham. De aanvallen op het hoornwerk voor de Hinthamerpoort werden gestopt, waarna men de aandacht richtte op de ongedekte Noordwal.

Manschappen en hun posities

Een romantisch beeld van de linie geeft een omschrijving van Vondel: “11 uur gaans, van zonopgang tot zonsondergang.”¹¹⁶ Het moet een fantastische wandelroute geweest zijn, 1,80 meter boven het maaiveld en op de achtergrond de uit het water opdoemende vesting 's-Hertogenbosch met haar hoge stadswallen, poorten en torens. Maar mooie verhalen over de linie vallen in het niet bij de verhalen over soldaten die zich door de grond heen worstelden in de loopgraven, die achter schanskorven en aarden wallen zich in het zweet werkten om de kanonnen aan de gang te houden en over soldaten die zwoegden onder galerijen om met gevaar voor eigen leven centimeter voor centimeter vooruitgang te boeken.

Bedrijvigheid tussen de kanonnen - Het totaal aantal kanonnen dat de Staatsen gebruikten om 's-Hertogenbosch te belegeren bedroeg 116 stuks. 53 werden met schepen naar Crèvecoeur vervoerd. De andere 63 kanonnen werden door het veldleger meegenomen vanaf de Mookerhei. Dat was een klus op zich. 6 kanonstukken waarmee 24 pond ijzer kon worden weggeschoten, moesten met wel 23 paarden naar 's-Hertogenbosch getrokken worden. De zwaarste kanonnen, 48 ponders die voor elk schot werden geladen met 16 pond buskruit, werden via Crèvecoeur naar hun uiteindelijke posities vervoerd.¹¹⁷

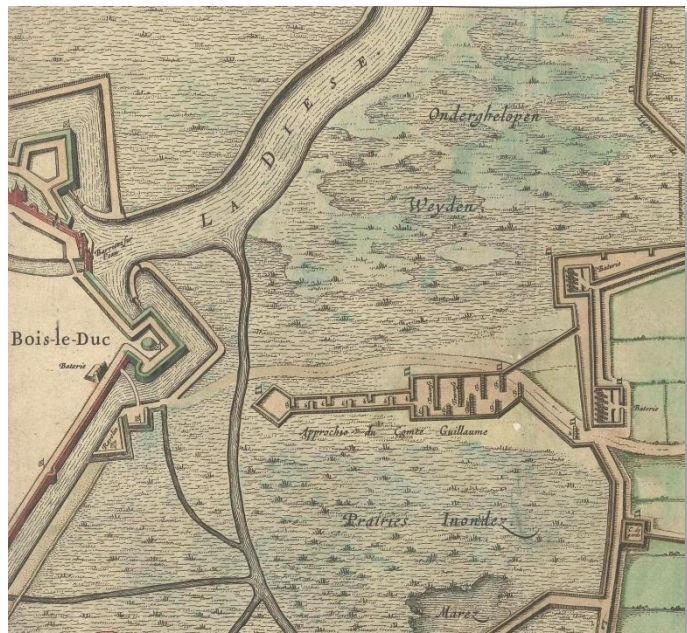
De bevelvoering over een aantal kanonstukken en het bijbehorend personeel berustte bij de officieren van de artillerie. Zij waren verantwoordelijk voor het materieel, het onderhoud ervan en berekenden de geschutopstelling en vuurregeling. Het uiteindelijk afvuren van het kanon deed de kanonnier, die doorgaans per schot werd betaald. Voor alle werkzaamheden buiten het afvuren om werd iedere veldtocht nieuw personeel aangenomen. Zij hielden de status van burger en maakten dus feitelijk geen deel uit van het Staatse leger. Pioniers wierpen batterijen op en laadden schepen in en uit, handlangers hielpen de kanonniërs bij het plaatsen van de vuurmonden en timmerlieden werkten aan de stellages. Ook waren er voortdurend smeden in de buurt om het geschut te repareren, harniceurs hielden de stellages in goede staat en smeerden de wagenassen en schanskorfmakers maakten van rieten stengels enorme manden. Wat betreft de manschappen die direct bij het afvuren betrokken waren, werd na het beleg bekeken of zij in dienst werden gehouden of werden ontslagen.¹¹⁸

De zwaarste zeventiende-eeuwse kanonnen hadden een bereik van 1.500 tot 2.000 meter, maar rond 's-Hertogenbosch werden de Staatse batterijen ongeveer 750 meter van de stad gepositioneerd. Daar installeerden de kanonniërs hun kanonnen op ongeveer vier meter afstand van elkaar. Het kanon vuurde massieve gietijzeren kogels af en kon 9 à 10 schoten per uur lossen. De kanonniërs vuurden in een rechte lijn op hun doel, soms met de bedoeling de kogels door de vijandelijke linies heen te laten stuiteren. Elke stilvallende kogel liet een spoor van vernieling achter. De terugloop van de kanonnen trachtte men te beperken door hen tegen een schuin oplopende helling te plaatsen. Na een uur schieten moest de kanonsloop met in zijn gedrenkte huid gedurende een uur afkoelen. Ook de mortier werd in het leger van Frederik Hendrik steeds vaker ingezet. De prins zag in dat dit wapen een belangrijk aandeel kon leveren bij de inname van steden, vooral wanneer er granaten of bommen mee werden afgeschoten. Deze bommen werden geladen met buskruit en kwamen achter de vijandelijke linie tot ontploffing. Voordat het zover was, vervoerden zogeheten conducteurs het materieel en de munitie naar de

kanonniërs en haalden zij buskruit uit de door hen aangelegde kruitkelders. Ook legden zij verantwoording af van de per dag verschoten munitie.¹¹⁹

Voetsoldaten – Terwijl de kanonniërs over grote afstand de vijand bestookten, krioelden daaronder voetsoldaten als mieren door de loopgraven. Loopgraven hadden allerlei hoeken en bochten zodat Bossche kogels weinig slachtoffers konden maken. Ook in de gangen zelf werd een geschanste structuur aangebracht waarachter soldaten dekking konden zoeken. De ingenieurs hadden dit bedacht voor het geval dat vijanden de loopgraven in zouden komen stormen. De Staatse huurlingen waren niet alleen aangenomen om schoten te lossen. Zij verzorgden, naast het aanleggen van beide linies en veldversterkingen, ook het graafwerk aan de loopgraven. 's Nachts werd het werk voortgezet. Daarvoor gebruikten de compagnieën fakkels of een speciaal soort lampen.¹²⁰

Als een vijandelijk verdedigingswerk tot was, namen "de Basen ende Werckmeesters" het aanleggen van de loopgraven aan. Soldaten, die geen werk hadden als hun compagnie geen wacht liep, lieten zich aannemen als arbeiders. De militaire bevelhebbers lieten dit toe, al klaagden ze soms over de vermoeidheid van hun mannen. Als de belegeraars de verdedigers tot zo nabij genaderd waren, konden zij letterlijk een gesprek met elkaar voeren. Zo kwam het wel eens voor dat directe tegenstanders schertsend met spot en soldatenhumor erop aandrongen elkaar in het vervolg netjes te behandelen. Na een prettig en vriendelijk gesprek, werd de strijd hervat.¹²¹

een half musketschot (ong. 25 m) genaderd

Afbeelding 5.5: Loopgraven vanuit Orthen. Speciale aandacht voor de structuur in de loopgraven en de twee batterijen die vuur uitbrachten op het Ortheneind.

De militaire bevelhebbers lieten dit toe, al klaagden ze soms over de vermoeidheid van hun mannen. Als de belegeraars de verdedigers tot zo nabij genaderd waren, konden zij letterlijk een gesprek met elkaar voeren. Zo kwam het wel eens voor dat directe tegenstanders schertsend met spot en soldatenhumor erop aandrongen elkaar in het vervolg netjes te behandelen. Na een prettig en vriendelijk gesprek, werd de strijd hervat.¹²¹

De Staatse soldaten konden de verdedigers relatief gemakkelijk naderen omdat het vuurwapen dat gebruikt werd een kleine effectieve schootafstand had. De soldaten in de loopgraven schoten standaard met een lontslotmusket of snaphaanroer. Dit zijn musketten waarvan het kruit met een lont of vuursteen werden ontstoken om vervolgens een loden kogel met een doorsnede van 19 à 20 mm af te vuren. Dit wapen woog maar liefst zeven kilo, was een voorlader en moest bij het afvuren ondersteund worden door een gevorkte stok (afb 5.6).¹²² Langs de wanden van de gangen stonden bankjes. Als de soldaten hierop gingen staan, kwamen zij boven de loopgraven uit en konden zij de vijand beschieten.¹²³ Een soldaat kon ongeveer één schot per minuut afvuren. De effectieve schootsafstand was maximaal 40 à 50 meter. Doelgerichte kogels smoorden vaak in opgeworpen aarden wallen en schanskorven van de tegenstander. Om doel te treffen waren dus veel schoten nodig. Zo veel "dat elck musquettier 30, 40, ja 50 scheuten dede, dat hun borsten soo blau waren, datse het niet langer

Afbeelding 5.6: Muskettier die kruit in de pan van zijn roer giet, ca. 1600. Na het overhalen van de trekker sloeg een haan waaraan een lont of vuursteen was bevestigd naar beneden. Het kruit wat daarbij ontstoken werd, bracht de lading in het geweer tot ontploffing.

en konden herderen.”¹²⁴ Een ander gedeelte van de infanterie was uitgerust met ongeveer vijf meter lange spiesen. Deze piekeniers beschermden de musketiers en roerschutters tegen de snel voortbewegende cavalerie. Omdat het laden van de vuurwapens uiterst langzaam ging en de bajonet nog niet was uitgevonden, waren de schutters tijdens het laden enorm kwetsbaar. De piekeniers verleenden hen met buitengerichte spiesen op die momenten dekking.¹²⁵

Alle soldaten waren verplicht een rapier, een zwaard met een smal en puntig blad, en een morionhelm te dragen. Voor de uitrusting en de kleding moest de soldaat zelf zorgen. Doordat legers in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog geen vaste uniformen kenden, zal het naderende Staatse leger een kleurrijk geheel geweest zijn (afb 5.6). Om de 42 dagen werden de compagnieën ‘gemonsterd’. Dat wil zeggen dat soldaten gecontroleerd werden en boetes werden uitgedeeld aan degenen die wapens, een helm of delen van het harnas misten. In vergelijking met het armoedige loon van de soldaten waren deze boetes vrij fors.¹²⁶

In tegenstelling tot de onnauwkeurige musketten waren kanonskogels, het werpen van primitieve granaten en in het geval van de verdedigers uitvallen vanuit de vesting een stuk effectiever.¹²⁷ Toch vormden ook de musketkogels voor constant gevaar in de loopgraven, zeker als men even dekking verloor, of zoals de Engelse kapitein en kwartiermaker Henry Hexham schreef: *“Terwijl de compagnieën bij hun aflossing werden teruggetrokken tot aan de kleine schans en mijn luitenant-kolonel, een fors gebouwde lange man [...] wegliep met sir Thomas Collway, kwam dat noodlottige schot vanuit het niets en trof hem in zijn achterhoofd, zodat zijn hersenen uiteenspatten [...]. Die nacht betrok ons regiment de wacht over loopgraven en een correct, respectabel heer van My Lords compagnie uit Dort, een zekere heer Mallinax, die het zwaard droeg [...], was toen hij de loopgraven inspecteerde, de eerste die hem volgde in de dood.”*¹²⁸

Hoewel het dichtbij opereren bij de vijand op de stadswallen een uiterst beangstigende onderneming lijkt, lieten verschillende waaghalzen in het Staatse leger zich niet afschrikken. Schepen Robert van Voorne gaf hiervan blijk toen hij enigszins spottend schreef dat enkele Staatse soldaten *“soo stout”* waren om hun hoofd boven de stadswal uit te steken om te zien wat er gaande was, maar *“dat haer niet wel bequam”*.¹²⁹ In de Nederlanden was het eerder regel dan uitzondering dat men op het laatste moment de stadswallen van zo dichtbij naderde. Men groef mijnschachten onder de stadswallen waarin explosieve ladingen aangebracht werden.¹³⁰ Op die manier werd een bres geslagen in de verdedigingsmuur. Aangezien aanvallers volgens het militaire recht na een stormloop een stad mochten plunderen, capituleerden veel steden bij het vallen van zo’n bres.

Ingenieurs – Bij al deze werkzaamheden aan de frontlinies waren ingenieurs aanwezig. De bekendste ingenieur in ’s-Hertogenbosch was Theodoor Niels. Als stafid van Frederik Hendrik had hij de portefeuille “fortificariën” toegewezen gekregen. Hij was beroemd om zijn schetsen van enkele belegeringen, waaronder die van Groenlo en ’s-Hertogenbosch. Niels was vaak te vinden in de voorste linies. Niet alleen soldaten en officiers maar ook ingenieurs lieten het leven tijdens de werkzaamheden aan de loopgraven. De carrière van Niels illustreert het gevaar van zijn beroep. In de nacht van 22 juni 1629, toen Engelse soldaten bij fort Sint Anthonie bezig waren met de aanleg van een galerij, lieten de Spanjaarden *“een mijn ontploffen, waardoor de galerijen instortten en waaronder, behalve een aantal anderen, ingenieur Niels bedolven lag.”*¹³¹ Niels raakte bedolven onder de brokstukken van de ineenslopende tunnel. Over dit voorval wordt verteld dat Niels, al dood gewaand, levend werd ontdekt omdat hij zijn hoofd en armen boven de puinhopen wist uit te steken. Pas nadat het zand van zijn hoofd was verwijderd, werd hij herkend. Met enkel een verwonding aan zijn rechterschoonheid kwam hij als een held tevoorschijn. Zijn verbrijzelde voet was een mooie herinnering aan dit ongeluk, waaraan hij een grote reputatie te danken had.¹³²

Omgaan met de gruwelijke aspecten van de belegering

Met duizenden tegelijk ploeterden de Staatsen gedreven in de sompige aarde voort, terwijl om hen heen steeds meer doden en gewonden lagen. Hoe gingen soldaten met al die gruwelijkheden om, hoe bleven zij zowel letterlijk als figuurlijk op de benen staan?

Ontmenselijking van de vijand – In zekere mate probeerde de soldaat de vijand te ontmenselijken, soms gebruik makend van spot en provocatie. In hun dagboeken vertellen ze droog over vermoorde Staatse en Spaanse soldaten, hoe een gevangen ingenieur na een korte ondervraging op gruwelijke wijze vermoord werd of hoe van gesneuvelden de oren werden afgesneden voor de gouden ringen.¹³³ Ondanks deze ongenadige beschrijvingen, was van echte haat in het algemeen geen sprake. Soldaten trokken enkel ten strijde omdat het hen een inkomen

verschafte. Politieke overtuiging was voor weinigen een drijfveer. Liefde voor het vaderland bestond nog niet, omdat de zeventiende-eeuwse jonge man enkel binding had met zijn dorp of stad.

Toch vertelt Heinsius dat de Bosschenaren blij gaven van afgunst tegenover de Fransen die ze niet hadden voor Engelsen en laat staan voor 'Nederlanders'.¹³⁴ Er zijn gevallen bekend dat de Bossche stadsoldaten tegen de Fransen een nieuw onverantwoord wapen gebruikten: een dorsvlegel beslagen met ijzer waarmee zij hen als het ware dorsten. Dit werd toentertijd al ervaren als onrechtmatig en eerloos oorlogsgedrag. Het gevoel van afkeer was in oorlogstijd echter groot genoeg om dit te doen vergeten.¹³⁵ De onderlinge haat en nijd tussen de Fransen en Bosschenaren lijkt enigszins opmerkelijk aangezien beide partijen, in tegenstelling tot de meeste Nederlanders en Engelsen, katholiek waren. Toch kwam het schaamteloze gedrag richting de Fransen niet uit de lucht vallen. De soldaten aan beide zijden herinnerden zich nog goed wat 29 jaar eerder gebeurde in de *Slag van Lekkerbeetje*. Aanleiding was een opmerking van De Bréauté, een Franse kapitein in Staatse dienst, die rondbazuinde dat twintig van zijn eigen Franse ruiters beter waren dan veertig Spaanse van de Bossche gouverneur Grobbendonck. Gerard van Houwelingen, een Bossche cavalerieluitenant, hoorde hiervan en nam de uitdaging aan, op voorwaarde dat de strijd gevoerd zou worden met een gelijk aantal ruiters. De Bréauté gaf te kennen het liever op te nemen tegen Grobbendonck zelf, maar daar kwam toch niets van in. Het gevechtsterrein werd *"de heyde van Vucht, te weten tusschen het gerichte (de stadsgalg) ende dese stadt ('s-Hertogenbosch) [aangezien] dat de hey daer is de effenste ende het meest plein (open)."* Als bewapening werd overeengekomen *"het sweert ende twee pistollen."*¹³⁶ Op 5 februari 1600 om elf uur reden onder grote publieke belangstelling na een trompetsignaal 22 ruiters van elke partij op elkaar in. Al bij de eerste bestorming sneuvelde Van Houwelingen door een kogel die tussen zijn harnas en zijn helm was binnengedrongen.¹³⁷ Toch moesten uiteindelijk de Fransen het onderspit delven tegen de Spanjaarden. De laatste Franse ridders vluchtten en de ingesloten De Bréauté werd gevangen genomen. Hij smeekte nog om genade en probeerde zichzelf vrij te kopen, maar de dood van Van Houwelingen had zijn mannen tot razernij gedreven. Tegen alle regels van de krijgskunst, sloegen zij de Fransman bij het binnenkomen van de stad dood.

Dit soort tweegevechten maakten in heel Europa deel uit van de middeleeuwse ridderscultuur. De Slag van Lekkerbeetje (naar de bijnaam van Van Houwelingen wat 'lekkerbek' of 'smeerlap' betekent) is één van de laatste voorbeelden, zo niet het laatste. In latere rationelere opvattingen over oorlogsvoering vond men tweegevechten nergens toe dienen en te riskant. De Franse soldaten die in 1629 voor de stad lagen, herinnerden zich het laffe optreden van Grobbendonck en zijn garnizoenssoldaten nog goed. Vooral de vrijwilligers wilden de vernederende dood van De Bréauté wreken. De Staatse soldaten zullen ongetwijfeld

*"een nieuw Liedeken, vande Moordaedigheyde van Anthonius Schets, Heere van Grobbendonck, gheschiet aen den Edele Heere Mons Breauté by 'sHertoghen-Bos", gezongen hebben; een geuzenlied, dat kort na de slag ontstond en de melodie van psalm 51 gebruikte.*¹³⁸ Het lied stond bol van beledigingen aan het adres van Grobbendonck, die een eerloos, meinedig en trouweloos tiran wordt genoemd.¹³⁹

Afbeelding 5.7: Dit standbeeld op de kruising van de Loonsebaan en de Bréautélaan in Vught herinnert aan de Slag van Lekkerbeetje. Kunstwerk van Jean Bremers en Marianne Bremers-Deiman.

Heldenverhalen: moed, wilskracht en zelfopoffering – Soldaten werden ook positief gestimuleerd om inspanning na inspanning te leveren. In de loopgraven en kampementen bestond een bepaalde prestatiedrang en militaire eer. In tegenstelling tot verhalen over overwinningen en daden van veldheren en vorsten, gaat de herinnering aan de gewone heldhaftige soldaat snel verloren. Maar omdat veel

bronnenmateriaal is overgeleverd, hebben we van dit beleg nog wel zulke verhalen. Verhalen over moed, wilskracht en zelfopoffering. Verhalen waar de zeventiende-eeuwse soldaat, zelf op zoek naar militaire eer, zich aan spiegelde. Bijvoorbeeld toen een Engelse actie tegen fort Sint Anthonie begin juni op chaos was uitgelopen, kwamen de Engelsen daags daarna zelf met de vraag of zij het nog eens mochten proberen. In dit geval niet zozeer om een mislukking goed te maken, maar ook omwille van de vernedering tegenover Franse compagnieën in de buurt. Er bleef altijd een na-ijver bestaan tussen de Fransen en de Engelsen wie nu de motor was geweest achter de succesvolste aanvallen.¹⁴⁰ De legerleiding maakte van dit soort gevallen dankbaar gebruik.

Daniël Heinsius beschreef enkele gebeurtenissen voor de Vughterpoort waar *“voor de stadsmuren [...] het gebruik van een geplaatste brug al lange tijd [werd] belemmerd. Keien en stenen werden over de Staatsen uitgestort als een dichte hagelbui. Daarom werd door de commandant iemand aangewezen om een doorgang over de brug te forceren. Hij moest acht lotgenoten uitkiezen die hem daarbij zouden helpen. Terwijl de anderen nog overlegden stak een onverschrokken Engelsman tussen zijn nog aarzelende makkers de brug over. De stenen en kogels van de vijand die hem van alle kanten troffen, hielden hem niet tegen. Met handgranaten verdreef hij de ter verdediging samengetrokken tegenstanders. Hij keerde terug met een uitgestoken oog en bloed over zijn hele lichaam, maar met nog steeds dezelfde wilskracht.”*¹⁴¹ Van de commandant van de artillerie kreeg Heinsius het volgende te horen over een andere Engelse soldaat. *“Met een beloning in het vooruitzicht zou hij takkenbossen overbrengen naar de overkant van de gracht die via een ondiepte kon worden overgestoken. Toen hij de opdracht uitvoerde, werd hij door een kogel in de dij getroffen. Ongevoelig voor de pijn of deze verbijtend, riep hij naar de commandant: “wat wilde u nog meer?”. Toen de commandant het bloed van de soldaat zag, antwoordde hij dat het genoeg was geweest en dat hij zijn wonden moest verbinden. Toen deze antwoordde dat hij nog liever zou sterven en verder ging, werd hij opnieuw geraakt, ditmaal in de borst. Terwijl hij stierf, richtte de commandant zijn blik naar dit wonderlijke tafereel en rochelend verloor de soldaat onder de ogen van zijn commandant met zijn bloed zijn leven, waarvan hij de waarde niet had ingezien, noch had afgewogen.”*¹⁴² Deze verhalen werden geschreven door Daniël Heinsius. Hoewel er weinig soldaten zijn geweest die zijn werk hebben gelezen, zullen zij ongetwijfeld dergelijke heldendaden met eigen ogen hebben gezien.

Ziekte en dood, geloof en bijgeloof – De lichamelijke conditie van de soldaten was in het algemeen slecht, zodat zij erg vatbaar waren voor ziekten. Periode van grote hitte of langdurige regenval waren funest. Omdat de mensen in de kampen maar ook aan het front zo dicht op elkaar leefden, bestond er een hoog besmettingsrisico. Nauwelijks enkele dagen nadat het leger zijn kwartieren had ingericht, braken de eerste ziekten al uit, om daarna ook niet meer weg te gaan.¹⁴³ Exacte sterktes van de compagnieën en regimenten zijn niet te berekenen, omdat de meeste eenheden door allerlei oorzaken niet op volledige sterkten waren. Overleden en gewonde soldaten werden niet aangevuld, waardoor een compagnie ernstig kon verzwakken gedurende een beleg. Met welke ziekten de soldaten te maken kregen, is onbekend. Diagnoses kwamen niet verder dan algemene termen als pest, koorts of de vage ‘legerziekte’. Niet de kogels van de tegenstander brachten de meeste soldaten in levensgevaar, maar juist infecties en ziekten. Verwonde soldaten liepen deze gemakkelijk op. Hospitalen kende men niet. Bij ziekte of verwonding werd de soldaat op eigen kosten in een gasthuis in de omringende steden verpleegd. Tijdens het beleg, wanneer veelal ruimte, matrassen, linnen, medicijnen en verdere benodigdheden door de grote stroom slachtoffers ontbraken, resulteerde dit in veel ellendig geschreeuw en geklammer.¹⁴⁴ Gasthuizen zaten bomvol. In Utrecht lagen de soldaten met drieën in één bed en toch wilde het stadsbestuur zich niet zo hard opstellen om een nieuwe groep, gestuurd door Ernst Casimir, *“’t ongemack van de reijse nae Dordrecht aen te doen.”*¹⁴⁵ Voor dit beleg probeerde de Staatse overheden ook zoveel mogelijk ter plaatse te organiseren, door bijvoorbeeld linnen doeken op te kopen. Soldaten namen ook zelf initiatief: de Engelse soldaten bouwden in hun eigen kwartier een soort hospitaal, in tegenstelling tot hun eigen hutten, van steen. De situatie zal er echter niet veel anders zijn geweest dan in de gasthuizen.

Soldaten zagen erop toe dat hun gesneuvelde kameraden niet achterbleven op het slagveld en sleepten de lijken vaak bij hun terugtocht mee.¹⁴⁶ Tijdens het beleg werden er ook wel korte bestanden afgekondigd om gesneuvelden van het slagveld te halen, maar dan ging het vooral om heren uit de hogere rangen.¹⁴⁷ Een stuk vervelender was een voorval dat zich voordeed op 4 augustus. Verschillende mijnen - zowel Staatse mijnen als Bossche ‘tegenmijnen’ - kwamen tot ontploffing bij de halve maan voor de Vughterpoort, waarbij verschillende Franse edellieden omkwamen. De bres die werd geslagen werd vluchtig gedicht met alles dat snel voorhanden was: hout, aarde en - inderdaad - de zojuist omgekomen Fransen.

Voor de gemiddelde zeventiende-eeuwer speelde in dergelijke miserabele omstandigheden geloof een belangrijke rol. Verschillende officieren aan Staatse zijde klaagden over het gebrek aan enige geestelijke bijstand. Eén van hen, Thomas van Stakenbroek, wees in mei op de afwezigheid van predikanten voor zijn soldaten en verzocht Utrecht er enkelen te lenen. Veldpredikanten waren namelijk geen vaste waarde in het Staatse leger maar werden uitgeleend door aangrenzende gebieden. In het legerkamp gingen ze ’s avonds voor in het gebed en

gaven zij de goddelijke zegen over de soldaten. De huursoldaten zelf reageerden wisselend op de aanwezigheid van de predikanten. Katholieke Franse huurelingen waardeerden de inspanningen in ieder geval niet: zij zongen over hun overwinningen op de protestantse Hugenoten bij La Rochelle, Montpellier en Montauban en reageerden fel als zij erop werden geattendeerd tegen andere katholieken te vechten. Dat zij vochten voor protestantse doelen was echter geen groot probleem. Religie was zodoende een belangrijke maar geen bepalende factor om in dienst te gaan. Het leger dat voor Frederik Hendrik vocht in 1629 was bovendien religieus gemengd.¹⁴⁸ Gevangen genomen soldaten en officieren - aan beide zijden overigens - lieten zich makkelijk bekeren als daar een voordeel mee te verkrijgen was. Natuurlijk waren de soldaten wel gevoelig voor religieus fanatisme bij een directe confrontatie. Staatse troepen vernielden bijvoorbeeld op een gewelddadige manier de inboedel van de katholieke kerken na de inname van Wesel.¹⁴⁹

Ook de katholieke soldaten die de stad verdedigden zullen van geloofskwesties geen breekpunt hebben gemaakt bij het in dienst treden. Toch bracht op moeilijke momenten of wanneer het gevaar naderde, ook hier het geloof steun. Zeker als het de dood betrof: brieven van militairen uit het Bossche garnizoen laten zien dat zij begrafenissen belangrijk vonden en in hun testamenten zijn de Bossche kerkelijke instellingen prominent aanwezig. Zij hoopten dat het hen met een gulle gift goed zou gaan in het hiernamaals.¹⁵⁰ Tevens werd er gevraagd zielenmissen op te dragen na de dood. Ook tijdens het leven werd getracht de bescherming van een hogere macht af te dwingen, middels katholieke paraferalia of amuletten. In de dagboeken van Bosschenaren vinden we verschillende gebeurtenissen die het bijgeloof van de soldaten versterkten. Op 19 augustus werd aan de Vughterpoort de broekspijp van een soldaat afgeschoten door een kogel van wel 15 of 16 pond, die in de andere bleef steken, wat hij als een *“miraeckel [toeschreef aan] de heylige moeder Godts.”* Hoewel de protestantse theologie dergelijke mirakels afwees, waren gelovigen in het Staatse leger zeker ook gevoelig voor dergelijk bijgeloof.¹⁵¹

Uitzicht over “t spel voor den Bos’

Terwijl het beleg al enkele maanden gaande was, zal Frederik Hendrik vanuit kasteel Maurick tevreden hebben toe staan kijken hoe zijn troepen beetje bij beetje dichterbij de stad kwamen. Constantijn Huygens, die was aangesteld als secretaris van de prins, liet ons na hoe het uitzicht was vanaf het kasteel. Dat deed hij in een gedicht:

*Broerlief, die denkt dat ik me hier verveel,
Kijk of er iets gelijk is aan mijn vermaak.
Ik hoor de kanonschoten heel goed,
Maar laat de nachtegaal het me niet beletten.*

*Mijn kamer, aan drie kanten van twee ramen voorzien,
Geeft in het westen zicht op de besten van onze mannen,
Naar het noorden tuin, stad en waterlopen,
In het zuiden... kwartieren van veel regimenten.*

*Op afstand ontwaar ik 's-Hertogenbosch, dat nu slaapt,
Hoewel van verre gezien lijkt het me te drijven:
Maar dat doet het slechts door het houtgewas van een edelman,
Dat alleen maar moestuin is, bloembed en boomgaard.*

*Als ik last heb van de kou, verzacht een dubbel eikenvuur,
Dat me niets kost dan het te laten halen.
Meteen met zekere genezing het ongemak
Waaraan ik me elders heb zien bezwijken.*

*Als de warmte van de dag de lucht verstikt
Zodat het lijkt alsof de zomer haastig komt,
Vind ik op drie passen van de poort zoveel beschutting,
Dat het Voorhout bijna uit mijn herinnering wegglijdt.*

(Constantijn Huygens)¹⁵²

6. De vesting bewapent zich: garnizoen en schutterij

Nieuws van het beleg verspreidde zich snel. Op 18 juli vroeg een voerman uit Zaltbommel toegang tot de vergadering van de Gedeputeerde Staten van Utrecht. Hij meldde dat de voorbije nacht het grote fort Isabella voor 's-Hertogenbosch was gevallen, *“met eenige particulariteyten van hetgene hij daerinne selfs gesien hadde, zonder nochtans van iemand brieven te brengen.”* Om dit nieuws als eerste te brengen, was hij met zijn paard naar Utrecht gehaast.¹⁵³ De voorbije nacht hadden de verdedigers van fort Isabella na een belegering van 8 weken inderdaad hun posities moeten verlaten.

Gouverneur Grobbendonck en zijn manschappen – In het voorgaande heeft u kennis gemaakt met degenen die zich als doel stelden de vesting te veroveren. Maar wie waren de verdedigers van de stad, zij die de vesting voor een inname wilden behoeden? Aan het begin van het beleg, in een brief aan landvoogdes Isabella, oordeelde de garnizoensleiding er zeker niet positief over. *“De soldaten zijn zeer terughoudend door de ellende die zij hebben meegemaakt en de grote vermoeidheid die ze op dit moment hebben en [ik] weet niet op welke manier ik hen tevreden kan stellen.”*¹⁵⁴ Dit was het oordeel van Anthonie Schets van Grobbendonck, sinds 1598 militair gouverneur van de stad 's-Hertogenbosch. Hij stond aan het hoofd van een Spaans garnizoen dat de Bosschenaren gedwongen waren binnen hun muren te dulden. De grote tegenzin die er bestond tegen de inkwartiering van de soldaten uit het Spaanse leger verdween nooit helemaal. Ook Grobbendoncks eigen positie was moeilijk en ambivalent: hij genoot weliswaar een zeker respect als verdediger van de stad, maar anderzijds konden de Bosschenaren moeilijk vergeten dat hij door de landvoogd was opgedrongen. Grobbendonck had echter zijn weerbaarheid getoond in 1601 en 1603 toen Maurits vergeefse pogingen had gedaan om de stad in te nemen en daarmee het vertrouwen van de burgers gewonnen.¹⁵⁵

Aan de vooravond van het beleg had Grobbendonck serieuze twijfels over de moreel en inzetbaarheid van zijn troepen. Een ander hoofdbreken in de verwarde weken voor het beleg, was het gebrek aan manschappen. Hij had

de beschikking over niet meer dan 3.392 soldaten om alle vestingwerken te bezetten. Zijn garnizoen was hard getroffen door de financiële malaise aan Spaanse zijde. De gouverneur drong sinds november 1628 aan op onmiddellijke betaling van soldijen en bleef aandringen op versterkingen, want mocht de vijand echt naar zijn stad marcheren, dan was het te laat om nog nieuwe troepen binnen de stadsmuren te krijgen.¹⁵⁶ Om na verschillende mislukte pogingen toch de manschappen aan te vullen, zette hij niet alleen de vier schutterijen in voor de verdediging, maar lichtte hij ook nog eens acht compagnieën uit de burgerij.¹⁵⁷ Ook had de gouverneur behoefte aan bekwame ingenieurs, want in de stad was op het moment van het beleg maar één ingenieur aanwezig die onmogelijk de verdediging van de hele vesting op zich kon nemen.¹⁵⁸

Het Spaanse garnizoen bestond uit Zuid-Nederlandse, Bourgondische en Duitse huursoldaten.¹⁵⁹ Bosschenaren waren te vinden in de schutterij, ongeveer 4.000 gewapende burgers, die voldoende geoefend waren in de krijgskunst. Deze burgermilities waren trots op de militaire reputatie van hun stad, goed gemotiveerd en zij waren van plan hun stad tot het einde te verdedigen. Fanatiekelingen dus. Tot het beleg van 1603 door Maurits had de stad niet eens een garnizoen gehad en nam de schutterij de volledige verdediging op zich. Opgestookt door de Bossche katholieke geestelijkheid om hun plicht te doen tegen de 'ketter' grepen zij in 1629 opnieuw naar de wapens en namen zij de verdediging van de vesting voor hun rekening. Het garnizoen bezette de posities op de voor- en buitenwerken.¹⁶⁰

Verdediging van de forten – Hoewel er meerdere loopgraven werden aangelegd vanuit de verschillende kwartieren rond de stad, stond de opmars vanuit het zuiden centraal in de plannen van Frederik Hendrik. Zijn uiteindelijke doel: het bereiken van de Vughterpoort. Hoewel de toegang naar het Vughtereind belemmerd werd door twee grote forten - fort Isabella en fort Sint Anthonie - geloofde Frederik Hendrik dat zijn kansen het grootst waren als hij bastion Vught kon bereiken. De verdediging van de forten moest met lede ogen aanzien hoe de Staatsen door de loopgraven vanuit Vught steeds dichterbij kwamen. Op woensdag 18 en donderdag 19 juli werden de forten veroverd. De garnizoenssoldaten vluchtten naar de stad. De kanonnen op twee van de drie grote forten werden vanaf dat moment niet meer op de Staatse loopgraven, maar op de stad gericht.

Werkzaamheden op en vóór de stadswallen

Zoals gebruikelijk, gaf de gouverneur na de eerste tekenen van een op handen zijnde aanval op zijn stad, het bevel *"de huysen, staende onder t'vrydom deser stadt opden Vuchtschem steenwech ende aende Galgestraet"* aan te steken of af te breken en de bomen om te hakken.¹⁶¹ Het werd de vijand niet gegund om dekking te vinden achter de bebouwing en begroeiing tussen Vught en de stad. Ook het Kartuizerklooster langs de Dommel werd afgebroken.¹⁶² Ook de bomen op de stadswallen werden omgehakt. In vredetijd prijken zij daar, net zoals nu, in volle glorie. In 1629 werd er echter ruimte gemaakt voor de batterijen en werden de schietrichtingen van de Bossche kanonnen vrij gemaakt. De burgerij en de leden van de schutterij die geen wacht hoefden te houden, zorgden voor de werkzaamheden.

Afbeelding 6.1: Bastion Sint Anthonie is één van de bastions die gouverneur Grobbendonck liet aanleggen. De reconstructie van het bastion bevat geen begroeiing in de vorm van bomen. De gracht die om het bastion heen liep, is in 1908 gedempt.

Vanaf de verdedigingsmuren had men, zoals nu nog steeds te zien is vanaf de Zuidwal-Spinhuiswal-Parklaan, een goed uitzicht over het omliggende gebied, zoals tegenwoordig het Bossche Broek. Hoewel de vijand zich verschanste in de loopgraven, had men goed zicht op de Staatse vorderingen. Maar andersom was door de Staatse soldaten ook goed te zien wat er op de stadswallen plaatsvond. Daarom waren zij een geschikt toneel om de Staatsen te intimideren, een belangrijk aspect van de strijd. Het garnizoen plaatste vaandels op de goed zichtbare wallen en stadspoorten om de Bossche moed te tonen en om de vijand uit te dagen.¹⁶³ Soms werd de vijand zelfs belachelijk gemaakt. Bij een incident - waarbij gezegd moet worden dat over de correctheid wordt getwijfeld - zouden enkele soldaten een dag na een mislukte verrassingsaanval van een groep 'volontaires' op de wallen verschenen zijn in de kledij van de Franse edelen.¹⁶⁴

Gebrek aan buskruit en kogels

Toen op 30 april 1629 duidelijk werd dat Frederik Hendrik 's-Hertogenbosch had uitgekozen voor zijn campagne in de zomer, werd direct een groot deel van het kruit uit het acht jaar eerder voltooide Kruithuis gehaald en over verschillende plaatsen in de stad verspreid; dit om te voorkomen dat alle munitie door één goed schot in één keer verloren zou kunnen gaan. Het kruit werd onder andere ondergebracht in diverse kelders onder de Markt.¹⁶⁵ Dit mag een goede voorbereiding genoemd worden. Of toch niet?

Al snel werd door de belegeraars vastgesteld dat vanuit de stad opvallend weinig weerstand werd geboden. Toeschouwers klommen op de schanskorven om de geloste schoten op de stad te zien neerkomen, omdat uit de stad niet eens teruggeschoten werd. Een gebrek aan buskruit werd naar voren geschoven als de meest waarschijnlijke verklaring.¹⁶⁶ Nadat het grote fort Isabella ingenomen was, vond deze verklaring nog meer geloof, aangezien de Staatse soldaten op het fort opvallend weinig buskruit aantroffen.

Inderdaad, de gouverneur had in het voorjaar, toen het gonsde van de geruchten in de Zuidelijke Nederlanden, weinig geld los kunnen weken voor buskruit en kogels. Bovendien werkte het buskruit door de wateroverlast waarmee ook 's-Hertogenbosch zelf te kampen had minder goed, ondanks het nieuwe 'schitterende kruithuis'.¹⁶⁷

Afbeeldingen 6.2 en 6.3: Het Kruithuis in 1979 en in 2010. Aan de oude munitieopslag is de laatste jaren weinig veranderd.

Tot slot kon het goede buskruit niet geconcentreerd worden op enkele plaatsen omdat de Staatse troepen de stad vanuit vijf richtingen aanvielen. Ook binnen de vesting begon men na enige tijd te realiseren dat er toch echt een tekort aan buskruit en munitie dreigde. Het beleg was nog geen maand bezig, toen de eerste dakgoten en regenpijpen werden gesloopt om ze tot musket- en kanonskogels om te smelten. Op alle hoeken van de straten werd uitgeroepen dat iedereen het lood aan de huizen moest verwijderen en naar het stadhuis moest brengen. Ook water- en pisbakken werden omgesmolten tot kogels. Burgers die nalatig werden bevonden, konden rekenen op zware straffen. De bisschop leverde 2.251 pond lood afkomstig van 'de huysinghe op d'Eyckendonq' en de jezuïeten doneerden 4.009 pond lood.¹⁶⁸ Iedereen droeg zijn steentje bij om de voorraad munitie aan te vullen. Ook de manschappen werden tot op het laatste moment aangevuld, toen zelfs burgers een musket in de handen kregen geduwd.¹⁶⁹

Het enige wat niet op deze manier aangevuld kon worden, was de voorraad buskruit. "Schoten wy één scheut", stelde een dagboekschrijver vast, "den vyant deder wel 10. Schoten tegen."¹⁷⁰ Zuinig gebruik was onvermijdelijk

maar desastreus. De Bossche schepen Van Voorne was enthousiast over het aanleggen van een nieuwe batterij kanonnen, maar werd al snel getemperd toen hij vaststelde dat de reeds bestaande kanonnen door tekort aan buskruit weinig aan vuren toekwamen.¹⁷¹ Toen het ondenkbare was gebeurd en de onoverwinnelijke stad overwonnen, heerste er eensgezindheid over de oorzaak daarvan: *“door gebreck alleen van buspoeder had 's-Hertogenbosch moeten capituleren.”*¹⁷²

Moordkuil: de verdediging van de forten Sint Anthonie en Isabella

In de plannen van Frederik Hendrik stond één doel centraal: het bereiken van de Vughterpoort. De forten Sint Anthonie en Isabella sloten ruim voor deze stadspoort de toegang tot de stad vanuit het zuiden af. De Vughterhei waarop beide forten werden gebouwd, was een stevige zandrug. Dit gebied kon niet onder water worden gezet en, erger nog, bood voldoende vastigheid voor bewegingen met zwaar geschut (in tegenstelling tot de drassige bodem waarop transport van kanonnen onmogelijk was). Daarnaast controleerde fort Sint Anthonie de acces naar de stad over de Dommel. De Vughterhei was in 1629 één grote uitgestrekte vlakte. De bomen waren gekapt om vanaf de forten een wijds uitzicht te hebben over de omgeving.

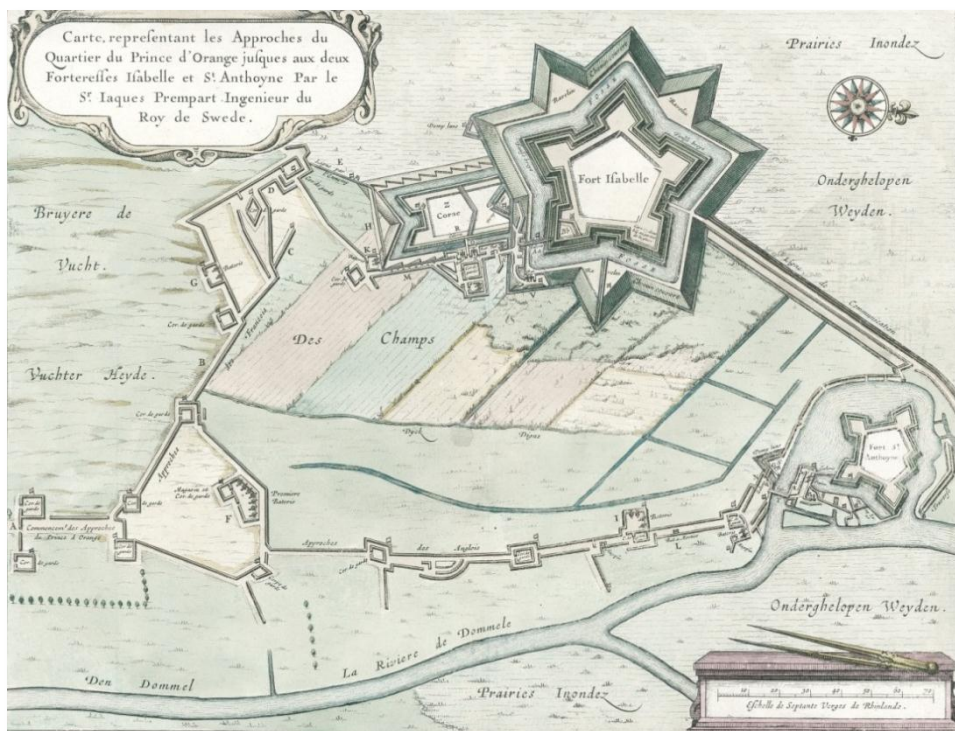
Ook de tenten en bedrijvigheid in Vught moeten in de verte te zien zijn geweest. Het Bossche geschut op fort Isabella wist tot ver in het kampement door te dringen en waarschijnlijk ook zo nu en dan de verblijfplaats van Frederik Hendrik, kasteel Maurick, te teisteren. Volgens stadsschepen Robbert van Voorne was de prins *“over syn tafel met groff geschut gesalueert, soo dat de spyse worden bedorven, ende is alsoo verhuyst en gaen logeren, [...] verre genoech buyten de portee vant' canon.”* Waar de prins precies naar toe verhuisde, kon ook Van Voorne ons niet vertellen. Hij noteerde in zijn dagboek dat hij was *“gaen logeren des nachts slaepende int'.....”*¹⁷³ Waar de prins precies die nacht logeerde, zal ook voor ons een vraag blijven. Het is goed mogelijk dat door de verwoestingen die één of meerdere kanonskogels veroorzaakten de situatie in het kasteel onhoudbaar werd, zodat Frederik Hendrik tijdens zijn maaltijd moest vluchten en elders onderdak moest vinden.

De spyse bedorven – Spannende verhalen worden in de loop der eeuwen vaak nog meer aangekleed. Het verhaal dat Van Voorne in zijn dagboek opschreef, is één van de bekendste anekdotes van het beleg geworden. De in latere tijden vertelde versies verhalen over een kogel die precies bij Frederik Hendrik op zijn bord belandde of dat het stof en gruis op zijn kostelijke maaltijd terecht kwam. Hoe het ook zij, de kanonskogel verwoestte zijn diner, waarna voor hem enkel nog wat pannenkoeken als avondeten restten. Dit was in die tijd bepaald geen prinsenmaal, waarop hij een beschrijving van dit schandalige voorval en een klaagbode naar gouverneur van Grobbendonck zou hebben gestuurd. Vanuit de stad zou een prinselijk diner teruggestuurd zijn en men zou de afspraak gemaakt hebben in de toekomst tijdens het nuttigen van de maaltijden geen kanonschoten meer te lossen. De verschillende toevoegingen en nuances zijn wellicht ongeloofwaardig, maar de opgetuigde versies van wat Van Voorne in 1629 noteerde, zijn zeker verhalen om te koesteren.

Om zijn plannen bij de Vughterpoort tot uitvoering te kunnen brengen, was de eerste hindernis die Frederik Hendrik had te had te nemen fort Isabella, dat op 560 meter afstand van zijn hoofdkwartier lag. Op 23 mei werd begonnen met de aanleg van de eerste naderingsloopgraaf. Op 460 meter van het fort splitste deze zich: één liep in de richting van het hoornwerk van fort Isabella, de andere door drassig terrein naar fort Sint Anthonie.¹⁷⁴ Bij het opstellen van zijn plan wist de prins handig de na-ijver onder zijn Franse en Engels troepen in te zetten. Hij liet de loopgraven naar fort Isabella graven door Waalse compagnieën, terwijl de Engelsen hun vizier moesten richten op fort Sint Anthonie. De loopgraven bleven wel met elkaar verbonden, zodat in geval van nood de twee naties elkaar konden helpen. Tussen de twee stelsels werd bovendien een batterij met zes kanonnen geplaatst om beide groepen te dekken. Deze batterij werd liefkozend de *‘Pincksterblom’* genoemd, omdat zij, zoals uit Frederik Hendriks memoires blijkt, op Pinksteren *“mocht starten met spelen.”*¹⁷⁵

De aanval op de twee forten omvatte dus dezelfde belegeringstactiek die toegepast werd door de andere troepen rond de stad. Iedere ochtend, bij zonsopgang, werden aan beide zijden zes compagnieën met hun kolonel de loopgraven in gestuurd. Toen zij na weken graafwerk de gracht hadden bereikt, werd geprobeerd met een galerij het water over te steken. En dat ging niet altijd even gemakkelijk. Zeker in de context van de

belegering van fort Sint Anthonie kunnen we spreken van een sisyfusarbeid. Keer op keer stelden de Engelse belegeraars van het fort vast dat de verdedigers hun nachtelijke pogingen om de gracht te vullen met rijshout tegen de ochtend al teniet gedaan hadden. Zij visten de in het water geworpen bundels rijshout weer uit het water, soms wel 300 per dag.¹⁷⁶ Een touw, een dreghaak en een flinke dosis werpkracht, bleken een sterk verdedigingsmiddel te zijn tegen de Staatse aanvallen.

Afbeelding 6.4: De aanvallen op de forten Isabella en Sint Anthonie. De Fransen groeven een weg naar het hoornwerk van het grote fort terwijl de Engelsen de naderingswerkzaamheden richting het kleine fort voor hun rekening namen. Voor de bastions, waar de belegeraars uiteindelijk toesloegen, geldt dat ze voor beide forten nog herkenbaar in het landschap aanwezig zijn.

Toch moest het Bossche garnizoen met lede ogen aanzien hoe de Staatse vijand langzaam dichterbij kwam. De soldaten op de verdedigende posities hanteerden op hun beurt vooral nachtelijke gerichte uitvallen om de vorderingen van de belegeraars te niet te doen. Bij fort Sint Anthonie werkte dit uitermate goed. De Engelse belegeraars hadden daar niet enkel te maken met een stel uitermate bekwame vissers, maar tot overmaat van ramp werd hun galerij tot drie maal toe in brand gestoken, om daarna weer heropgebouwd te moeten worden. Ook schanskorven, bruggen en andere werken werden 's nachts in brand gestoken. Vijandige soldaten werden 's nachts met messen gedood. Met musketschoten zouden hun Staatse kameraden worden gewaarschuwd. Deze tactiek kon dus uitermate effectief zijn en bespaarde het voor de verdediging van de stad noodzakelijke - en dus waardevolle - buskruit. Deze tactiek bracht echter ook een groter risico voor de soldaten met zich mee en kreeg in sommige gevallen een haast suïcidaal karakter. De gevechten die plaatsvonden op de galerijen waren bloedig en veel soldaten die in de grachten belanden, verdronken. Bij de verdediging van fort Isabella ging deze tactiek helemaal mis. Een uitval naar de galerij over de gracht van het fort oogde spectaculair, maar meer dan een kwart van de deelnemers zou niet terugkeren. De soldaten waren van de wallen van het fort op de houten gebinten van de galerijen gelopen en aan het uiteinde drie meter naar beneden in het bolwerk van de vijand gesprongen. Toen de geplande vernielingen aangericht waren, konden de soldaten niet meer terug op de galerij klimmen. Ongeveer veertig mannen werden als ratten in de val gedood.¹⁷⁷

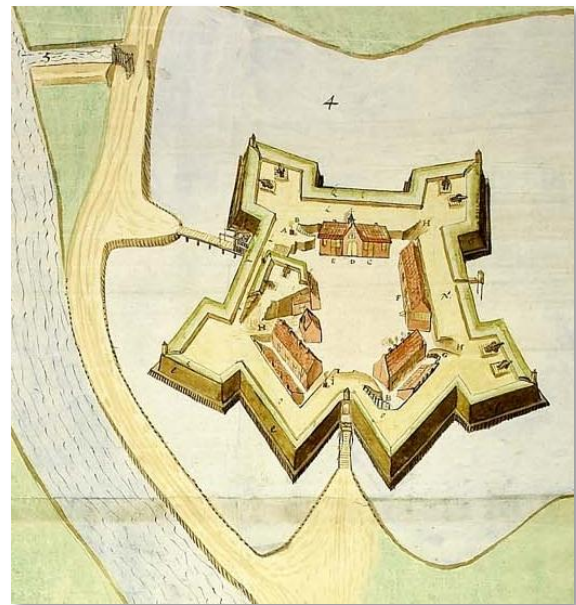
Voor de verdediging van deze forten pasten de Bosschenaren naast de nachtelijke uitvallen nog een andere tactiek toe. Zij groeven een stelsel van gangen naar de belegeraars toe, waardoor zich voor de forten een ware loopgravenoorlog ontwikkelde. De tegenstanders probeerden daarbij elkaars gangenstelsel in te nemen. In tegenstelling tot andere plaatsen rond 's-Hertogenbosch, was dat hier op de hoger gelegen zandgronden - vooral bij fort Isabella - wel mogelijk. De verdediging van de forten hield het lang uit, maar kreeg spoedig met het Staatse inferno te maken.

Om fort Isabella sneller tot overgave te dwingen, beschoot Frederik Hendrik het fort met twee mortieren. Het idee om meer angst en onzekerheid onder de soldaten te zaaien, pakte zeker niet verkeerd uit. Al vanaf de eerste dag zat de schrik er op het fort goed in toen het huis van een commandant door een bom werd getroffen. Daar lagen ook vaten buskruit en granaten opgeslagen die met veel lawaai de lucht in vlogen. Een grotere ontploffing volgde op 14 juni. Zelfs de stad werd opgeschrikt door de heftige knal die daarbij vrijkwam. Een door de Staatse afgevuurde bom had de kruithamer van fort Isabella getroffen. Ongeveer 6 tonnen munitie en verschillende

bommen ontploften. De kruithamer en het huis van kapitein Berwouts werden door de knal verwoest.¹⁷⁸ Hoewel er geen gewonden waren, was een groot gedeelte van de al zo schaarse munitievoorraad ontploft. Bij gebrek aan goede kogels werden vanaf dat moment ook mandjes met stukken lood, ijzer en stukken steen afgeschoten naar de vijand.¹⁷⁹ Het garnizoen was niet van plan zich zo gemakkelijk op te geven. Naarmate de tijd verstreek, nam de weerstand van de verdedigers toe. De Engelse en Franse huursoldaten hielden het echter ook goed vol. Toen een ontzettingsleger was afgeslagen, werd wel duidelijk dat de soldaten op de forten een verloren strijd streden.

De vroege ochtend van 18 juli betekende het begin van het einde.¹⁸⁰ Daags daarvoor hadden de Staatsen al voorbereidingen getroffen voor een mijn onder een bastion van fort Isabella die - na ontploffing - de eindaanval in moest luiden. De Staatsen werden echter compleet verrast, toen de soldaten op het fort zelf een mijn tot ontploffing brachten. Toen enkele soldaten boven gingen kijken, was het fort verlaten. De troepen waren gevlucht richting de stad. Grobbendonck was niet van plan het met 300 soldaten bemande fort nog langer te verdedigen voor een verloren zaak. Hij gaf sergeant-majoor Bastock toestemming voor een snelle ontruiming van het fort, mocht de druk onhoudbaar worden.¹⁸¹ Gedeputeerde Hendrik van Essen beschreef de gebeurtenissen als volgt: *“Deesen morghen, een half uyre nair d’sonnenopganck, heeft d’vyandt een myne onder ’t groote fort doen springen, alsoo sy merckten, dat wy oock doende waren om een mine t’doen maicken; wairop, also stille volchden, heeft d’heere van Didem, die d’wacht aldair deese nacht commandirden, vijf soldaten nair booven gesonden, die, alsoo sy nimantz in ’t fort en saghen, hare cameraden wencken, die oock datelick volchden en des vandts volck in disordre saghen retiriren.”*¹⁸²

De Staatse troepen begonnen vanaf de dag dat fort Isabella in hun handen viel, de kanonnen van de juist ingenomen verdedigingswerken op fort Sint Anthonie te richten. Daags na de evacuatie van fort Isabella - op 19 juli - werd fort Sint Anthonie in haast identieke omstandigheden verlaten. Na drie ‘valsche alarmen’, om de aanvallers naar de vesting toe te lokken, liet de bezetting ook op dit fort een mijn springen. De Engelse belegeraars vonden de schans, of wat er van over bleef, leeg.¹⁸³ De mannen die als eerste over de muren van het fort klommen, keken tegen een groot gapend gat in de verdedigingswallen aan. De Spaanse bezetting was al op 16 juli begonnen met het opengraven van de - naar de stad gerichte - achterzijde van het fort. Daardoor konden de belegeraars hier geen dekking vinden wanneer zij vanuit het fort het graven van de loopgraven voortzetten. Het zand dat bij de werkzaamheden vrij kwam, hadden ze gebruikt voor nieuwe retranchementen tussen de forten en de stad. Deze sloot de erg lange en smalle weg af die door een drassig gebied tussen de Dommel en een moeras richting de stad liep, enkel 45 centimeter boven het water uitstekend.¹⁸⁴ Direct werden op het fort batterijen opgeworpen die het nieuwe doel, bastion Vught, onder vuur namen. De inname van de forten betekende voor Frederik Hendrik een groot succes. Zijn troepen konden de stad verder naderen. De omtrek van de linie was aanzienlijk kleiner geworden. Frederik Hendrik had daardoor ook minder soldaten nodig om alle aanvalswerken te bezetten.

Afbeelding 6.5: Fort Sint Anthonie in 1604. In de legenda staan onder meer verwijzingen naar het huis van de kapitein (C), de kapel (D), en de poederkelder (G).

Hard getroffen garnizoen – Op de forten Sint Anthonie en Isabella lieten respectievelijk 200 en 400 garnizoenssoldaten het leven. Eén compagnie die fort Isabella verdedigde, dat van kapitein Appelman, had - zo bleek later - met een verlies van ruim 26 procent van haar aanvankelijke mankracht, te maken met de grootste verliezen van het Spaanse garnizoen. Nadat Appelmans compagnie gelegerd lag op het fort werd zij later - na terugtrekking in de stad - ook nog ingezet op het hard bevochten bastion Vught. Deze gegevens geven duidelijk weer welke plaatsen in de lente- en zomermaanden van 1629 het hardst bevochten werden.

Van het aantal slachtoffers aan de kant van het Spaanse garnizoen, beschikken we over precieze cijfers. Aan het einde van het beleg, op 13 september, liet Grobbendonck namelijk een lijst opstellen van het aantal inzetbare manschappen waarover hij nog beschikte. Van het totaal van 3.392 soldaten waren 465 mannen (13,7%) gesneuveld. 1.570 mannen (46,3%) waren ziek of gewond en 1.356 mannen (40,0%) waren nog

inzetbaar.¹⁸⁵ Het relatief hoog aantal zieken en gewonden, in vergelijking met het dodenaantal, doet vermoeden dat het garnizoen hard werd getroffen door besmettingsziekten. En inderdaad: op 23 juni al klaagde Grobbendonck over verzwakte soldaten en grote verliezen omdat *“zolang er ziektes waren, verwondingen [leidden] tot de dood.”*¹⁸⁶ Niet zozeer uit respect, maar vooral om hygiënische redenen werden overleden soldaten - en dus niet enkel officieren - tijdens het beleg vaker dan gewoonte was in kisten begraven.¹⁸⁷

Fort Pettelaar: het Bossche fort dat nooit bereikt werd

Vanaf 1620 was het erg onrustig in de Meierij. Door de voortdurende dreiging van Staatse aanvallen deden de Bosschenaren voortdurend een beroep op de bestuurders in Brussel om het garnizoen te versterken. Na meerdere keren aandringen, werden enkele nieuwe militairen gestuurd omdat het voortdurend onrustig bleef rond de stad en Staatse bendes de bouw van de verdedigingswerken tot vervelends toe verstoorden. De stad zelf kon deze soldaten echter niet langer meer huisvesten. De barakken waren daar zo vol, dat troepen bij burgers ondergebracht moesten worden. Als dit niet goedschiks gebeurde, ging dat wel kwaadschiks onder bedreiging van straffen. In de stad liepen klachten binnen over het garnizoen, dat zowel soldaten als officieren *“in grote schande en met weinig angst voor de geboden van God leven en doorgaan in eeuwig, overspel, godslastering, en soortgelijke andere grote zonden.”*¹⁸⁸ Naast onrust bij burgers zorgde uitstel van betalingen van soldij ook voor schermutselingen onder de troepen. De nieuw aangekomen eenheden werden daarom hoofdzakelijk in de forten buiten de stad gelegerd.

Het terrein voor de bouw van één van die forten, fort Pettelaar, was niet toevallig gekozen. Prins Maurits had zich op deze hoger gelegen grond verschanst bij zijn pogingen de stad in te nemen. Daarom ging men begin 1623 met spoed over tot actie. In de voorzomer van datzelfde jaar kon de magistraat al afkondigen dat *“Nyemant en soude mogen gaen opte schans opte Petteler.”*¹⁸⁹ Op 3 september waren de barakken voor de soldaten gereed, zodat er ook soldaten gehuisvest konden worden.

De directe opponenten van de compagnieën op het fort waren de 3.000 Staatse soldaten die gelegerd waren bij Den Dungen. De kwartieren van de prins (te Vught) en Ernst Casimir (Hintham) lagen eind mei wel erg ver uit elkaar en werden gescheiden door een onbeschermd stuk land, waarmee het een gevoelige plaats was voor uitvallen vanuit de stad en voor hulp richting de stad. De linie werd in de buurt van Den Dungen met het kwartier van Brederode versterkt. Op 31 mei werd fort Pettelaar voor het eerst beschoten door de opgeworpen Staatse batterijen. We weten weinig over het precieze verloop van de strijd hier. Zelfs Frederik Hendrik zelf zal een beknopt antwoord hebben moeten geven op vragen over de gebeurtenissen daar. De werkzaamheden vanuit het kwartier van Brederode kregen zelfs niet eens plaats in de memoires van de prins of de geschiedenis van Heinsius. Gedurende het hele beleg kwam er dan ook weinig verassend nieuws van de zuidoostelijke zijde van de stad. Als het hoofdkwartier wat hoorde, beperkte het zich vaak tot het eenvoudige bericht dat de werken naar behoren liepen. Hoewel de werkzaamheden in de eerste maand snel vorderden, kregen de troepen in juni veel last van de hoge waterstand. Telkens werd gewacht tot de waterstand weer iets daalde alvorens er verder kon worden gegraven; een tergend langzaam proces.

Daarentegen moet het strategische belang van de aanval op fort Pettelaar niet onderschat worden. Door alleen al de continue aanwezigheid van belegeraars aan deze zijde van de stad, moest het fort tijdens het hele beleg bemand blijven. Op 4 september waren er maar liefst 900 gezonde soldaten op het fort, een derde van het hele Spaanse garnizoen.¹⁹⁰ Toen de stad zich op 14 september overgaf, hadden de Staatsen het fort echter nog niet bereikt. Zij waren genooddaakt het laatste stadium van de aanval op afstand te voeren met hun artillerie. Staatse mineurs kregen in de drassige omgeving geen kans om mijngangen te graven.

Afbeelding 6.6: Gezicht op fort Pettelaar bij 's-Hertogenbosch in 1672.

7. Mislukt Ontzet

Frederik Hendrik maakte het de Spaanse legeroversten in het voorjaar van 1629 enorm lastig door op geen enkele wijze door te laten schemeren op welke vesting hij het voorzien had. De Spanjaarden in Brussel waren door deze onzekerheid al bij aanvang op achterstand. Ondanks alle twijfel moest er toch een verdedigingsplan opgesteld worden. Graaf Hendrik van den Bergh (1573-1638), die het bevel had over het ontzettingsleger, liet zodra hij hoorde dat de prins van Oranje zijn troepen verzamelde op de Schenkenschans en Mook, de omliggende steden Wezel, Venlo en Roermond bezetten en van het nodige voorzien om een beleg te doorstaan. Toch duurde het lang voordat er werkelijk iets gebeurde. Hendrik van den Bergh kon, in tegenstelling tot zijn neef Frederik Hendrik, niet eigenhandig optreden omdat het hof in Brussel een groot gedeelte van de militaire zeggenschap opeiste. Van den Bergh was daarmee eigenlijk alleen uitvoerder van Brusselse orders. De gouverneurs van onder andere Breda en 's-Hertogenbosch hingen daarbij ook nog eens hevig aan de mouw van het hof, waardoor Van den Bergh soms tegenstrijdige bevelen kreeg.¹⁹¹ Het gevolg: er waren veel bevelen uitgegeven, maar effectief werd maar weinig voorbereid. De financiële middelen en de guldens die de Staten van Brabant moesten voorschieten om hun twee grote Brabantse vestingsteden in het noorden te behoeden voor de ondergang, werden veel te laat beschikbaar gesteld. Door de trage besluitvorming hadden de gebeurtenissen de politiek ingehaald.

Ondertussen hadden de Staatse belegeraars genoeg tijd gekregen om de circumvallatielinie en versterkingen af te ronden. Twee maanden om precies te zijn, want de eerste soldaten van het ontzettingsleger lieten zich pas eind juni rond de linies zien. Ook de Bosschenaren hadden vernomen dat het ontzettingsleger eindelijk gearriveerd was. Zij hadden de weken daarvoor wel verschillende brieven van Hendrik van den Bergh ontvangen, maar die stonden bol van vage beloftes en onnauwkeurige informatie. Eind juni zagen zij vanaf de Sint Jan dan eindelijk het immense ontzettingsleger, waar zij al zoveel over gehoord maar nog niets van gezien hadden, naar hun stad oprukken. Aan de horizon werden 's nachts vuren opgemerkt en hoorden zij

kanonschoten die erop duidde dat er buiten de linies iets aan de gang was. De Bosschenaren waren ervan overtuigd dat de redding van de stad nabij was. Hendrik van den Bergh liet de stad weten *“dat men Zyne Ex[celle]ntie van Den Bosch sall doen delayeren sonder dattet een droppel bloets sall costen.”*¹⁹² Zijn doel was duidelijk: hij probeerde *“hare gemeente ende crychsvolck eenen moet [te] geven ende [te] encourageren.”*¹⁹³ Want de graaf realiseerde zich maar al te goed dat een ontzettingspoging na twee maanden haast onmogelijk was. En dat bleek: na drie mislukte aanvallen begin juli droop het Spaanse ontzettingsleger weer af.

Verwarring, onrust en uitblijven van de Spaanse bevrijder

Toen in mei duidelijk werd dat Frederik Hendrik het op 's-Hertogenbosch had gemunt, leken de Spanjaarden niet veel haast te hebben om de stad te hulp te komen. Dat is niet helemaal onbegrijpelijk. De stad was al vele malen belegerd zonder succes, ze werd als onoverwinnelijk geacht en men ging er op dat moment nog vanuit dat de voorraden goed gevuld waren. Voor de Spaanse troepen moest nog een officiële veldheer aangesteld worden. Hendrik van den Bergh had nog geen officiële aanstellingsbrief ontvangen uit Madrid. Hij wilde niets op eigen houtje ondernemen. In de poging om de stad te ontzetten konden zich grote problemen voordoen en Van den Bergh wilde die verantwoordelijkheid zelf niet dragen. Voordat de stad volledig afgesloten was van de buitenwereld, stuurde hij nog wel een boodschapper naar 's-Hertogenbosch om te melden dat hulp onderweg was. Omdat hij het zelf ook nog niet wist, liet hij in het midden wanneer die zou arriveren. De boodschapper verdronk echter toen hij probeerde te ontsnappen aan soldaten van de prins. De Staatse soldaten vonden de brieven in de zoom van zijn hoed.

Wat de stad wel bereikten, waren geruchten van een op handen zijnde ontzettingsleger. Zij wekten niet alleen aan Bossche zijde verwachtingen op. Midden juni maakte dichter Pieter Cornelisz. Hooft zich zorgen over het optimisme over *“t spel voor den Bos”* dat in Holland heerste. *“Mijns oordeels [is het] niet zoo schoon [...] als men aldaer elkanderen wil vroet maeken. Niettemin elke maent is er een: voorneemelijk zoo de vijant ons geene nieuwe moeijte maeckt.”*¹⁹⁴ De stilte die er in juni nog steeds aan Spaanse zijde heerste, maakte velen er inderdaad niet gerust op. Ook Amalia van Solms, de gemalin van de prins, was opmerkelijk ongerust over haar man en de vorderingen van het beleg onder zijn aanvoering. Zij had een briefwisseling met Huygens, die haar op de hoogte hield over het ontzet:

*“Ik dank u zeer hartelijk voor de berichten, die u mij zond over de toestand van ons leger; ik hoop, dat u mij op de hoogte blijft houden en weest er van overtuigd dat u mij zeer verplicht vooral door mij te berichten over de goede gezondheid van mijnheer de prins, waarover ik mij steeds zorgen maak. Ik hoop, dat God hem zal bewaren en hem de kracht zal geven de inspanning die hij zich getroost, te boven te komen. Ik bid u mij spoedig te berichten, dat graaf Hendrik van den Bergh vertrokken zal zijn. Dat zou mij een groot genoegen doen. Uw toegenegen vriendin, Amalia de Solms, 4 juli 1629, au chateau de Buren.”*¹⁹⁵

Toen de officiële aanstellingsbrief uit Madrid was aangekomen, liet de kersverse opperbevelhebber van het Spaanse krijgsvolk het leger naar Turnhout oprukken. Uit hoeveel man dat leger bestond, is niet helemaal met zekerheid te zeggen. De meeste schattingen gaan ervan uit dat hij met 30.000 man te voet, 7 à 8.000 man te paard, 40 kanonstukken, boten op wagens om bruggen te maken over rivieren, molens en ovens om koren te malen en brood te bakken en alle voorraad en toerusting die nodig was voor zijn ontzettingsleger richting 's-Hertogenbosch trok. Hendrik van den Bergh zelf zag de aanstelling door de Spaanse koning om het ontzet te leiden als een vergiftigd geschenk. Hij had het zelfs naar eigen zeggen willen afwijzen. Want hoe reëel was een ontzet eind juni nog? Frederik Hendrik had ondertussen alle tijd gekregen om zich te verschansen. Gezien het belang van de onderneming en zijn verplichtingen aan de Spaanse vorst, zette de graaf zich er toch toe om alles te doen wat in zijn mogelijkheden lag om zijn opdracht te vervullen.¹⁹⁶

De grote vraag blijft: waarom duurde het zo lang dat juist die belangrijke snelle Spaanse reactie uitbleef? Hoewel de goede intenties niet ontbraken, was het grootste obstakel geldgebrek.¹⁹⁷ Verschillende compagnieën weigerden te vertrekken vanuit de Zuidelijke Nederlanden zonder hun geld en Van den Bergh bleef bij het Brusselse hof halsstarrig aandringen op soldij. Hij wist dat het riskant was soldaten met valse hoop te voeden en dat het weinig zin had met een ontevreden en slecht betaald leger de vijand tegemoet te treden.¹⁹⁸ In juni begon de tijd echter wel te dringen. Verschillende soldaten waren al vertrokken of liepen over naar een beter betalende werkgever. Eén daarvan was Frederik Hendrik, die in zijn memoires schreef dat het overlopen van Spaanse soldaten naar zijn eigen leger een serieus probleem werd.¹⁹⁹ *“Zij claegden van grooten hongher, armoede ende*

*quade betalinge.*²⁰⁰ Na de verovering van de zilvervloot door Piet Hein, verloren de Spaanse soldaten helemaal de hoop op spoedige betaling.²⁰¹

Op 13 juni werd een deel van de verzamelde troepen eindelijk betaald om met een fikse vertraging koers te zetten richting 's-Hertogenbosch. Ondanks alle moeilijkheden was de regering erin geslaagd voldoende levensmiddelen, artillerie en andere materialen bijeen te krijgen. Het ontzettingsleger zelf had ondertussen veel goede moed bij elkaar verzameld. Volgens Frederik Hendrik *“hebben [zij] er zo’n goed gevoel bij dat zij onze trompetters, gezonden om gevangenen uit te wisselen, hebben gevraagd of we nog niet weg waren, en wanneer we onze biezen gaan pakken. Ze menen inderdaad dat indien we daar langer mee wachten ons gehele leger snel vernietigd zou worden.”*²⁰² Hendrik van de Bergh kon in eerste instantie eigenlijk niet begrijpen hoe Frederik Hendrik en de Staten-Generaal het ooit in hun hoofd hadden kunnen halen om zo’n sterke stad te belegeren, die bovendien hulp kon verwachten van een leger net zo sterk als het hunne.²⁰³ Na anderhalve maand beleg zag het er echter heel anders uit. Rond de vijftiengste streek Van den Berghs redelijk goed toegeruste leger neer in de omgeving van de stad, eerst bij Sprang en Loon op Zand, later bij Haaren en Helvoirt.

De belegeraars zetten zich schrap – In geen geval was de hoeveelheid munitie voldoende om een geregeld beleg te slaan of een langdurige strijd te leveren. Dit wisten Frederik Hendrik en de gedeputeerden te velde uiteraard niet, hoe accuraat - mede door de inzet van spionnen - hun inlichtingen over het ontzettingsleger ook waren.²⁰⁴ Meer en meer berichten kwamen binnen over de grote bedrijvigheid in het Zuiden. Waar en wanneer zou Hendrik van den Bergh gaan toeslaan? Frederik Hendrik liet voor de zekerheid de belangrijkste verdedigingslinies versterken en verzwaren. Graaf Willem van Nassau werd met 25 compagnieën voetvolk en drie vanen ruitery naar de Hemertse Waard gestuurd. Het land van Altena werd onder water gezet.

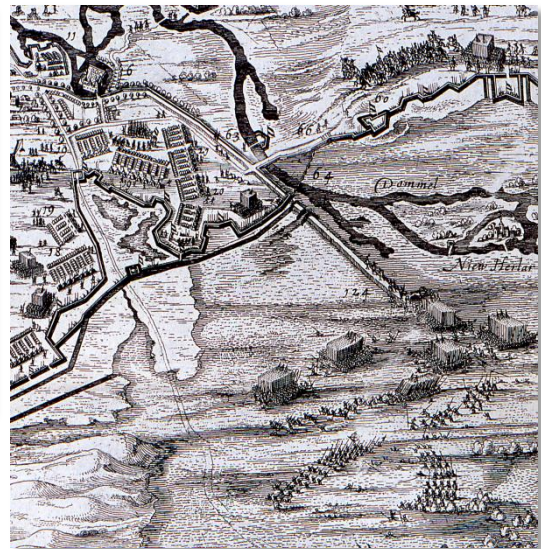
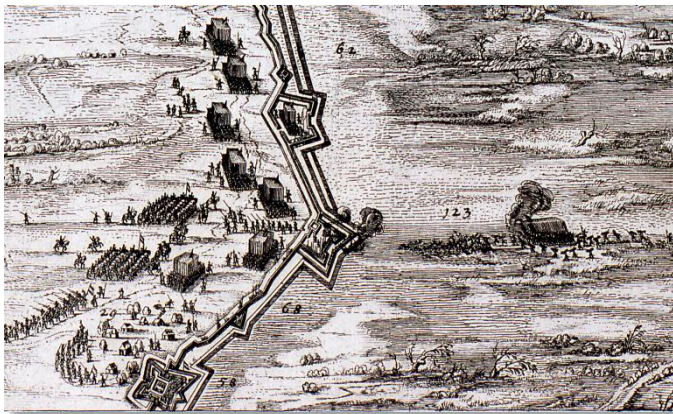
Frederik Hendrik verwachtte een aanval tussen Vught en Deuten. Maar ook in de andere legerplaatsen heerste voortdurend vrees. De soldaten moesten constant onder de wapenen zijn voor het geval zij werden opgeroepen. Ze kwamen daarom in deze dagen nog maar weinig aan nachtrust toe.²⁰⁵ Elke dag, één uur voor de nacht, liet de prins 24 vaandels voetvolk bovenop de gewone wacht en ruitery naar de verdedigingslinie sturen. De kwartieren van Brederode en Ernst Casimir in Den Dungen en Hintham waren moeilijker bereikbaar en hoewel in principe dezelfde orde aangehouden werd, zal er in werkelijkheid minder volk gebruikt zijn. De vaandels stonden 50 passen van elkaar en de linie af. De ruitery nam 300 passen daarachter plaats om rugdekking te geven. Ook hield de prins voldoende voetsoldaten en ruiters paraat om zich te beschermen tegen eventuele uitvallen vanuit de stad. In de omgeving werden nog steeds groepen garnizoenssoldaten gespot die wellicht het ontzettingsleger te hulp zouden kunnen komen of de dijken door zouden kunnen steken. Zo lukte het Bossche soldaten bijvoorbeeld bijna om 's nachts een dam in de Aa door te steken om het omhoog gestuwde water binnen de verdedigingslinie te laten stromen. De poging mislukte: zij werden ontdekt en omdat de Staatsen begonnen te schieten, waren hun kameraden in de buurt snel ter plaatse.²⁰⁶

De prins zelf was alle nachten persoonlijk aanwezig en bezocht de wachten en de compagnieën die in slagorde stonden. Volgens eigen zeggen voorzag Frederik Hendrik hen van aanwijzingen ter verbetering en berispte hij diegene die zijn bevel niet goed volbrachten. De op wacht staande soldaten konden de dag na hun dienst rusten. Frederik Hendrik zelf, zo meldt Constantijn Huygens in zijn memoires, gunde zichzelf maar één uur rust voordat hij zich weer in de ochtend naar de loopgraven begaf.²⁰⁷ Want zelfs met de dreiging van een ontzet, gingen de naderingswerkzaamheden gewoon door.

Vanaf 27 juni zagen de belegeraars de eerste Spaanse soldaten her en der rond hun kampen verschijnen. Vergeefs speurden zij naar een zwakke plek in de verdediging van de prins. Met nachtelijke aanvallen op het Staatse leger werd de sterkte daarvan getest. Een grote doorbraakpoging liet echter nog op zich wachten. De Staatse partij bleef verbaasd over de Spaanse terughoudendheid. Gedeputeerde Hendrik van Essen schreef op 3 juli: *“Die vyand vertoont sich nu en dan met een groot deel van siin leegher, doch heeft in acht dagen tijds, die hij hier is, noch niet getentert.”*²⁰⁸ Nog diezelfde dag kwam de langverwachte aanval.

De langverwachte aanval

*“Laat ze maar eens komen en na zo vaak te hebben gedreigd, hun aanwezigheid tonen. Alles is door een wal omgeven en afgesloten. Er is geen hoop meer voor de belegerden en geen angst voor de belegeraars. De versterkingen en de veldwerken zijn klaar met als voornaamste doel, dat zij de weg voor man en muis zullen versperren als van alles gaat ontbreken. Zulke taal spraken de Staatse soldaten.”*²⁰⁹

Afbeeldingen 7.2 en 7.3: De aanval van Bournonville (links) bij een hoornwerk dichtbij Den Dungen en de ontzettingspoging van Diesdorf (rechts) ten zuiden van het kwartier in Vught. Beide pogingen om de stad te hulp te komen faalden.

Spanjaarden teleurgesteld, Bosschenaren ontredderd – Was het opmerkelijk dat het ontzettingsleger weinig uit kon richten? De reden voor de mislukking moet niet zo zeer gezocht worden bij Hendrik van den Bergh en zijn officieren. Zoals gezegd was het ontzettingsleger laat en onvoldoende voorbereid. De voornaamste reden dat het ontzet gedoemd was te mislukken, was de uitermate slechte communicatie en informatievoorziening. De Spaanse generaals wisten dat Frederik Hendrik van hun plannen op de hoogte moest zijn. Door de volledige omsingeling van de stad, vielen veel verkenners en bodes in de handen van de Staatsen. Doordat de over-en-weer gestuurde berichten grotendeels in hun handen waren gevallen, viel de balans duidelijk in het nadeel uit van het Spaanse ontzettingsleger.

Dat er echt geen doorkomen aan was, blijkt ook uit een laatste poging om het garnizoen in de stad te bereiken. De Spanjaarden deden een laatste poging om door de linie heen te breken in de buurt van Deutenen. Hendrik van den Bergh had geschreven aan gouverneur Grobbendonck dat hij het Bossche garnizoen bij deze aanval nodig had. De brief bereikte de gouverneur nooit. Toen de Bossche schepen met de gevraagde garnizoenssoldaten 's morgens niet verschenen, sloeg Henrik de aftocht. Hoewel enkele van zijn officieren nog overwogen om de stad zwemmend te bereiken, werd hem toch wel duidelijk dat de poging om 's-Hertogenbosch te ontzetten, gefaald was. Op 9 juli trok hij met het Spaanse leger definitief weg uit Haaren.

De Bosschenaren bleven ontredderd achter. Na enige tijd namen zij geen activiteit meer waar vanaf de Sint Jan en moesten zij concluderen dat het leger van Hendrik van den Bergh de aftocht had geslagen. Sommigen van hen begrepen dat het inderdaad niet te doen was om met een leger van in het open veld de strijd aan te binden met het goed verschanste leger van Frederik Hendrik. Al snel werden er ook andere redenen gegeven voor het verlies van Van den Bergh. Onder andere de familieband met de prins kwam boven drijven. Verschillende Bosschenaren riepen dat ze 'die Van den Bergh' nooit hadden vertrouwd.

Spaans leger trekt naar de Republiek – De Nederlanden waren nog niet van Hendrik van den Bergh en zijn leger af. In opdracht van de stug volhardende landvoogdes deed hij een aanval op de Republiek zelf in de hoop daarmee Frederik Hendrik bij 's-Hertogenbosch weg te lokken. De door de Oostenrijkse Habsburgers toegestuurde troepen onder leiding van de Italiaan Ernesto Montecuccoli betekende een zeer welkome versterking voor deze militaire campagne. Even zag het er naar uit dat zijn opzet zou kunnen slagen: Amersfoort werd ingenomen, Utrecht werd bedreigd. Op de Veluwe en in de Achterhoek werd geplunderd en gebrandschat.²¹⁴

Frederik Hendrik bleef echter onverschrokken zitten waar hij zat. De Staten-Generaal en ook hijzelf hadden te veel in de belegering geïnvesteerd. Niet alleen geld, maar net zo goed persoonlijke ambitie en eer. Daarentegen moest de dreiging door Van den Bergh wel worden afgeslagen. Met andere woorden, Frederik Hendrik moest het één doen zonder het andere te laten. Ernst Casimir, zijn onderbevelhebber, werd met een massa voetknechten en paardenvolk naar Gelre gestuurd.²¹⁵ Op 18 en 19 augustus namen zij Wesel in, de bevoorradingsplaats van de troepen van Van den Bergh en Montecuccoli. Nu die verstoken bleven van buskruit, kogels en proviand, konden ze niets anders dan de Republiek verlaten. De Bosschenaren, die het nieuws moesten vernemen van de Staatse soldaten in de loopgraven, reageerden met beledigingen en gelach. Het gevaar voor de Republiek was toch echt afgewend. De Staatse troepen rond 's-Hertogenbosch konden blijven waar ze waren.

8. Leven binnen de vestingmuren

Gedreven burgerparticipatie – Niet alleen garnizoenssoldaten of Bossche schutters werden actief ingezet voor de verdediging van de stad. De complete bevolking, inclusief ‘maechden’ en geestelijken, werd in de eerste dagen van mei al per wijk of straat opgeroepen om te pionieren.²¹⁶ Met schop en spade werden de burgers aan het werk gezet om borstweringen te verhogen, geschutopstellingen aan te leggen en extra verdedigingslinies op te werpen.²¹⁷ *“De borgerye [begon] oock naer voorgaende tromslach [...] te payonieren vanden Boom aff totte Scilderstraet toe om een borstweringe op te werpen ende ongesien opde wallen te gaen.”* De dag daarop *“syn ierst de gouverneur ende daernae den bisschop de borgerye opt’werck comen animeren.”*²¹⁸ Ook de vier vanen ruitery die de stad niet hadden kunnen ontvluchten, kwamen nu goed van pas. De hulp van burgers in oorlogstijd was niet uitzonderlijk, maar het is wel opvallend dat er uit ’s-Hertogenbosch geen klachten of tekenen van verzet bekend zijn. De Bosschenaren zouden de aankomende vierenhalf maand flink getest worden op hun uithoudingsvermogen. De Staatse troepen vielen de stad vanuit vijf verschillende richtingen voortdurend aan, dag én nacht. Door deze verdeel-en-heerstactiek moesten alle verdedigingswerken in en rond de stad continu bezet blijven. Mannen en vrouwen bleven lange dagen op hun posities. Tussendoor werd hen weinig rust gegund.

Vughtereind bereikt – Begin september kwamen de Staatse loopgraven tot de stadsgracht voor de Vughterpoort. Ook vanuit andere richtingen kwamen de kanonnen en soldaten steeds dichterbij. Op 11 september bereikte het doorzettingsvermogen van de burgers een absoluut dieptepunt: in het Vughterbolwerk werd een bres geslagen. Van het hof in Brussel of het vertrokken ontzettingsleger was al weken niets meer vernomen. De Staatse kanonnen, die ondertussen elk huis of bouwwerk van de stad konden bereiken, terroriseerden de bewoners. De maanden daarvoor hadden de burgers zich als ware verdedigers van het katholieke geloof en de roem van hun stad getoond, maar er vertoonden zich steeds meer barsten in de ogenschijnlijk onvermoeibare Bossche strijd lust. Een mijn onder de muur van bastion Vught betekende de genadeklap.

Dagelijks leven in een belegerde stad

Was de stad in de lente van 1629 op een beleg van deze schaal voorbereid? Misschien hadden de Bosschenaren al lang kunnen weten dat hun stad door Frederik Hendrik uitgekozen werd in 1629. In maart 1629 ontving het hof in Brussel een schrijven van *'een man uit Holland'*, die waarschuwde voor een beleg van 's-Hertogenbosch. Dit was op zich niets bijzonders, want het hof ontving wel meer van zulke brieven. Maar deze brief bevatte wel bijzonder gedetailleerde gegevens: het leegpompen van drassige weiden, de aanval van minstens vier zijden en een enorm aantal kanonnen. Dit moest informatie zijn afkomstig uit een kring van vertrouwelingen.²¹⁹ Interessante en geloofwaardige informatie dus, maar het is logisch dat noch Brussel noch 's-Hertogenbosch direct op dit bericht reageerde. Maar hadden de Bosschenaren van tevoren wel meer kunnen doen? Hoe stond de stad er voor in de lente van 1629?

Honger en controle op voedsel – Een regelmatig in de zeventiende eeuw terugkerende belegeringsstrategie, het uithongeren van een stad, is noch door Frederik Hendrik noch door de gedeputeerden te velde ooit geopperd. De Staatse tactici wisten van de aanzienlijk rijke Bossche voedselvoorraden en dat een dergelijke tactiek dus weinig zin had. Op 1 mei liet Frederik Hendrik zelfs toe *"datter veel [onnute monden zoals] vrouwen, kinderen [waaronder vier kinderen van de gouverneur], bagijnen en dienst-maechden uyt de stad zijn getrocken."*²²⁰ Ook aan zieke of invalide soldaten, ongeveer 150 in getal, studenten, behoeftigen en ouden van dagen werd door de prins doorgang verleend.²²¹ De vier vanen ruitertij die ook dachten weg te komen, werden overigens wel met geweld weer terug de vesting in gedreven.

Gouverneur Grobbendonck daarentegen dacht in eerste instantie wel dat Frederik Hendrik de uithongeringstactiek zou gaan toepassen. De stad werd razendsnel omsingeld en afgesloten van de buitenwereld. Hoe moest hij anders de *'Moerasdraeck'* op de knieën dwingen? De fameuze vesting zou directe aanvallen van het Staatse leger makkelijk kunnen afweren. Toen hij de eerste serieuze naderingswerken zag ontstaan, zal bij hem echter zijn doorgedrongen dat Frederik Hendrik meer vertrouwen had in het doorzettingsvermogen van zijn soldaten en de kracht van zijn geschut dan Grobbendonck.

In tegenstelling tot de buskruit-, kogels- en geldvoorraden, waren de graanvoorraden toereikend. De soldaten werden vanaf het begin van het beleg onderhouden door goed gevulde garnizoensmagazijnen, waaruit ze brood, kaas en bier ontvingen.²²² Vermoedelijk heeft er voor het vullen van de garnizoensmagazijnen ook confiscatie en afdwingen van levensmiddelen plaatsgevonden.²²³ Zeker is dat de garnizoensofficieren meer ontvingen dan enkel brood en zeker gouverneur van Grobbendonck heeft tijdens het beleg geen honger hoeven lijden: hij logeerde in het Keizershof, waar hij met zijn knechten, dienstmeiden en paarden op stadskosten onderhouden werd met vlees, bier en wijn. De magistraat stelde een kok aan en liet talloze voedingswaren, zoals vissen, patrijzen, kippen, lamsvlees, schapenvlees en druiven aanvoeren.²²⁴

Hoe gevuld de kelders, zolders en opslagruimten ook waren, 's-Hertogenbosch was tijdens het beleg zeker geen hoorn des overvloeds. Nadat Staatse ruiters in de omgeving gespot waren, begon de Bossche magistraat direct met het opnemen van voorraden, het ontruimen van de bedreigde zolders en het organiseren van opslag in veiligere oorden.²²⁵ Omdat het stadsbestuur het te riskant vond om het graan op slechts twee plaatsen te bewaren, werd het van het H.Geesthuis en de Pijnappelsche Poort deels overgebracht naar de kloosters van de jezuïeten en minderbroeders.²²⁶ Het vee rond de stad werd naar binnen gebracht. Alles werd geteld: spek, kaas, brood, stokvis maar ook de minder belangrijkere hoeveelheid zeep en specerijen. Zij vergaten ook zeker niet het aantal mensen in de stad te tellen. Dit laatste werd niet bekend gemaakt om

Afbeelding 8.1: Marktkraampje op de Markt voor het Stadhuis.

chaos te voorkomen. De magistraat gaf enkel het bericht uit dat er voor iedereen voldoende voedsel was.²²⁷ Dit was zeker niet gelogen, maar het leven in de stad werd wel duurder dan ooit. Aan goed en gevarieerd voedsel was moeilijk te komen. Het stadsbestuur probeerde de stijgende prijzen te beheersen. Aan het begin van het beleg, op 1 mei, werden op het stadhuis maximumprijzen van verschillende levensmiddelen en vastgelegd en lijfstraffen voor overtreders aan de burgers medegedeeld. Het werd verboden azijn te produceren, aangezien het mout hard nodig was voor het brouwen van bier. De ververs moesten stoppen met hun activiteiten om hout te sparen. De Bossche markt was echter moeilijk onder controle te brengen en vaak waren goederen dubbel zo duur als door het stadsbestuur was vastgesteld.

Al snel werd besloten om de vastgestelde prijzen te verlaten. Daardoor werden levensmiddelen duurder, maar kwamen ook meer verschillende producten beschikbaar. Opgeslagen vlees, kaas, groenten en broodgranen werden weer uit de kelders gehaald en te koop aangeboden op de Markt. Vaste prijzen, een beperkt aanbod en een oncontroleerbaar illegaal circuit waren verleden tijd. De witgewassen zwarte markt eiste toen echter al haar tol: twee à drie weken na de start van het beleg koste een pond boter 10 à 12 stuivers (hoewel zij vastgesteld was op 6 stuivers), enige tijd later 10 tot 20 stuivers, eind juli 30 stuivers en op 5 september 1 gulden voor een pot.²²⁸ Het bier was en bleef ook na het beleg duur. Betaalde men op 28 april 5 gulden en 16 stuivers voor een vat, op 9 mei was dat al 6 gulden en 6 stuivers en op 29 augustus 7 gulden en 6 stuivers. Ook na het beleg bleven de prijzen stijgen: begin december betaalde men voor een vat 8 gulden en 3 stuivers.²²⁹ Ook heel eenvoudige alledaagse middelen werden onbetaalbaar: vóór het beleg kostte een bos wortelen 1 stuiver, terwijl er in de zomermaanden soms wel 9 stuivers voor betaald werd.²³⁰ De eens zo bloeiende handel stond stil, de stad was voor boeren in de omgeving onbereikbaar en weinig aanbod dreef de prijzen op. Bedenk ook dat de Bosschenaren, naast de stijgende kosten, te maken kregen met een enorme daling van de gebruikelijke inkomsten. Ook de Staatsen wisten dat gewone levensmiddelen duur waren geworden in de stad. Zij maakten hier handig gebruik van en pasten een stukje psychologische oorlogsvoering toe: zo nu en dan werd onder leiding van een tamboer een tonnetje nieuwe haring, pekelharing of zelfs limoenen gebracht om te verdelen in de stad.²³¹

Stijgende prijzen – Het levensonderhoud in de stad werd duurder. Gerekend aan een gemiddeld dagloon van 10 à 15 stuivers waren de prijsstijgingen indrukwekkend. Vermeld moet worden dat het veel gegeten roggebrood niet erg duur was gedurende het beleg.

Kosten van verschillende levensmiddelen in stuivers

	28 mei 1629	10 juli 1629	28 juli 1629
Pond boter	10 à 15 st.	18 à 20 st.	20 à 30 st.
Pond rundvlees	5 à 5,5 st.	8 st.	12 st.
Pond schapenvlees	5 à 5,5 st.	9 st.	20 à 24 st.
Pond mooi vet vlees	8 st.	16 st.	-
Eén kip	-	24 st.	50 st. ¹
Eén eend	-	10 st.	-
Twee duiven	-	11 st.	24 st.
Eén haring	1,5 st.	-	3 à 5 st. ²
Eén ei	1 st.	-	1,5 st.
Pot honing	-	20 st.	-
Pot olijfolie	-	32 st.	-

Bron: R. van Voorne, 'Dagboek', 13 en 20; 'Journael', 66-79; P.J. van der Heijden, 'Ooggetuigen', 31-33, 62, 71 en 76;

¹ 1 rijksdaalder ² Eigenlijke prijs op 21 juli 1629

Ondanks de vorstelijke prijzen voor een hoen of schapenbout, hebben de Bosschenaren nooit echte honger geleden. Buitgemaakte paarden werden de stad uitgejaagd en neergeschoten. Aan paardenvlees was kennelijk geen behoefte, laat staan dat de Bosschenaren zoals de inwoners van Leiden een halve eeuw eerder honden- en kattenvlees als iets begerenswaardig gingen beschouwen.²³²

Ook het voer voor de dieren - stro, hooi en het afgewerkte mout van brouwerijen - was schaarser dan gewoonlijk. Als het te gek werd, konden de koeien altijd nog geslacht worden, maar paarden kwamen daarvoor zoals gezegd nog niet in aanmerking. Zij werden als een last voor de eigenaar beschouwd en hun prijs kelderde als een baksteen: in één geval werd een paard geruild voor een pijp tabak. De van Staatsen geroofde paarden die niet werden teruggestuurd, duwden de Bosschenaren van de stadswallen. Zij die konden zwemmen kwamen verschrokken uit de gracht omhoog geklauterd, maar de meesten verdronken. De gouverneur was door de

schaarste al zijn sterke paarden verloren aan het einde van het beleg, zodat hij Frederik Hendrik moest vragen om bij zijn uittocht een aantal rossen ter beschikking te stellen voor het trekken van zijn koets.²³³

Het beeld moet ook hier genuanceerd worden: de dieren van de meeste militairen werden namelijk wel goed verzorgd. Dit valt wellicht te verklaren omdat voor de ruitery meer mogelijkheden bestonden om voor hun paarden aan voedsel te komen. De brouwerijen waar ruiters voor de afgewerkte mout heen konden gaan en waar burgers mochten komen voor hun dieren, werden strikt gescheiden.²³⁴ Eerstgenoemden konden voldoende verkrijgen. Eén ruiter bood bij zijn vertrek uit de stad zelfs nog wat hooi aan enkele Staatse ruiters te koop aan. Toen de cavalerie op 17 september de stad verliet, zo vertelde Heinsius, waren verschillende paarden stevig aangekomen door het gebrek aan beweging en zij gingen meer met bokkensprongen dan met passen vooruit.²³⁵

Doeltreffendheid van de Staatse ‘vuerballen’ – Op 16 mei vertelde een overgelopen Staatse sergeant dat Frederik Hendrik binnenkort van plan was de rivieren te verleggen, loopgraven te vormen en de stad met ‘vuerballen’ te beschieten. Al snel realiseerden de Bosschenaren zich dat de sergeant gelijk had. Zoals al eerder beschreven, werd de Dommel inderdaad niet veel later afgedamd. En ook die eerste ‘vuerballen’ lieten niet veel langer op zich wachten: vier dagen duurde het voordat de eerste bommen vielen, vooralsnog op plaatsen waar weinig schade kon worden aangericht. Gedurende het beleg werden op de stad maar liefst 28.517 schoten gelost door 116 kanonnen. Daarbij is er ook nog een onbekend aantal granaten ingeslagen. Hoewel de kanonnen nog niet zeer accuraat waren en regelmatig doel misten, betekende dit voor de toenmalige maatstaven een inferno. De stadsmuren en grachten konden de stad en haar inwoners niet beschermen tegen de afstandsschoten van de ver weg geplaatste Staatse kanonnen. Frederik Hendrik probeerde met deze hoge intensiteit van ‘vuerballen’ of granaten de stad sneller tot overgave te dwingen en daarmee een lange belegering te vermijden. Een tactiek die hij vaker toepaste. Het gedonder en de rook van de Staatse kanonnen waren op sommige dagen te horen en te zien tot in Loevestein.²³⁶ De kanonnen brachten de ramen van het buitenverblijf van de koningin van Bohemen Elisabeth Stuart in Rhenen volgens haar zelfs aan het trillen.²³⁷

Toch deed de realiteit van de oorlog zich pas echt voelen toen de stad volledig binnen het bereik van de Staatse artillerie was gekomen, waarna dag in dag uit de ijzeren kanonskogels en de ‘springende bombes’ de straten en huizen binnenvlogen. Omdat met de loopgraven en het zakkende waterpeil de kanonnen steeds dichterbij kwamen, was geen huis veilig meer.²³⁸ Mensen durfden niet meer de straten op. Toen de gouverneur het bevel gaf de molen van het Geefhuis af te breken, durfden de molenaars niet in de buurt te komen, omdat de plaats dag en nacht onder vuur lag. Want inderdaad, ’s nachts ging het kanonnengebulder gewoon door, tot irritatie van bisschop Ophovius die het vond getuigen van een grote onbeschaamdheid en ‘insolentia’. Op 3 juli werd het huis ‘de Werelt’ op de Markt getroffen door een kanonskogel.²³⁹ De kogels vlogen en rolden op dat moment letterlijk over de Markt heen. Op 10 augustus werd het huis van schepen Robbert van Voorne drie maal getroffen.²⁴⁰ Grote gebouwen, zoals molens, poorten, religieuze gebouwen, maar met name de Sint Janskathedraal werden zwaar vernield. Vooral aan de noord- en oostkant van de kathedraal werd aan ramen, lichtbogen, daken en gewelven grote schade toegebracht. Ook de toren, hoog boven de stad uitstekend, kreeg het zwaar te verduren. De gebouwen dichtbij de stadswallen kregen ook de volle laag, vooral bij de drie hoeken van de vesting: het Orthen-, Hinthamer- en Vughtereind. De kanonnen werden in de laatste dagen van het beleg, na de overname van de twee forten richting Vught, vooral op het Vughtereind gericht. Op 12 augustus vloog een kogel door het dak van de Kruisbroederskerk, vernielde het hoogkoor en verbrijzelde een oude kruisbroeder die in de kerk zat te bidden. In de gevels van verschillende stadspanen zijn tegenwoordig nog ingemetselde kanonskogels zichtbaar die herinneren aan de vuuraanvallen die ’s-Hertogenbosch tijdens de verschillende belegeringen heeft moeten doorstaan.²⁴¹

Grote bijeenkomsten werden vermeden nadat men op 24 augustus op het nippertje ontsnapte aan een ware slachting, toen op klaarlichte dag twee bommen op de Markt in een mensenmenigte vielen zonder te ontploffen.²⁴² In de bommen zat kruit, dat door middel van een lont, dat in het vijandelijk kamp al aangestoken was, tot ontploffing werd gebracht. Weliswaar kon de lont onderweg uitgaan of kon de bom in de lucht ontploffen, maar kwam hij in de belegerde stad tot ontploffing dan kon de explosie grote schade aanrichten. Vanaf dat moment werden grote processies door bisschop Ophovius verboden. De Bossche burgers zelf konden weinig meer doen dan het stutten van muren en daken en het dichten van gaten in hun huizen.

Onder de burgerij vielen volgens getuigenverslagen circa 35 doden op een bevolking van 11.300 mensen en hoewel deze aantallen ongetwijfeld hoger lagen, blijft het gezien de schaal en faam van het beleg verassend laag.²⁴³ Hiertoe behoren wel alleen de doden onder de ongewapende burgerij die naar aanleiding van beschietingen of gevechten zijn gestorven en niet degenen die aan ziektes of epidemieën stierven. Zeker de eerste maanden bleef het aantal burgerslachtoffers in de stad beperkt. Langzaam maar zeker hoorden de

Bosschenaren de kanonnen dichterbij komen. Vanaf de tweede week van augustus vielen er bijna iedere dag gewonden en doden. Het echte gevaar moest toen nog komen, na de capitulatie van de stad, toen duizenden soldaten de stad binnen trokken. Zij brachten de besmettelijke ziekten die heersten in de kampen mee binnen de vestingmuren. De afdamming van de Dommel en de Aa had het open riool de Binnendieze drooggelegd. De warme zomer maakte het ook niet beter. 's-Hertogenbosch, maanden van de buitenwereld afgesloten en met een verslechterde hygiëne, bleek één grote broeihaard voor de pest.²⁴⁴

Ontploffingen, rondvliegend puin en gebroken glas waren niet voldoende om de Bossche moraal te breken en hen tot overgave te dwingen.²⁴⁵ Toen de munitie schaars werd, droeg de burgerij haar steentje bij. In de stad werd actief lood en ijzer verzameld voor het garnizoen. Na maanden beleg waren de Bosschenaren eigenlijk ook wel gewend geraakt aan de situatie. Om hen heen vielen dagelijks zoveel doden dat mensen die nog niet overleden waren, soms voor dood werden aangezien. Omstanders begonnen al met bergen van het lichaam voordat de dood ook echt was vastgesteld. Een van de leden van de schutterij werd op 18 juli bij fort Sint Anthonie zo zwaar aan het hoofd geraakt *“dat de herssenen daer uyt liepen.”* Hij werd naar het kerkhof bij de Kruisbroederkerk gebracht, maar *“doen stack hy armen en beenen om hooch ende rees uyt de kist, tot groote verwonderinge der gener, die by hem waren.”*²⁴⁶ Een stadsgenoot - met iets minder geluk - werd als voor dood aangetroffen in zijn kamer en naar de begraafplaats gebracht. Een koster die bij de begrafenis betrokken was, hoorde geschreeuw in de kist waarop hij omstanders bij zich riep. Toen men eindelijk het graf en de kist wist te openen, *“was [hij reeds] doot en bleef doot; syn wangen bloesden seer en liep hem ‘tbloet te monde uyt, dat honderden van menschen sagen, daer over de stadt geheel in roeren was.”*²⁴⁷

De burgers mochten dan wel nauwelijks honger geleden hebben - een ooggetuige vertelt ons dat de burgers nog *‘redelijck wel ghemoedt’* waren - in de zomer van 1629 hadden veel Bosschenaren de vernietiging van hun bezit en welvaart moeten aanschouwen. Nog jaren na het beleg heerste armoede in de stad, huizen waren vernietigd of zwaar beschadigd, ondernemende Bosschenaren zagen hun zaken kapot gaan en werk was nauwelijks nog te vinden.

Contact met de buitenwereld

Aangehouden bodes en onderschepte brieven – Vierenhalve maanden omsingeling betekende vierehalve maand leven in onzekerheid. Niets of nauwelijks van de buitenwereld kwam door de omsingeling heen. Brieven uit Brussel en berichten van het ontzettingsleger wisten de stad maar af en toe te bereiken. Het was ook bijzonder moeilijk om berichten naar buiten te brengen. Volgens een ooggetuige stonden om de twee à drie pieklengten wachtposten.²⁴⁸ Om de wachtposten te ontwijken, ploeterden de bodes door het hoge water. Van Voorne meldt dat Spaanse brieven de stad binnen kwamen *“in peck geweyntelt [als bescherming tegen het water] ende soo vast toegemaeckt datmen meer als een ure besich was, om die te openen.”*²⁴⁹ Sommige berichten werden in minuscule, haast onleesbaar, handschrift op kleine briefjes geschreven, die vervolgens werden gevouwen tot strookjes van amper 2 à 2,5 centimeter breed. Codehandschrift was ook mogelijk, maar ontcijfering bij aankomst duurde lang en er bestond altijd de kans dat de vijand het geheimschrift zou kraken. Bij het ontcijferen kon Frederik Hendrik handig gebruik maken van zijn secretaris, die bij hem in kasteel Maurick bivakkeerde, Constantijn Huygens. Hij zette op dit kasteel zijn studie van de Spaanse taal voort, zodat hij onderschepte berichten van de vijand kon bestuderen.

Bij 's-Hertogenbosch vielen verschillende bodes in handen van de belegers.²⁵⁰ In de eerste week van juli probeerden twee soldaten en een inwoner van Vught tevergeefs door de omsingeling heen te komen. Uiteindelijk werd besloten om als afleiding met een twintigtal Bossche soldaten een aanval op drie Staatse schildwachten in te zetten. De soldaten wisten langs de schildwachten door de linie heen te glippen en namen twee postduiven mee om terug te sturen naar de stad. Ook verschillende omwonenden brachten berichten en informatie van en naar de stad. Dit was een winstgevende, maar niet ongevaarlijke onderneming. De burgemeester van Bokhoven en een boer uit Vught werden betrappt op het peilen van water. Zij bekenden ieder 20 gulden ontvangen te hebben om die informatie door te geven aan de Bosschenaren. Bovendien begeleidden ze 600 mannen die ieder tien pond kruit mee smokkelden naar de stad.²⁵¹ Na een opsluiting van enkele weken, werden ze opgeknoot aan de galg in het kwartier van Vught.

Naast de oplettende schildknapen, die hun orders goed uitvoerden, werd ook de Staatse legerleiding persoonlijk op de proef gesteld om berichtgeving naar de stad te verstoren. Een 23-jarige boer uit Drunen, Govert Pauwels, meldde zich op een dag bij Frederik Hendrik met een bericht van de drost van Breda en Hendrik van den Bergh aan gouverneur Grobbendonck. Pauwels was vroeger soldaat in Staatse dienst, zat daarom gevangen in Breda en werd

volgens hem gedwongen de gevaarlijke reis naar 's-Hertogenbosch te maken. In ruil voor een goede beloning was Pauwels bereid de brief te overhandigen aan Frederik Hendrik en terug te keren alsof hij niet door de omsingeling heen was gekomen. Enige tijd later meldde hij zich opnieuw bij de prins met gegevens over andere bodes, plannen van Hendrik van den Bergh en informatie over legereenheden. In Vught ontstond echter argwaan tegenover deze bereidwillige Brabander en al snel werd Pauwels onmaskerd. Zodra Pauwels Frederik Hendriks vertrouwen gewonnen zou hebben, zou hij proberen achter zijn rug tot in de stad door te dringen met belangrijke informatie. De man moest dit bedrog bekopen met zijn leven.²⁵²

De legerleiding van de Staatsen verkreeg met het onderscheppen van de 'echte' berichten belangrijke informatie over de toestand in de stad en over de ontwikkelingen van het ontzettingsleger. Bovendien waren er aan beide kanten veel overlopers die informatie loslieten. De beslissing van de Spaanse kapitein De Compagne om over te lopen, deed tijdens het beleg het meeste stof opwaaien. Deze kapitein was goed op de hoogte van het wel een wee in de stad, of zoals Schepen van Voorne het opschreef: *"By dese [De Compagne] quamen altijd de tambourijns t'huys ende hy wist alle 'tgene by den gouverneur ende inde stadt passeerde, 'twelc wy niet twijffelden, of hy soude het den Prince openbaeren."*²⁵³

Afbeelding 8.2: De bezoeker heeft vanaf de Sint Janstoren tegenwoordig nog steeds een waanzinnig uitzicht. Door nieuwe bebouwing in vnl. de 20e en 21e eeuw is het uitzicht enorm veranderd. Vanaf de toren keek men toentertijd ook uit over wat zich tussen en achter de linies afspeelde. Wanneer de linies duidelijker in het landschap teruggebracht worden, kunnen deze vanaf de toren herbeleefd worden.

Vuursignalen – Er bleef één betrouwbaar middel, zij het met minimale mogelijkheden, om communicatie met de buitenwereld te onderhouden. Door middel van signaalvuren op de toren van de Sint Jan werd contact onderhouden met de kerktoeren van Breda en kon de veilige aankomst van bodes doorgegeven worden. In de middag deed men dat met een rooksignaal. In de nacht hief men drie maal een fakkel heen en weer voor een vuursignaal. Vanaf de Sint Jan konden ook vuren gespot worden die in de omgeving door de bodes werden aangestoken. Er waren ook nadelen: de belegeraars konden namelijk de signalen ook zien. Het gaf hen inzicht in de hoeveelheid berichten die door de omsingeling heen waren gekomen. Een vermeerderde activiteit op de torens kon er bovendien op wijzen dat er vijanden van buitenaf op komst waren.

Toch bleven de Bosschenaren vaak in verwarring achter. Op 27 juli klaagde het stadsbestuur in een brief aan Hendrik van den Bergh dat zij de laatste vijf weken niets meer van hem gehoord hadden. De laatste maanden moest de informatie uit de monden van krijgsgevangenen of gevonden documenten komen. Deze berichten waren natuurlijk nooit helemaal betrouwbaar en

schiepen vaak meer verwarring dan dat ze wegnamen. Zij waren grotendeels gebaseerd op geruchten die de ronde deden in de Staatse legerkampen.²⁵⁴ De hoeveelheid geloofwaardige informatie was minimaal, terwijl de vraag enorm groot was. Nieuws en de daaruit voortvloeiende hoop waren immers cruciaal om het moreel van de bevolking en soldaten hoog te houden.

Geloof en bijgeloof

Het voortdurende onzekere bestaan en een steeds kleiner wordende hoop op ontzet verlaagden het moreel in de stad aanzienlijk. Daarentegen speelden geloof en bijgeloof een enorm belangrijke en motiverende rol om de Bossche oorlogsmachine op gang te houden. De beleving van de godsdienst werd door voormalig stadsarchivaris Kuijer zelfs als de kern van het Bossche verzet gezien. Inderdaad, godsdienst speelde in die tijd een onmiskenbare rol: hoop, geloof en bijgeloof liepen voor zeventiende-eeuwers immers door elkaar.²⁵⁵ Maar meer nog dan de gewone katholiek, ging de Bosschenaar totaal op in zijn geloof. Sinds de stad in 1579 de keuze had gemaakt terug te keren onder het gezag van de Spaanse koning en daarmee het katholieke geloof, hadden de bisschoppen kosten noch moeite gespaard om de heilboodschap over haar bevolking uit te storten. Geen middel werd tijdens deze 'contrareformatie' geschuwd om de katholieke gelovigen van het 'Klein Rome' het besef bij te brengen dat in geloofszaken slechts één opvatting de juiste was. De katholieke geloofsovertuiging kreeg vorm in het bijwonen van de mis, het ontvangen van De communie, kerkelijke begrafenissen en alle andere ceremonies die hier uitdrukking aan gaven. De Bossche bevolking toonde haar devotie met processies door de stad, het offeren van bezittingen aan de Kerk en het aanbidden van afbeeldingen van heiligen.

Bij veel Bosschenaren brak het angstzweet uit toen in 1629 bekend werd dat de ketterse Republiek hen van hun geloof kwam proberen te beroven. Het kon haast niet anders of deze onzekere tijden zorgden voor een toename in de volksdevotie.²⁵⁶ De geestelijke instellingen benadrukten de noodzaak en de religieuze plicht van het verzet. Zij spraken duidelijke taal. Een Bosschenaar schreef in zijn dagboek dat *"den bisschop ende eenige andere preekten, datter binnen de stadt eenighe ketters en schermen waren, die naer t'overgaen der stadt haeckten, die men met wijfen kinderen naer de verlossinghe soude ter stadt uyt geesselen."* En deze woorden spoorden de burgerbevolking inderdaad aan, want het *"maecte grote murmuratie [roddelen en speculeren] onder de borghers"* en zij wilden weten wie deze schurken waren om hen een lesje te leren.²⁵⁷ Bisschop Ophovius noemde een overgave een *"dootelycke sonde."* Bovendien was een overgave onnodig. De Bossche verdedigers konden volgens de bisschop rekenen op de steun van hogerhand. Hij verzekerde hen van een miraculeuze overwinning.²⁵⁸

Het stadsbestuur participeerde in de devotie door namens de burgerij een *"heylig huysken"* te bouwen op de grote Markt ter ere van *"Ons L[ieve] Vrouwen."*²⁵⁹ De bevolking liep twee grote processies aan het begin en einde van het beleg. Tijdens de bombardementen werden de meeste grote processies om veiligheidsoverwegingen verboden. Toch bedongen de gelovigen dat elke week een kleine ommegang plaatsvond, zo blijkt uit een aantekening van de bisschop.²⁶⁰ Uitbundige vertoon was in deze gevaarlijke tijden echter niet noodzakelijk om voldoende steun uit de hemel te ontvangen: een driedaagse vasten was volgens de geestelijkheid voldoende.²⁶¹ In en rond de Sint Janskerk was het een drukte van jewelste. Voor het Miraculeuze Mariabeeld (afbeelding 8.3) baden mannen, vrouwen en kinderen dag en nacht met uitgestrekte armen. Dit beeld, bekleed met goud en zilver,

Afbeelding 8.3: Niet alleen in tijden van gevaar en angst nam de Maria-verering een hoge vlucht. Nu nog steeds schrijven gelovigen wonderbaarlijke krachten toe aan het 102 centimeter hoge, eikenhouten Mariabeeld in de Sint Jan.

stond eerst tegenover de preekstoel, maar om haar te beschermen tegen de kanonskogels, was ze naar het altaar van Sint Nicolaas overgeplaatst *“om datse daer vrijste was, ende gaven haer een wasse sleutel inde hant, daer mede te kennen gevende, datse ons konde verlossen ende inden hemel laten.”*²⁶² Mensen sleepten van alles aan om bij het beeld te offeren: *“d’eene gelt, d’andere ysere bollen, wasse mans en vrouwen, wasse huysen, met veele hoofden en beenen van was ghemaect, al om dat onse Lieve Vrou haer soude bewaren.”*²⁶³ Op het kerkhof, tegenover de huidige straat In den Boerenmouw, stond een koperen christus. Het groene gras rondom de kruisstam was in de laatste dagen van het beleg tot een kale plek geworden, omdat zoveel mensen met wijduitgestrekte armen hier kwamen bidden.²⁶⁴ De missen in de kathedraal werden druk bezocht. Bosschenaren baden voor het welzijn van alle burgers en de ten strijde trekkende soldaten. Alle vendels van de compagnieën werden in de Sint Jan gezegend.²⁶⁵ Ook werden alle soldaten, net zoals alle burgers overigens, uitgenodigd om de laatste sacramenten te ontvangen als voorbereiding op een plotselinge dood.²⁶⁶

Normaal gesproken werd een kerk beschouwd als een veilig oord. Voor veel mensen was het één van de weinige stenen bouwwerken in de buurt. De muren en het dak van de Sint Jan konden de bommen uit de staatse vuurmonden echter niet remmen. Omdat het gebouw zo duidelijk boven de stad uitrees en aftekende aan de hemel, was het een makkelijk doelwit. Op 30 mei raakte de eerste kogel de Sint Janstoren. De maanden daarna zou de kathedraal het zwaar te verduren krijgen. Het Sint Maria Magdalena-altaar werd door een kanonnier vanaf de Koedijk compleet verwoest. Van een biechtende man werd het been van de romp geschoten.²⁶⁷ Net na de ochtendpreek van 2 september, toen nog honderden mensen in de kerk waren, sloeg een dubbele bom in. Een harde klap werd gevolgd door het geluid van klaterend puinaval. Hoewel er geen doden vielen, zat de schrik er bij de Bossche gelovigen goed in. Na 7 september waagde bisschop Ophovius zelfs niet meer de mis in de kerk op te dragen.²⁶⁸

Op 6 augustus vloog een twintig pond zware bom uit een ‘dubbele cortau’²⁶⁹ door één van de kerkrampen en viel vlak voor de voet van de tabernakeltoren neer. De kogel wist niet meer schade te veroorzaken dan een barstje in het marmer. Toevallig of niet, het gaf de gelovigen het idee dat God hen goed gezind was. Ook eind augustus, toen de situatie er al tamelijk hopeloos uitzag, vertrouwden verschillende mensen nog steeds op de goddelijke steun. Op de preekstoel in de Minderbroederskerk predikte een kapucijn dat *“onse Lieve Vrou soude comen ende ons vande hel-honden (soo noemde hy de belegeraers) verlossen.”* De strijd was volgens hem nog lang niet gestreden *“want wy ende alle de burgers, seyde hy, moeten noch wat patientie hebben; dan onse Lieve Vrou sal self int leger comen ende ons verlossen.”*²⁷⁰ Tegelijkertijd stond in de Sint Jan een jezuïet bij het Mariabeeld en sprak tot haar: *“Ick vertrou u, dat ghy ons niet verlaten sult,”* haar aankijkend alsof hij tegenover de Moeder Gods zelfs stond.²⁷¹ In de Kruisbroederskerk preekte een andere jezuïet, genaamd Geraert van Maren: *“Borghers, ick verseecker u lieden ontset te worden, want al quamder een engel uyt den hemel ende seyde: “Den Bos sal nu over gaen aen de Geusen oft ketters, ick sout niet gheloven; ja, al waert dat Godt selver uyt den hemel quame ende syde, ick sout niet gheloven.”*²⁷² De preken van de geestelijkheid verloren na enige tijd wel hun gewicht en werden door de toehoorders soms minder serieus genomen. De jezuïeten bijvoorbeeld predikten dat *“die ghene, die inde belegheringhe hun wel quytten ende doodt bleven, martelaers inden hemel waren, vermaenende de borgers hoe wel zy geen Conincx gelt ontfangen, dat zy daer voor ‘teewigh leven soudon hebben.”* De burgers werden enigszins achterdochtig en hadden weinig vertrouwen in de woorden van de kloosterlingen omdat *“zy saghen, dat de predickers selver ‘thuys bleven.”*²⁷³

Het overgrote deel van de burgerbevolking bleef echter actief deelnemen in de volksdevotie. Hiervoor is al gesproken over enkele opmerkelijke gebeurtenissen die het bijgeloof een nieuwe impuls gaven. Terwijl het beleg voortduurde, gingen steeds meer van zulke verhalen rond. Bij de Bandsche Poort bij de Weversplaats bijvoorbeeld ging een kogel door één van zijmuren van een huis, dwars door een kamerscherm om vervolgens een wieg te treffen met daarin een kindje van ongeveer zes maanden. De kogel viel in dit wiegje, vlak naast het hoofd van het kindje zonder dat het maar één haar werd gekrenkt.²⁷⁴ De Bosschenaren waren verwonderd. De kanonskogel werd aan het Mariabeeld in de Sint Jan geofferd. Nog zo’n opmerkelijk verhaal dat in de stad van mond tot mond rondging: toen fort Isabella op 14 juni getroffen werd door een bom die de kruitkamer deed ontploffen, vielen er wonderbaarlijk genoeg geen doden. Het fort veranderde in een ravage. Het kapelletje op het fort werd ook getroffen, maar toen het stof neerdaalde bleken het altaar en de kelk die daarop stond, ongeschonden.²⁷⁵ Dergelijke gebeurtenissen spreken nu nog steeds tot de verbeelding. In dagboeken en memoires is te lezen dat ze dat effect in de zeventiende eeuw helemaal hadden. De enige in de stad die voor een dergelijk bijgeloof niet vatbaar was, bleek de gouverneur te zijn. Toen hem na de belegering werd gevraagd of hij misschien voortekenen had gezien, antwoordde hij droog dat men daar niet veel over sprak onder soldaten.²⁷⁶

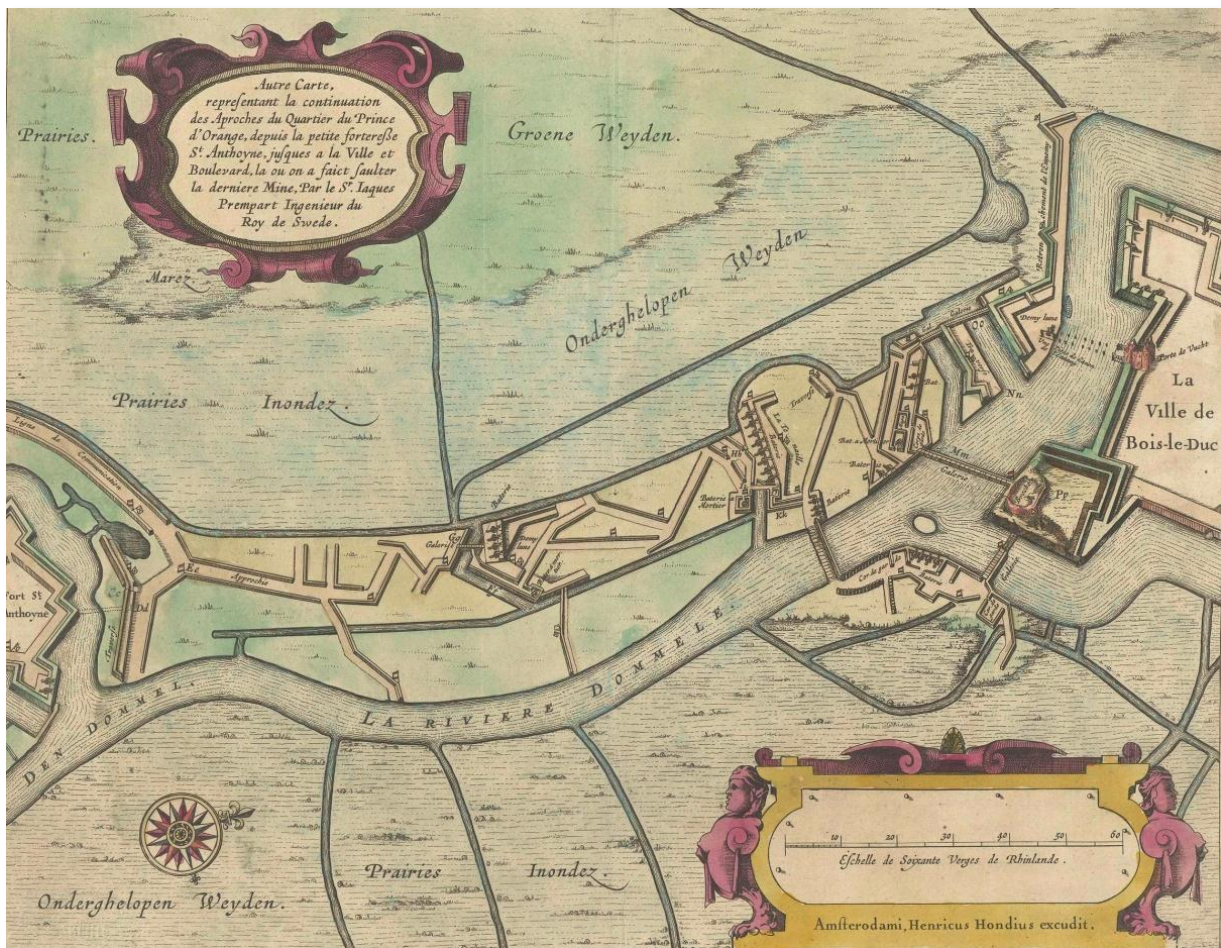
De Staatsen naderen tot bastion Vught

Op 19 juli gebeurde het onwaarschijnlijke: een dag na de val van fort Isabella viel ook fort Sint Anthonie in handen van het Staatse leger. Nog geen maand later hadden de loopgraven die vanuit Vught naar de stad slingerden de gracht bij het Vughtereind al bereikt. Bastion Vught werd heftig beschoten. Stukken van de stadsmuur en schanskorven vielen in de stadsgracht. Maar ook hier wilden de Staatse ingenieurs de overkant van de gracht bereiken om met een mijn het bastion op te blazen: er moest een galerij komen. 's Nachts voeren enkele bootjes met ongeveer 60 schanskorven de Dommel over om aan de andere kant van de oever een nieuwe batterij op te werpen. De soldaten noemden haar de '*Grote Batterij*' naar de hoge verwachtingen die ze van haar hadden.²⁷⁷ Zij moest dan ook dekking geven aan de werklieden die vanaf deze kant de gracht zouden gaan proberen te dempen. Takkenbossen werden samengebonden tot bundels rijshout die verstevigd met zand als ondergrond dienden voor een galerij richting bastion Vught. De stadsgracht was na ruim een maand inpolderen qua breedte flink geslonken tot ongeveer 60 meter. De geboekte vooruitgang stemde Frederik Hendrik echter niet tevreden. Daarom liet hij ongeveer een week later nog een tweede galerij aanleggen richting de andere kant van het bastion. Ondertussen hielden de kanonnen het Vughtereind voortdurend onder vuur. Om een idee te geven: op 16 augustus alleen al kwamen er wel 300 stenen en ijzeren kogels in de buurt van de Vughterpoort neer en werden nog eens 25 bommen afgeschoten. Vooral die bommen boezemden angst in bij de Bossche bevolking.

Wat konden de Bossche verdedigers nog beginnen tegen al dit geweld? Voortdurende dreiging ging uit van de mijnen die de belegeraars probeerden te plaatsen onder de verdedigingswerken van de stad. Grobbendonck stuurde regelmatig verkenningsgroepjes erop uit om de mijnen op tijd te ontdekken en onschadelijk te maken. Dit gebeurde doorgaans door het graven van een tegenmijn. In sommige gevallen wierpen ze tijdig een nieuwe retranchement op achter een te verwachten bres. De soldaten concentreerden zich op het geluid dat de houwelen van de Staatse mineurs maakten om zo de nieuwe mijngang te ontdekken. Op die manier kwamen de Bosschenaren enkele keren enigszins onverwachts oog in oog met Engelse vijanden toen ze bij het volgen van de vijand uitkwamen in diens mijngang. Een ondergronds gevecht was het logische gevolg. Om dergelijke gevallen te voorkomen groeven de Bossche verdedigers nog diepere gangen zodat zij onder de vijand konden komen. Als zij hun eigen mijn tot ontploffing brachten, stortte de hele boel daarboven in, inclusief de mijngang van de vijand.

Om de Staatse aanvallen af te wenden, probeerden de verdedigers ook de galerijen te vernielen. De intensiviteit van de Staatse aanval en de hoge concentratie soldaten maakten uitvallen minder succesvol. Daarom probeerden de Bosschenaren op 8 september nog met een boot met een enorme haak de biezen onder de Staatse galerij te vernielen. Dat werktuig werd echter met een hevige aanval van musketgeweren kapot geschoten en tot zinken gebracht.²⁷⁸ Ook de Bossche artillerie kon, ondanks het tekort aan buskruit, nog flinke klappen uitdelen. De kanonnen die opgesteld stonden op de middeleeuwse torens wisten de galerijen flink te beschadigen en de werkzaamheden aan de andere kant van het water flink te verstoren.²⁷⁹ Ook het Bossche geschut op de halve maan voor de Vughterpoort deelde flinke klappen uit. De belegeraars lieten dit buitenwerk eerst links liggen, maar al snel werd duidelijk dat de inname ervan noodzakelijk was. Het werk aan de loopgraven en galerijen was al enkele weken uiterst gevaarlijk en enkel Staatse '*waech-halsen*' wilden werken tegen een zes- tot tiendubbel loon dan gebruikelijk. Voor elke roede ontvingen zij 120 gulden.²⁸⁰ De Staatse mineurs weigerden de eerste week van september zelfs helemaal hun werk te doen. Zodra zij aan het eind van de galerij hun hoofd de hoek om staken, stonden ze aan vijandelijk vuur bloot. Twee doden op één dag was zelfs voor hen een te hoge prijs.²⁸¹ Op 10 september bleken twee mijnen genoeg om de halve maan in te nemen. De verdedigers van het buitenwerk kwamen de stad ingevlucht. De Bosschenaren hadden nu alleen bastion Deuteren nog om de aanleg van de galerijen te verhinderen.

Het gebulder van de Bossche vuurmonden was niet genoeg om de voltooiing van de eerste galerij naar bastion Vught te verhinderen. Nog diezelfde dag ontplofte onder het bolwerk de eerste mijn. De ontploffing was op zodanige wijze naar binnen gericht dat voor de belegeraars onduidelijk was of de ontploffing veel effect had gehad.²⁸² Daarom brachten zij één dag later, op 11 september, een tweede mijn tot ontploffing onder de rechterface van het bastion. Omdat deze op een andere plaats was aangebracht en goed ingesloten was in de muur werd het grootste deel van de verdedigingsmuur weggeslagen. Met een grote knal vlogen stenen, puin en aarde door de lucht. Direct nadat het stof weer was neergedaald, zagen de soldaten op het bastion Engelse soldaten door de galerij stormen en via de zojuist geslagen bres heen op hen af komen. Zij kwamen niet ver. De Bosschenaren hadden eind augustus een tweede verdedigingslinie aangelegd achter het bastion. Toen de Engelsen dit zagen, keerden ze om en renden door de galerij terug naar de andere kant van de oever. De Bosschenaren probeerden wanhopig de bres te herstellen, maar Frederik Hendrik had al 2 kanonnen op de bres gericht. In de Sint Janstoren luidde de stormklok. De verdedigers realiseerden zich dat zij in een hopeloze situatie terecht waren gekomen. Hoe nu verder?

Afbeelding 8.4: De naderingswerkzaamheden voor bastion Vught aan beide zijden van de Dommel. De werken die werden verricht om het halve maanwerk voor de Vughterpoort in handen te krijgen en de galerijen die richting het bastion werden gestuurd, zijn op deze kaart duidelijk zichtbaar.

Afbeelding 8.5: De huidige situatie op bastion Vught. Een gedenksteen herinnert aan de gebeurtenissen op 11 september 1629, toen door de Staatse belegeraars een bres in de verdedigingsmuur werd geslagen.

9. Overleven buiten de vestingmuren

De Nederlandse Opstand was een strijd tussen staten. De verhalen die in de Nederlandse schoolbanken, in boeken en in de media verteld worden, suggereren echter dat de Republiek in de jaren 1568-1648 een volksoorlog voerde. Een onafhankelijkheidstrijd van de hele Nederlandse natie, bekostigd door de Staten-Generaal en gevoerd door de Oranjes. Hoewel de machtige steden veel in de oorlog investeerden, vocht noch de Republiek noch het koninkrijk Spanje een strijd voor haar bevolking. De belangen van de plattelandsbevolking werden nergens vertegenwoordigd of behartigd. Toch vielen op het platteland vaak de harde klappen.

Door de verzoening met de Spanjaarden in 1579 hadden 's-Hertogenbosch en de Meierij zich definitief tot vijanden van de Republiek verklaard. Dit bracht de rebellen tot een harde aanpak.²⁸³ Vooral de bevolking van de noordelijke grensgebieden moest zien zich staande te houden en te overleven in het geweld en de terreur die de vijand van over de rivieren meebracht. Om de wil van de Spaanse kroon te breken, werden haar soldaten uitgeschakeld door doding, verminking of gevangenneming, haar bezittingen verwoest of geconfisqueerd en haar onderdanen in het gebied met haarzelf vereenzelvigd, waardoor hun dood, verminking of onteigening ook legitiem waren. Hoewel beide partijen de wandaden van hun eigen manschappen relativeerden (Heinsius schreef over enkele verwijten aan het adres van het Staatse leger: "[...] zaken van deze aard, mondeling of op schrift, werden door ieder op zijn manier uitgelegd en niet zelden worden wij erin vermeld met onze misdaden tegen de vijand, die overdreven worden weergegeven.")²⁸⁴ en vooral die van de ander overdreven, hanteerden oorlogen in de zestiende en zeventiende eeuw geen menselijke maten.²⁸⁵

Keuterboeren in het ommeland van 's-Hertogenbosch

De landbouwgronden in de omgeving van 's-Hertogenbosch en de Meierij werden in 1629 voornamelijk bevolkt door keuterboeren. De Meierij was met ongeveer 140 dorpen en ongeveer 200.000 duizend mensen een dunbevolkt gebied. De onvruchtbare zandgrond, die met meer inbreng van arbeid – boerengezinnen telden veel kinderen – en mest aanzienlijk lagere opbrengsten gaf, was voor minder aantrekkelijk om te bewonen dan andere plekken in het hertogdom Brabant.

Een Bosch verslag uit 1621 stelde dat de gemiddelde Meierijse keuterboer 0,7 tot 1,3 hectare landbouwgrond onder de ploeg had.²⁸⁶ Door de meeste boeren werd het zogenaamde drieslagstelsel toegepast, waarbij het perceel in drieën werd gedeeld waarop afwisselend twee jaar lang wintergranen (vooral rogge) en het derde jaar zomergranen (bijvoorbeeld haver of gerst) werden verbouwd. Tussen deze periodes lag de akker een tijd braak - er werd niets verbouwd - waardoor de grond tijd had om te herstellen. De gebruikelijke tarwe gedijde niet op de Meierijse zandgronden, dus verbouwde men vooral de sterke rogge. Daarvan bakte men brood. Het kaf en uitgedorste stro werden bewaard als veevoer. Roggestro kon ook dienen als dakbedekking materiaal. Naast rogge werden gerst, haver en boekweit verbouwd.²⁸⁷ Haver werd gebruikt als veevoer. Ten behoeve van de bierbrouwerijen werd gerst geteeld. De boeren in Den Dungen, Sint-Michielsgestel en Berlicum produceerden daarnaast ook een grote hoeveelheid hop. In dit overgangsgebied van de zand- naar kleigronden gedijde dit gewas meer dan behoorlijk. Op de hoeve, bij de boerderij, stonden geïmproviseerde stallen, werkte men in de groentetuin, was er soms een boomgaard en liep pluimvee rond. Koeien werden gehouden voor de mest- en zuivelproductie, schapen voor de wol en het vlees, varkens omdat het vlees gedroogd, gepekeld of gerookt lang te bewaren was, paarden dienden als trekkracht en ossen werden eerst als trekdieren gebruikt en na afdanking vetgemest.

Op de onvruchtbare gronden moest het boerengezin vooral investeren in een zware en voortdurende bemesting. In een tijd zonder kunstmest zorgden vooral de runderen voor een flinke meststapel, maar het gebied had een tekort aan weidegronden waarop de dieren zich konden vol eten. Om alle mest efficiënt te verzamelen lieten de boeren het vee in een kuil staan waarin zij zichzelf letterlijk omhoog scheten. Om de beesten een droog bed te geven, legde de boer heideplaggen en afgemaaide hei op de mest, wat ook de urine van de dieren absorbeerde. Ondanks alle inspanningen kon de Meierijse plattelandsbevolking zich over het algemeen niet voeden met de eigen voortbrengselen. Ook de 20.000 inwoners van 's-Hertogenbosch moesten nog worden voorzien. Dit noodzaakte stad en Meierij broodgraan te importeren. Om dit te bekostigen moesten de boeren andere inkomsten vinden. Velen van hen waren werkzaam in de huisnijverheid: terwijl een deel van het gezin de landbouwgronden bewerkte, werkte het andere deel – vaak moeder en dochters – aan linnen of wollen lakens voor kooplieden in de stad.²⁸⁸

Stad en platteland waren in de zeventiende eeuw met elkaar verbonden. Niet alleen door handelscontacten. De grond die de boer bewerkte kon zijn eigen bezit zijn, maar velen pachtten ook van Bossche grootgrondbezitters. Naar schatting een derde van alle boerenbedrijven en landerijen waren in handen van burgers, geestelijken of religieuze instellingen uit 's-Hertogenbosch. Hun landbouwbedrijven waren vaak veel groter dan die van de onafhankelijke keuterboeren. De stad onttrok in de vorm van pachten, accijnzen, renten en tienden (kerkbelasting) een groot deel van de inkomsten van het platteland.²⁸⁹

De plattelandsbevolking als militair doelwit

Verwoesting, plundering en op zoek naar bescherming tijdens de Nederlandse Opstand – Wanneer de Republiek de Meierij binnenviel, lieten de overheden al het graan van het land en uit de schuren verwijderen. Alle voorraden werden naar de stad overgebracht, om te voorkomen dat zij in vijandelijke handen vielen. Als dit niet snel genoeg kon worden georganiseerd, was er één pijnlijke alternatief: de vernietiging van de oogsten en voorraden.²⁹⁰ Systematische uithongering was in de zestiende en zeventiende eeuw een effectief en daarom veel toegepast middel om vijandelijke troepen op eigen grondgebied te verjagen. Ook kon het door de vijand gebruikt worden om de bevolking op de knieën te krijgen. Zo probeerde vanaf 1579 de Republiek met een jarenlang aanhoudende verschroeide-aarde-tactiek 's-Hertogenbosch te isoleren en tot overgave te dwingen. Daarvoor verwoestten zij in de omgeving stelselmatig de oogsten en inundeerden zij landerijen. Boeren vluchtten of werden geëvacueerd. Akkers lagen braak.²⁹¹ Om de volledige oogst uit de Meierij weg te voeren werden in Antwerpen, Heusden en andere Staatse steden logistieke voorbereidingen getroffen. In december klaagde de Bossche magistraat dan ook dat in geen vier maanden zo weinig broodgraan was binnengekomen.²⁹² Toen 's-Hertogenbosch de bevoorrading van de stad met geweld begon

te organiseren, ging de tegenpartij tot rigoureuze maatregelen over. Sinds de zomer van 1582 ging er een golf van terreur over de Meierij. Dijken werden doorgestoken, de oogsten verbrand, korenmolens en boerderijen afgebroken, de op het veld staande gewassen verwoest, dorpen in brand gestoken en geplunderd en het vee werd een doelwit voor hongerige soldaten. Al waren deze acties bedoeld om 's-Hertogenbosch uit te hongeren, vaak was niet de stad met haar gevulde voorraden maar het platteland slachtoffer.²⁹³

Naast dit staatsgeweld kregen boerengezinnen te maken met individuele drijfveren van soldaten om te roven en moorden. Ten eerste is daar de voortdurende zoektocht naar buit en gijzelaars. Buit was een door alle militaire rangen gewilde aanvulling op de soldij.²⁹⁴ Het maken van buit en gijzelaars stimuleerde de soldaten, maar was enkel toegestaan als de geldende wetten en regels van het kriegsrecht werden nageleefd. Daarvoor moest de buit aantoonbaar vijandelijk bezit zijn.²⁹⁵ Met alle vijandigheden die plaatsvonden, was dit vaak geen groot probleem. Ten tweede zijn daar de motieven die soldaten en officieren ertoe dreven onwettig militair geweld te gebruiken: diefstal en afpersing, brand en vernieling, mishandeling en marteling of zelfs verkrachting en moord.²⁹⁶ Hebzucht was naast wraak daarvoor de belangrijkste motivatie, versterkt door verveling, gewenning en het uitblijven van straffen. De gemiddelde soldaat was arm en moest lang op zijn soldij wachten. Zijn tekorten vulde hij daarom aan met gestolen goederen. De eenvoudigste en gebruikelijkste manier was om na het eten in een herberg of gelag zonder betaling te vertrekken.²⁹⁷ Ook speelden de soldaten voor inventieve landbouwers omdat ze het graan op de akkers zonder de gebruikelijke werktuigen afmaaiden en uitdorsten. Dat gebeurde grootschalig, maar ook op beperkte schaal zoals Peter Willem Goossens uit Udenhout overkwam toen in 1601 enkele soldaten bij hem kwamen om *“doffcoren (verdord graan) te rooven ende te dorssen.”*²⁹⁸ Om grotere rantsoenen af te dwingen en de verborgen bezittingen van de boeren te achterhalen, werden zij vaak mishandeld en gemarteld. Meester Jan Jacopss van Meeuwen, vermoedelijk onderwijzer, werd in 1579 het mes op de keel gezet om zijn verborgen bezittingen prijs te geven.²⁹⁹ Verkrachtingen van vrouwen en meisjes waren ook zeker geen uitzondering. De zestiende en zeventiende-eeuwse soldaat gedroeg zich misdadig en wreed, doorliep een dehumaniseringsproces en ontwikkelde zich tot buitenstaander die zich helemaal niet om de maatschappij bekommerde. Zolang de wil van de vijand ermee werd gebroken, werd moord van de plattelandsbevolking niet geschuwd. De gruwelijke daden werden gerechtvaardigd door ze als een strijd voor God, het volk, het vaderland of de vorst te bestempelen.³⁰⁰

Het enige dat boerengezinnen konden doen was vluchten of het geweld ondergaan. Verzet betekende bijna altijd de dood. De families woonden op open plaatsen, onbeschut en onverdedigbaar. Hooguit bood de kerk of een omgracht stenen huis van een lokale heer enig bescherming. Anders waren heiden, bossen of moerassen de veiligste havens. Veiligheidsmaatregelen als waken en waarschuwen, het barricaderen van toegangswegen tot het

Afbeelding 9.1: Sebastiaen Vrancx schilderde omstreeks 1615-1620 de plundering en verwoesting van Wommelgem in 1589 door het Staatse garnizoen van Bergen op Zoom. Ook in de Bossche ommelanden hebben dergelijke taferelen plaatsgevonden.

dorp, het versterken van de kerk en bewapenen van de bevolking waren volstrekt zinloos. Het kerkgebouw werd in de meeste gevallen bij gebrek aan beter gebruikt als schuilplek. In tijden van onrust kon de bevolking haar kostbaarheden in de toren of op een andere versterkte plek in veiligheid brengen, zodat soldaten en rovers er niet bij konden. *“Luyden, wiens huysen verdestrueert syn ende hier en daer inde kercken en op kerckhoven als erme menschen by malcander cruypen”* hoopten dat het gevaar snel zou verdwijnen.³⁰¹ De stad, waarvan ook de boeregezinnen enige bescherming verwachtten, ontpopte zich in deze periode naast de Staatse en Spaanse legers tot de derde vijand van het platteland. De stedelijke eigenaars van landbouwbedrijven en -gronden hadden andere belangen dan de plattelandsbewoners. De garnizoenen die zij naar de getroffen gebieden stuurden werden enkel ingezet om de handelswegen open te houden en de toevoer van landbouwproducten naar de stad te verzekeren, ook in tijden van voedselschaarste en hongersnood onder de boeren.

Twee dorpen: Engelen en Den Dungen – Eén van de dorpen die voortdurend met Staatse en Spaanse soldaten te maken had, was het in Holland gelegen Engelen. In de onrustige jaren 1578 en 1579 wemelde het in het dorp van krijgsvolk in Spaanse dienst. De plaatselijke bevolking kreeg te maken met vreemdelingen uit Engeland, Schotland, Frankrijk, Italië en Wallonië.³⁰² Zowel voetsoldaten als ruiters hadden hun tenten opgeslagen in de binnenpolder van Engelen, ter hoogte van de huidige schutsluis in het kanaal Engelen-Henriëttewaard. Pachtters van de landbouwgrond klaagden over de aanwezigheid van de troepen omdat de gewassen volledig waren platgetrapt en vernield. Roof en plundering waren aan de orde van de dag, vooral door de ruige en ongecontroleerde soldaten onder enkele bij de dorpingen bekende en beruchte oversten.³⁰³ Ook de Staatse troepen kwamen naar Engelen om buit te maken: de kerkklokken werden uit de kerktoren geroofd om er in Dordrecht vijf kanonstukken van te maken.³⁰⁴ De grootste ramp trof het dorp door een compleet onverwachte overval in september 1579. Veel dorpingen konden niet op tijd vluchten en ongedeerde Engelenaren durfden niet naar het dorp terug te keren. Engelen raakte ontvolkt: *“In de wooningen der dorpen nestelde het wild gedierte.”* Het krioelde er van de wolven en *“de honden liepen, verwilderd, in groote kudden, agter ’t land, die versmagt van honger en dorst, menschen, beesten en elkanderen vernielden.”*³⁰⁵ Het dorp bleef nog dertien jaar lang vrijwel onbewoond.

Den Dungen had in mindere mate ook last van plunderingen en rooftochten. Het veelvuldig onder water zetten van landerijen door de Bosschenaren betekende echter voor het laaggelegen Den Dungen een regelrechte ramp. Landbouw- en weidegronden werden meerdere keren verwoest. De Dungense dorpingen hebben altijd een bij uitstek agrarische gemeenschap gevormd. De grond was voor Brabantse begrippen vruchtbaar, zodat bewerking ervan de moeite waard was. Bovendien vormde de dichtbij gelegen stad voor allerlei landbouwproducten een uitstekend afzetgebied. Dungense boeren brachten de producten lopend naar de stad, met manden die op de rug waren gebonden.³⁰⁶ De Bossche veemarkt bood de dorpen in de omtrek volop gelegenheid hun koeien, schapen, varkens en pluimvee te verkopen. Dungenaren verbouwden en verkochten vooral grote hoeveelheden hop.³⁰⁷ Ook de rogge die zij zelf niet gebruikten om brood van te bakken of vee mee te voeren, kon op de markt verkocht worden. De vermeldingen dat er bij de verkoop van huizen veel opgeslagen hop mee verkocht werd, zijn talrijk. Dat geldt ook voor boomgaarden.³⁰⁸ Vooral kersen werden veel geteeld, maar ook aardbeien, vlas, bonen en knollen gedijden goed op Dungense grond. Naast boerenbedrijven zal Den Dungen ook ambachtslieden gehuisvest hebben. Ze waren verplicht zich aan te sluiten bij de Bossche ambachtsgilden. Aantallen en soorten zijn helaas niet bekend, maar zeker is dat de ambachtsgilden nauwlettend in de gaten hielden of in Den Dungen niet concurrentievervalsend gewerkt werd. Hun invloed strekte er zich ver genoeg voor uit. Ook het Bossche stadsbestuur bewaakte oplettend de financiële en economische positie van de stad.³⁰⁹ Omdat Den Dungen zo sterk verbonden was met 's-Hertogenbosch verliep haar ontwikkeling in de vijftiende en zestiende eeuw gelijk met de welvaart van de stad. Dit is bijvoorbeeld herkenbaar aan de steeds groter wordende Dungense kerk. In de zestiende eeuw kregen de Dungenaren de financiering voor een uitbreiding van de vijftiende-eeuwse kapel rond. Toen in de zeventiende eeuw de economische en culturele bloeitijd van 's-Hertogenbosch voorbij was, werd ook in Den Dungen tot de negentiende eeuw niets meer aan de kerk veranderd.

1629: Ommeland van een belegerd 's-Hertogenbosch – Aan het begin van de belegering in 1629 waren er verschillende boeren die bescherming hadden afgekocht bij het Staatse leger. Ook probeerden zij welwillendheid te creëren door officieren geschenken te geven en soldaten onderdak te bieden. Van alle gedane beloftes kwam toen het er op aankwam echter weinig terecht. Volgens tijdgenoten had *“den vyant [...], onder Berlicom optreckende, ennige huysen afgebrant, t'sy by cas [toeval] oft moetwillen.”*³¹⁰ De dorpingen van Empel en Orthen kregen te maken met hoog water. De troepen van Frederik Hendrik hadden *“[...] den dyck doorgesteken ende vaert alsoo uyt de Maese naar Engelen ende voorts met jachten ende*

Afbeelding 9.2: Een zestiende-eeuwse boerderij aan de Venstraat in Sint-Michielsgestel. In de omgeving van 's-Hertogenbosch zijn meerdere boerderijen uit de zestiende en zeventiende eeuw terug te vinden.

schuyten door de wetering binnen s'lants naer Orten tot ontrent de kercke, tot groot gerief ende securiteyt van haerluyden vivres."³¹¹ Ook werden de sluizen bij Empel opengezet.³¹² Deze inundatie verwoestte de gewassen en bezittingen van de boerengezinnen.

De dorpen die binnen of dichtbij de linies lagen, kregen direct te maken met de belegeringswerkzaamheden. De eerste tekenen daarvan waren al zichtbaar toen gouverneur Grobbendonck, zoals gebruikelijk was voor een belegering, de huizen vóór de stad liet afbreken en afbranden en de bomen liet omhakken. De schietrichtingen werden vrij gemaakt, de Bossche batterijen opnieuw gepositioneerd. Bewoners in de directe omgeving werden geëvacueerd. Het dorp Vught was bijvoorbeeld niet onbereikbaar voor de Bossche artillerie en als centrum van het belegeringskwartier een aantrekkelijk doelwit. In Den Dungen werden tijdens het beleg vooral de huizen aan de Bossche kant afgebroken, tien procent van alle Dungense woningen, omdat die te dicht bij de linies lagen. Het dorp Engelen werd voor een groot gedeelte doorgraven door de omsingelingswerken van het Staatse leger. Huizen werden afgebroken, boomgaarden verwoest en landerijen en weilanden werden *"samengenomen ende afgeweyt."*³¹³ In Vlijmen werden 7.000 Spaanse ruiters gelegerd, waarbij de bevolking voor het onderhoud van de manschappen en

paarden moest opdraaien. Verder afgelegen dorpen als Empel en Bokhoven stroomden vol met gevluchte boeren die hun bezittingen en vee probeerden te beschermen. Anderen kozen ervoor om bescherming te zoeken in de stad, waaronder enkelen uit Den Dungen.³¹⁴ Als de gezinnen voedsel bij zich hadden, werden zij met open armen ontvangen. Tegenwoordig maken enkele tientallen Dungense marktgangers nog steeds die tocht voordat zij hun landbouwproducten op de Bossche markt te koop aanbieden.

De verwoestingen van het beleg achtervolgde de dorpelingen nog jaren. Vooral in Engelen was dit het geval. Staatse troepen bleven na het beleg in het dorp wacht houden. Op 10 mei 1630 werd namens schout en schepenen van Engelen in Den Haag geprotesteerd tegen het afbreken van huizen en het weghalen van gras of hooi uit het Engelse veld.³¹⁵ In 's-Hertogenbosch werd zelfs een ingenieur omgekocht die moest *"verbieden ende laeten afftrommelen, geen schade te doen int Engels velt."*³¹⁶ Pas in juni 1630 mochten eindelijk enkele van die belemmerende aardewerken in en rond het dorp worden geslecht.³¹⁷ De kosten om de gronden opnieuw te egaliseren, doorgestoken dijken en andere schade te herstellen liepen in de duizenden guldens. Ook liet de motivatie van de lieden die de afgravingswerkzaamheden moesten uitvoeren ernstig te wensen over. Uiteindelijk moesten soldaten uit het nabijgelegen Crèvecoeur de zaak afmaken, en hoewel zij er halverwege ook het bijltje bij neergooiden, werden de werkzaamheden uiteindelijk toch afgerond. Toch konden veel dorpelingen nog niet naar huis. De verschillende Staatse compagnieën werden nog lange tijd na het beleg gehuisvest in de huizen van de Engelenaren. Maar enkelen van hen konden weer gebruik maken van hun woningen.³¹⁸ Sommigen moesten nog langer wachten: nog in 1632 klaagde weduwe Lijsken Willemsdochter uit Engelen hoe ze met haar kinderen was gevlucht naar Bokhoven, nadat haar huis was afgebroken door de belegeraars. Drie jaar later was ze nog steeds niet naar huis teruggekeerd. Op haar grond waren een enorme gracht en contrescarp van een nieuw fort gegraven.³¹⁹

Maar de verschillende dorpsgemeenschappen kregen na 1629 ook nog eens met problemen van veel grotere schaal te maken. De bevolking was door armoede, ondervoeding en slechte hygiëne ernstig verzwakt en daarom erg vatbaar voor ziektes. De pest had tijdens het beleg flink toegeslagen en bleef ook na het vertrek van het Staatse leger nog lang over landerijen rond de stad rondzweven. Vught werd vanaf 1630 zozeer geteisterd dat er bijna geen inwoners meer waren om de pestdoden te begraven, zodat de lijken soms wel dagenlang op straat lagen.³²⁰ Om de commerciële en handelscontacten niet te veel te schaden, werd over een dijk langs de Dommel een tweede toegangsweg naar 's-Hertogenbosch aangelegd. Handelaren vanuit het zuiden konden zo het dorp Vught ontwijken. De dijk ontleent zijn naam nog steeds aan deze gebeurtenis: de Pestdijk. De pest sloeg na het beleg ook hard toe in 's-Hertogenbosch. Het is bekend dat Frederik Hendrik half oktober - dus een maand na het beleg - 4.000 zieken uit de stad wegstuurde richting de omliggende dorpen om de epidemie enigszins onder controle te houden.³²¹ De pest, de opzettelijke Staatse uithongeringsspolitiek en de gruwelijkheden die de legers in een spoor achter zich lieten, zaaiden vanaf 1579 dood en verderf in de Meierij. De bevolking heeft de bevrijdingsoorlog tegen Spanje, die de hare niet was, uiteindelijk moeten betalen met een bevolkingsverlies van 70 procent.

10. De strijd gestreden

Frederik Hendrik, de 'Stedendwinger', als een Romeins veldheer in zijn zegekar afgebeeld, trekt als leider van een stoet overwinnaars door een triomfboog de stad Den Haag binnen. Voor hem, achter de Stedemaagd van Wesel, lopen ook Grobbendonck en de ongerepte maagd 's-Hertogenbosch (de stad beroemde zich erop nooit overwonnen te zijn). Uiteindelijk zouden zij ook moeten buigen voor de macht van de Republiek en haar leger. Deze voorstellingen dienden als zeventiende eeuwse propagandamateriaal en vonden een ruime verspreiding. De ambities en eer van zowel de Oranjes als de Republiek werden met trots getoond aan andere Europese vorstenhuizen. Ook in de Nederlanden zelf vonden zij via gravures gretig aftrek bij de stedelijke elites.

In de laatste weken van het beleg heerste er chaos in de Bossche straten en stegen. Het Staatse leger lag voor de poorten van de stad. De moegestreden burgers verlangden naar de beëindiging van het beleg. Ook de geestelijken zagen in dat het katholieke geloof niet veel langer behoeft kon worden voor de Staatse 'ketter'. De onderhandelingstafel leek de enige uitweg. De mogelijkheid dat 's-Hertogenbosch losgescheurd zou worden uit de Spaanse Nederlanden en dat openbare uitoefening van het katholieke geloof verboden zou worden, werd groter en groter. De stad stevende af op een enorme breuk met het verleden, de grootste in de Bossche stadsgeschiedenis.

Laatste stuiptrekkingen

Begin augustus meldde gouverneur Grobbendonck dat de Staatse loopgraven bij drie stadspoorten - de Vugterpoort, Hinthamerpoort en de Sint Janspoort - bijna de stadsgrachten bereikt hadden. Frederik Hendrik hield dus tot het einde vast aan de gespreide aanval, ondanks de vermindering van de mankracht waarover hij op dat moment nog de beschikking had. De Staten-Generaal drongen aan om het troepenaantal en daarmee de kosten te verminderen. Sommige schattingen gingen zelfs zo ver dat ze nauwelijks een derde van de originele

sterkte telden (Hendrik van den Bergh noemde een aantal van 7 à 8000 mannen). De Bosschenaren troffen tijdens hun uitvallen steeds vaker verlaten loopgraven of batterijen aan. Toch drong de uitzichtloze situatie waarin de stad verkeerde zich langzaam maar zeker bij de Bosschenaren door.

‘Ick wil mij doot vechten’ – Toen de galerijen over het water bij de Vughterpoort meter voor meter dichterbij kwamen, moeten de Bosschenaren hebben geweten dat de Staatse troepen ook dit laatste obstakel zouden nemen. Als de stad vervolgens stormenderhand werd ingenomen, zou ze vrijwel zeker worden geplunderd en gebrandschat, voor de burgerij uiteraard een schrikbeeld zonder weerga.³²² Ook gouverneur van Grobbendonck moet zich dit dondersgoed hebben gerealiseerd. Voorlopig hechtte hij echter meer gewicht aan zijn eigen reputatie die een flinke deuk op zou lopen als hij deze belangrijke vesting op zou geven. Het stadsbestuur liet hij voorlopig onwetend over de precieze militaire situatie.

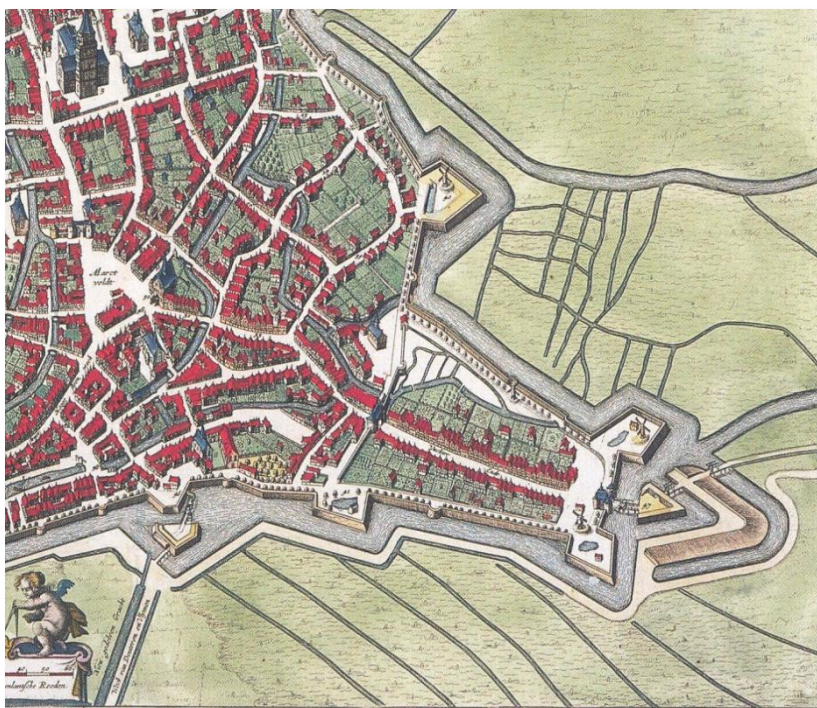
Maar hoe nu verder? Grobbendonck, zelf toch ook ten einde raad, zocht antwoord op zijn vragen bij het geloof, in het Bisschoppelijk Paleis, bij bisschop Ophovius. Op 7 augustus deelde hij de bisschop mee dat er nauwelijks nog genoeg buskruit was voor één maand en dat hij lange tijd geen berichten meer had ontvangen van het Brusselse hof of Hendrik van den Bergh. Ophovius kon weinig betekenen voor Grobbendonck. Hij vond dat dergelijke militaire en wereldse zaken niet zijn verantwoordelijkheid waren.

Afbeelding 10.1: Dit grote gebouwencomplex aan de Hinthamerstraat, tegenover de Sint Janskathedraal, functioneerde tot 1629 als Bisschoppelijk Paleis. Een natuurstenen medaillon op de binnenplaats met het wapen van bisschop Zoësius (1615-1625) herinnert ons hieraan. Tegenwoordig huisvest het gebouw stedelijke muziekschool de Muzerije. Het gebouw bestond oorspronkelijk uit een aantal afzonderlijke panden, waarvan het huis van Cloetingen het voornaamste was. Deze werden later bij elkaar gevoegd achter één doorgaande lijstgevel.

De bevolking en het stadsbestuur werden ondertussen radelozer en radelozer. “[Eind augustus] begonsten wy de couragie te verliesen. Eenige borghers weygerden te waken, andere te pionieren.”³²³ Om de last te verminderen besloot het stadsbestuur dat de burgers maar om de nacht hoefden te waken. Aan diegenen werd dan bier, brood en kaas uitgedeeld, vrij zinloze stimuleringsmiddelen zo bleek.³²⁴ Men “vercocht meest alle de eet-waren voor de garnisoenen opgeleyt, om datmen ‘tgelt beter kost mede nemen; [...] Beter dat wy ‘tgelt hebben, dan de ketters de vivres.”³²⁵ De preken van de geestelijken hadden ook niet meer het effect van viereneenhalve maand eerder. Sommigen stelden tot op het laatst hun hoop op “de waeteren die beghinnen van boven te vallen”, maar realiseerden zich ook dat waarschijnlijk “dit [Hollandse] water-volck daer ook al in versien heeft.”³²⁶ Bijna werd hun hoop bewaarheid: de warme en droge julimaand werd begin augustus gevolgd door veel stortregen. De laaggelegen gronden rond de stad liepen onder water. Het leger liep gevaar, retranchementen en loopgraven raakten zwaar beschadigd of spoelden weg. Rond het kwartier van Ernst Casimir in Hintham moest zelfs een tweede gracht gegraven worden om al het hemelwater af te voeren. De paardenmolens vervulden echter opnieuw hun werk naar behoren. Het waterpeil begon in de laatste dagen van het beleg weer uit zichzelf te zakken.

Degenen die nog vertrouwen hadden in het naar de Republiek getrokken leger van Hendrik van den Bergh, kwamen daar op 19 augustus ook van terug. Zijn bevoorradingsplaats Wesel werd ingenomen door de soldaten die met Ernst Casimir naar de Veluwe meegetrokken waren. Het eventueel nog aanwezige kleine schrijntje hoop op ontzet was daarmee definitief vervlogen. Frederik Hendrik buitte deze overwinning handig uit door een spectaculaire viering op te zetten, alles om de wil van de verdedigers nog verder te breken. Het startsignaal werd gegeven op een prinselijk jacht op de Maas, *“des avonts bedreef den vyant uyter maten vreuchde met vieren ende andere vreuchde-teecken en over't innemen van Wesel; schoten oock met canon en musquetten, als oyt ghehoort is.”*³²⁷ Dit gebeurde om beurten, kloksgewijs de circumvallatielinie rond. Daarna voerden de soldaten een choreografie uit met brandende fakkels, waardoor het vanaf de Sint Jan leek alsof *“het gheheele Legher in den brant stondt.”*³²⁸

Afbeelding 10.2: Het Vughtereind in 1645, met in het midden de Kuipertjeswal, links de Markt en rechts de verdedigingswerken bij de Vughterpoort. Het bastion Oranje is het enige bolwerk dat na 1629 werd aangelegd.

Ook onder de soldaten had de onwil vanaf dat moment grote proporties aangenomen. De gouverneur begon te vrezen voor muiterij. Op 31 augustus hadden *“de Duytsen [...] niet en willen schieten”* en op 9 september, daags voor de inname van de halve maan voor de Vughterpoort, weigerden de soldaten om versterkingswerken uit te voeren. Zelfs niet toen de gouverneur hen daar persoonlijk om vroeg of smeekten, zoals twee getuigen achteraf verklaarden. Het was pas toen hij uit armoe zelf de schop ter hand nam om een voorbeeld te stellen, dat sommigen hem volgden.³²⁹

De bevolking smeekte om het starten van onderhandelingen met de vijand. Grobbendonck volhardde echter in zijn weigering de stad op te geven. Het verleidde hem tot het onbezonnen statement *“Ick wil mij doot vechten”*. De gouverneur kwam met nieuwe plannen. Het

Vughtereind - de plaats waar de meeste druk werd uitgevoerd door de vijandelijke troepen - wilde hij afsluiten, de bevolking evacueren en de oude stadsmuur bij de Kuipertjeswal als nieuwe verdedigingslinie inrichten. Het voorstel betekende dat alle huizen aan de Vughterdijk gesloopt moesten worden en dus alle bezittingen van de bewoners verloren zouden gaan (afb. 10.2). De burgerij had er genoeg van: *“Daer leyt ons gheweere; wy willen niet waken, maer onse huysen ende Vuchterendijck bewaren; daer is ons meer aen gheleghen dan aen't waecken en pionieren.”*³³⁰ Als de stadswallen de Geuzen niet konden stoppen, kon de oude stadsmuur dat dan wel? Burgers weigerden nog wacht te lopen en protesteerden op de Markt: *“Wy staen onder geen capiteyn van 'tgarnisoen; hy mach zijn soldaten gebieden, maer ons niet; wy willen van hun niet gecommandeert zijn; wy dienen den Coningh niet om gelt etc.”*³³¹ Ingenieurs die toch metingen durfden te komen doen, werden bedreigd.³³²

In deze situatie ontpopte bisschop Ophovius zich als beschermer en pleitbezorger van de belangen van de bevolking. Toen hij samen met Johannes Moors, de abt van Berne, op 30 augustus vanaf de Sint Janstoren de omgeving bezag, moet de hopeloze situatie waarin de stad zich bevond hem in volle omvang duidelijk zijn geworden. In de stad zelf, in de ring van murw gebeukte verdedigingswerken, lagen de puinhopen van uitgebrande, ingestorte en doorschoten huizen. Aan de horizon de bijna 50 kilometer lange omwalling waarmee de prins de stad in de tang had genomen en daarbinnen, in de drooggelegde maar nog drassige gronden het chaotisch patroon van schansen en loopgraven die vanuit de legerkampen naar de stad slingerden. En de noodzaak tot onderhandeling drong nog verder tot hem door toen hij weer beneden stond. De toren werd getroffen door een kanonskogel uit Hintham. De Staatsen waren al tot zo dichtbij genaderd dat zij het witte habijt van de bisschop herkend moeten hebben.³³³

De gouverneur en de bisschop leefden door de laatste ontwikkelingen op gespannen voet met elkaar. Terwijl hij zich eerst niet bemoeide met militaire zaken, beweerde Ophovius *“dat sijn verstant in sulcke saeken ten minsten soe goet was als dat van den H[eere] van Grobendoncq.”*³³⁴ Hij besloot de penibele situatie aan de magistraat te melden. In de stedelijke machtskringen begon zich een steeds duidelijke scheuring af te tekenen, waarbij de bisschop en de gouverneur de twee uiterste polen waren.³³⁵ De verwijten gingen over en weer: Grobendonck vond bisschop Ophovius veel te pessimistisch. Ophovius vroeg op zijn beurt weer *“waer alle ‘tgelt uyt het hoff gecomen, gebleven was.”* In de *“gemeente”* ging een zeer betrouwbaar gerucht *“dat zy ‘tgelt vande fortificatien onder [elkaar] ghedeelt hadden.”*³³⁶ Bovendien verbloemde de gouverneur volgens de geestelijken de waarheid.³³⁷ Ophovius forceerde een uitweg. Samen met Johannes Moors organiseerde hij een spoedoverleg met het stadsbestuur om de condities vast te stellen waaronder de stad zou kunnen worden overgegeven.

Einde van de militaire handelingen – Wat men nog allemaal aan illusies koesterde in de stad, spatte uiteen op 11 september 1629. 's-Hertogenbosch schrok wakker door een harde knal. Onder het Vughterbolwerk was een mijn gesprongen die een bres sloeg in de verdedigingsmuur. Burgers trokken naar de Markt en eisten van het stadsbestuur dat er óf een wapenstilstand werd afgesloten óf tot capitulatie werd overgegaan. Ook liepen de burgers naar de stadswallen om daar, al zwaaiende met hun hoeden, de Staatsen te laten weten dat zij een wapenstilstand wensten. Ook de gouverneur liet van zich horen: uit zijn naam verscheen een tamboer die vroeg of hij de doden mocht laten zoeken die onder het zand bedolven waren door het springen van de mijn. Afgesproken werd dat de Staatse troepen gingen zoeken om ze vervolgens over te dragen aan de Bosschenaren. Ondertussen sprak majoor Jacob Wyts twee officieren aan over overgave en uitwisseling van gijzelaars. Als de Staatsen bereid waren een gunstig verdrag te sluiten met de burgerij en de geestelijken, konden beide partijen wellicht aan de praat komen.

Frederik Hendrik bleek bereid om met gemachtigden van de stad te spreken. Zij troffen hem in de galerij, zittend op een bankje waardoor de mineurs diezelfde ochtend bastion Vught hadden bereikt. Het door de explosie vrijgekomen stof en gruis bedekte de gehele galerij. Ook de prins zat onder het buskruit en men moest moeite doen om hem te onderscheiden van alle aanwezige werklieden.³³⁸ De Bosschenaren vroegen hem iets totaal anders dan verwacht. Ze verzochten hem de stad vijftien dagen de tijd te gunnen om landvoogdes Isabella de nood waarin zij verkeerden duidelijk te maken en met haar te overleggen over de artikelen van een verdrag. Het betekende het einde van het gesprek. Frederik Hendrik stuurde de heren terug: hun eis was onredelijk en ze beseften vast zelf wel dat deze vraag nooit ingewilligd ging worden.

Probeerden ze tijd te winnen? Frederik Hendrik hoorde opnieuw geruchten dat Hendrik van den Bergh onderweg was naar 's-Hertogenbosch en maakte de Bosschenaren duidelijk dat men weer tot de aanval zou overgaan als men niet snel met het besluit tot overgave op de proppen kwam. Ook garandeerde hij *“met de geestelickheit ende de burgerye van de stadt in de redelickheit [te] handelen.”*³³⁹ De volgende dag kwamen de gemachtigden terug om te melden dat het stadsbestuur klaar was voor een verdrag. Ook een geheel onverwachts levensteken uit Brussel kon daar niets aan veranderen. Koerier Sander Peters bezorgde voor het eerst sinds maanden weer een brief van de landvoogdes. Noch vage beloften en lege woorden van de landvoogdes, noch de aandringende Grobendonck konden het stadsbestuur en de bisschop ervan weerhouden om de voorgenomen onderhandelingen te starten.³⁴⁰

Onderhandelingen en capitulatie

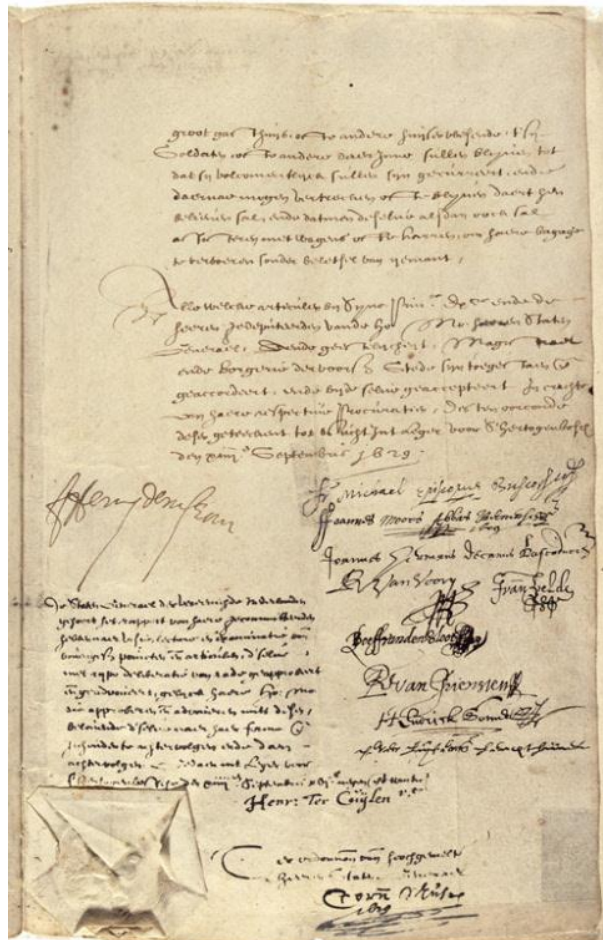
De eerste gesprekken werden, na de gebruikelijke uitwisseling van gijzelaars, begonnen op 12 september om zeven uur 's ochtends. De tien man sterke Bossche afvaardiging, in de stad afgehaald door Staatse karossen, werd gevormd door geestelijken en leden van het stadsbestuur en garnizoen.³⁴¹ In kasteel Maurick zouden zij met de Staatse onderhandelaars snel tot een uitgebreid akkoord komen, gebaseerd op dat van Breda dat vier jaar eerder werd gesloten. Al op 12 september werd er *‘gesegelt’* en twee dagen later, op 14 september, werd ook daadwerkelijk getekend.

De capitulatievoorwaarden waren in Bossche ogen zeer teleurstellend. Maar dacht men nu werkelijk dat zij vrije uitoefening van het katholicisme in stad en Meierij en het behoud van alle kerken, kapellen en kloosters inclusief hun bezittingen en inkomsten konden afdwingen bij de overwinnaars? Dacht men nu werkelijk dat 's-Hertogenbosch zonder moeite in de regering van de Verenigde Nederlanden zou worden opgenomen en daarin, als Brabantse stad, de eerste plaats zou mogen bekleden? Dacht men nu werkelijk dat de Republiek na de omvangrijke en kostbare belegering zulke eisen tegemoet zou komen?³⁴²

Vooraf door toedoen van de in stemmig zwart geklede, streng calvinistische gedeputeerden te velde wilde de Republiek met name op het gebied van godsdienst geen duimbreed toegaven. De Bosschenaren hoopten bij Frederik Hendrik toch nog wat gedaan te krijgen. Wellicht was hij bereid de katholieken tegemoet te komen. Een gunstige houding tegenover hen zou namelijk ook andere Zuidelijke Nederlandse steden in de armen van de Noordelijke Nederlanden kunnen drijven. Maar ook de lankmoedige en tolerante levensovertuiging van Frederik Hendrik kon de Bosschenaren niet helpen. In Vught liepen dergelijke voorstellen namelijk tegen een muur van onbegrip aan. De staatsraison van de Republiek maakte een dergelijke eis onmogelijk. Haar geestelijke waakhond, de Heusdense predikant Gijsbert Voetius, hijgde iedereen in de nek die nog maar iets wilde toegeven op het zwaar bevochten en streng orthodoxe calvinisme. Hij was door de Staten-Generaal naar Vught gestuurd om te verzekeren dat de onderhandelingen tot niets anders zouden leiden dan *“de uytbreidinge van des Heeren woordt ende de voortplantinghe van zijn kercke.”*³⁴³ De teleurstelling was groot, ook bij de katholieken buiten de Nederlanden. De Franse koning Lodewijk XIII bijvoorbeeld liet weten dat hij het betreunde dat niet eens *“maer een kleyn kerckken aen de roomsch-catholycken”* was toegewezen.³⁴⁴

Ophovius, die hoopte nog iets voor de stad en haar katholieke inwoners te kunnen bereiken, was op verzoek van het stadsbestuur op dag twee van de onderhandelingen mee naar kasteel Maurick gekomen. Daar wachtte hem een onaangename verrassing. Naast de prins en de gedeputeerden te velde trof hij de voltallige Staten-Generaal aan de onderhandelingstafel aan. Toen duidelijk werd dat de overgave van de stad op handen was, wilden zij daarvan in persoon getuige zijn. Zij hadden voor de belegering diep in de buidel moeten tasten en hadden nog maar twee maanden geleden de dreiging van een oorlog in het hart van de Republiek moeten doorstaan. Hun komst maakte het voor Ophovius niet makkelijker om op religieus gebied nog wat te winnen. De meeste voorstellen werden van tafel geveegd of, zoals in een eigentijds verslag werd omschreven, *‘plat afgeslagen’*. Ook Frederik Hendrik was op dag twee van de onderhandelingen enkel bereid om te onderhandelen over de praktische invulling van het verbod, zoals het hoe en wanneer de geestelijken zouden moeten vertrekken.³⁴⁵

Na vier en halve maand belegering, op 14 september 1629, werden de handtekeningen onder het capitulatieverdrag gezet en viel de *‘Moerasdraeck’* in Staatse handen. Prinses Amalia van Solms, vrouw van Frederik Hendrik, was uitermate opgelucht dat het allemaal voorbij was, zo laat zij merken in een brief aan Huygens: *“[...] U wilt zeker wel geloven dat ik zeer opgelucht ben hier in Buren, wetende dat mijnheer de prins in goede gezondheid verkeert en ik bid God, dat hij hem nog een lang leven vergunt om vaak God te loven voor gelijksoortige gebeurtenissen. En u betuig ik, dat ik altijd uw zeer toegedane en toegenegen vriendin zal zijn.”*³⁴⁶

Afbeelding 10.3: Capitulatieverdrag dat op 14 september werd getekend door onder andere Frederik Hendrik, bisschop Ophovius en Abt Johannes Moors.

Internationale aandacht voor het beleg

“Die geheele Christenheid ende insonderheid dese omliggende volker ende natien [hebben] hare ogen gehad op ’t succes van dese fameuse ende kostlike ende genereuse belegeringe,” werd geschreven aan de Staten-Generaal.³⁴⁷ Hugo de Groot merkte op dat het beleg in Parijs *“de meeste materie [...] van discoursen”* was. De zuster van de Spaanse koning, koningin Anna van Habsburg, ruziede zelfs met haar schoonmoeder Maria de’ Medici over de vraag of Hendrik van den Bergh ’s-Hertogenbosch zou ontzetten.³⁴⁸

De hoven en regeringen hadden de gebeurtenissen in de Nederlanden gedurende viereneenhalve maand met argusogen gevolgd. Nieuws circuleerde in de vorm van geruchten, zowel geschreven als gesproken, waarbij kooplieden een belangrijke netwerkfunctie vervulden. Hun contacten, bewegingsvrijheid en eigen interesse - de gebeurtenissen hadden ook directe invloed op hun eigen handel - maakten hen vanzelfsprekend degenen die het nieuws ontvingen en doorvertelden. Naast de internationale correspondenties tussen edellieden en officieren, schreven ook steeds meer huursoldaten - die dat konden of de juiste persoon daarvoor vonden - naar hun familie in hun thuisland. Het nieuws van het beleg werd in heel Europa gevolgd.

Enkele edelen en welgestelden besloten om de gebeurtenissen rond de stad ook daadwerkelijk met hun eigen ogen te gaan bekijken. Belegeringen waren sociale gebeurtenissen met ontvangsten en vieringen voor hoogwaardige gasten.³⁴⁹ Deze 'ramptoeristen' verbleven voornamelijk in het nabijgelegen Oud-Herlaer, aan de oostelijke kant van de stroomroute van de Dommel. Ook de Winterkoning, Frederik V, heeft er een tijdje gelogeed toen hij bij Frederik Hendrik op bezoek kwam. Het kasteel was bezit van Maria Elisabeth II van den Bergh, markiezin van Bergen op Zoom en dochter van Hendrik van den Bergh. Het fungeerde, zoals veel kastelen in de buurt van 's-Hertogenbosch, als buitenhuis van de markiezin. Ook welgestelde burgers en regenten van de stad die af en toe het hectische stadsleven wilden ontvluchten, lieten in de omgeving van de stad fraaie buitenhuizen bouwen. De bewoners vluchtten bij aanvang van het beleg de vesting in. Al snel kregen veel van deze huizen een nieuwe functie. Jonker Heims verliet zijn buitenhuis in Vught, kasteel Maurick, waar Frederik Hendrik zijn verblijfplaats inrichtte. Ook het buitenhuis van gouverneur Grobbendonck in Deutenen werd tijdens het beleg bewoond door een Staatse kolonel; Willem Pijnsen van der Aa. Grobbendoncks "*vogel-koy*" of de op Oud-Hollandse ingerichte eendenkooi (tegenwoordig de Oude Kooi) werd ook omsloten door de linies van Frederik Hendrik.³⁵⁰

Het beleg trok naast internationale geïnteresseerden ook burgers die nieuwsgierig waren geworden over wat er allemaal achter die linies gebeurde. In de gehele Republiek werd het beleg namelijk ook door de burgerij nauwkeurig gevolgd. De dominees die vanaf hun preekstoelen het laatste nieuws uit hun afleesboek oplazen, golden als de belangrijkste leveranciers van informatie. Om medeleven te betuigen aan de prins en de strijdende troepen, schreven de Staten-Generaal op 22 juli een algemene vasten- en bededag uit om "*Gods zegen af te smeken over de wapenen van Frederik Hendrik in het beleg van 's-Hertogenbosch.*"³⁵¹ De

aanwezigheid van de mensen die ook daadwerkelijk een kijkje kwamen nemen, was niet altijd gewenst. Mensen uit de Meierij, onderdanen van de Spaanse koning, die zonder paspoort in of bij het legerkamp werden aangetroffen, mochten zelfs gevangen gezet worden en konden vervolgens voor losgeld weer bevrijd worden.³⁵²

Afbeelding 10.4: Kasteel Oud-Herlaer in 1745, voordat het afbrandde en gesloopt werd

Het Bossche garnizoen en de religieuze vertrekken

De Staatse overheden vonden het geroddel in Europa helemaal niet erg. Het droeg alleen maar bij aan de faam van de onderneming en bevestigde maar weer eens de macht en het potentieel van de Republiek. Het was dan ook zeker geen gebakken lucht waar zij mee pronkten: de snelheid waarmee de werken werden uitgevoerd, verbaasden vriend en vijand. Prinses Amalia van Solms reageerde opgelucht toen zij hoorde dat

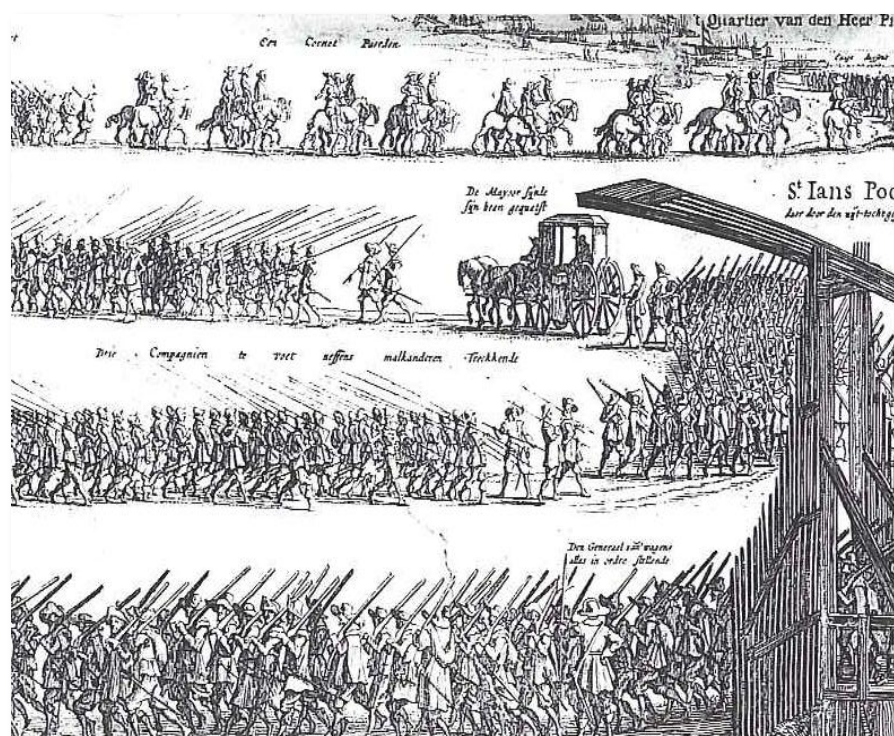
haar man zich met een nieuw militair succes in de Europese adellijke kringen kon manifesteren. Ze schreef aan Huygens: *"Ik [...] dank God, die het geluk aan mijnheer de prins heeft geschonken de vijanden het zwijgen op te leggen, zowel buiten als binnen het land, hetgeen niet bepaald makkelijk was; ik verzeker u dat ik me zeer verheug en ik verzoek u me nog een beetje toe te lichten hoe alles is verlopen. U zoudt me zeer verplichten [...]"*³⁵³ Het grote succes van de belegering werd op gepaste wijze afgesloten. Tijdens de uittocht van het garnizoen en de religieuzen had de prins de mogelijkheid om zijn macht aan Europa te tonen.

Drie dagen na de onderhandelingen zou het gebeuren. Vanuit de Republiek waren zoveel nieuwsgierige mensen speciaal voor de gebeurtenis naar de stad getrokken, *"datmen soude seggen datter niemant t'huys gebleven was."*³⁵⁴ Ten eerste liet Frederik Hendrik *"smorghens [...] zijn Krijghsvolck te Paerde en te voet heel ordentlijk inde Wapenen stellen."*³⁵⁵ De bezetting op de wachtposten werd verdubbeld.³⁵⁶ De Staatse vrees dat een ontzettingsleger in aantocht was om de stad alsnog te ontzetten en dat de belegerden er enkel op uit waren tijd te winnen, waarde nog steeds rond maar was ongegrond. Toch bekreop velen die de uittocht bekeken het onaangename gevoel dat het verslagen garnizoen toch *"noch wat haperinge zouden hebben connen maecken,"* aldus Jacob Cats, de pensionaris van Dordrecht en latere Raadspensionaris van Holland.³⁵⁷ Ook de Utrechtse gedeputeerden Ploos en Gerestein waren bedachtzaam, omdat enkel het gebrek aan buskruit de vesting had verslagen, maar dat er voor het overige nog *"veel goet ende schoon volck"* in de stoet voorbij kwam.³⁵⁸ Voor de zekerheid werden de wagens van nieuwkomers die de stad binnenkwamen bij de Orthenpoort gecontroleerd om na te gaan of ze zeker geen buskruit bevatten. De Staatse achterdocht bleef dus ook met het einde in zicht nog erg groot.³⁵⁹

De prins zelf nam plaats in twee speciaal daarvoor ingerichte tenten langs de route, volgens Prempart vlakbij de Bossche stadsgalg. Omdat we een vermoeden hebben over de route van het garnizoen en weten dat hij de tent liet plaatsten op een voormalig redoute, kunnen we vaststellen dat het persoonlijk meest memorabele moment voor Frederik Hendrik dichtbij de noordelijkste redoute van 'de dry Ghesusters' heeft plaatsgevonden. Daar stond de overwinnaar, *"vergeselschap met zijn Princesse, sijne Majesteyt [Frederik V] van Bohemen, met zijn Coninginne, den Prince van Denemarcken, nessen inde veertich, soo Hertoghen, Graven, als Baroenen by den anderen waren [...]. Ten is noyt in gheene belegheringhe van dese lande aen weder-zijden ghesien, dat soo vele Hertoghen, Graven, Baroenen, Edelen ende voluntarissen uyt verscheyden Coninckrijcken ende plaetsen gecomen zijn om te besichtighen als voor dese stadt, daer elck niet ghenoech van weet te spreken, zijnde alles gheschiet in seer korten tijt, ende den vyandt hem de eere heeft moeten gheven als hy met zijn machtich Heyr-Legher aenquam, dat hy niet en konde of wiste te attenteren, die van de stadt met een briefken troostende, ende soo zijn adieu nemende."*³⁶⁰

Het moet een indrukwekkend gezicht geweest zijn, een stoet waarvan de karavaan alleen al bestond uit minstens 1.200 karren. *"Eerst quam uyt [de Sint Janspoort] een compagnie ruyters, daer aen volghden de waghens en karren met de bagagie, siecken ende ghequetsten, met eenighe van de gheestelijckheyt (dat meest Jesuyten en Minnebroers waren)."*³⁶¹ Vooral het passeren van de geestelijkheid maakte op de omstanders een vreemde indruk.

*"Het leken wel pelgrims of Wezens van een andere wereld."*³⁶² De groep jezuïeten ondervond geen enkel eerbetoon, integendeel juist. Gezeten met hun boeken en huisraad op zeven smerige karren - die door de prins ter beschikking waren gesteld - hadden deze stoottroepen van de contrareformatie hun panden aan de Verwersstraat

Afbeelding 10.5: detail van een zeventiende-eeuwse prent van de uittocht van het garnizoen en de geestelijken. Rechts is de houten ophaalbrug van de Sint Janspoort te zien, de poort waaruit de stoet de stad verliet om vervolgens, via Deutenen en de Vugtherhei, koers te zetten naar de Zuidelijke Nederlanden.

en de Waterstraat direct verlaten. Daarna passeerde in een koets *“de huysvrouw van den Gouverneur Grobbendonck, (die omtrent drie weken oudt inde craem was) daer den Prince in ’t langhe seer vriendelijck mede discoureeerde.”*³⁶³ Deze Maria van Malsen droeg op haar schoot haar pasgeboren zoon, de latere bisschop van Namen en Gent.

Daarop volgde het garnizoen; door de Sint Janspoort, via het kwartier van Pijnssen en dan verder naar de Hollandse Dijk of de heide van Helvoirt richting het zuiden. *“’t voet-volck bestont in 22. compagnien, zijnde omtrent twee duysent sterck, soo met siecken als gequetsten, dan wel achthien hondert gesonde soldaten [hun vliegende vaandels aan hun hoofd hebbende en met slaande trommen, zoals hen bij de capitulatie beloofd was]: daer volchden mede dry compagnien ruyters al school wel ghemonteert volck op goede paerden [...]. Op ’t laetste tegen den avont [- het langverwachte moment -] quam den Gouverneur Grobbendonck, sittende te Paerde, die den Prince saluteerde.”*³⁶⁴ Hij steeg af van zijn witte paard om beleefdheden en hoofse complimenten uit te wisselen, eerst - volgens protocol - met Koning Frederik V van Bohemen en vervolgens met de Prins van Oranje. *“Na weynich reet [hij] terstond voort.”*³⁶⁵

De uittocht van het garnizoen en de geestelijkheid werd een gebeuren dat door *“eenighe duysent borgers uyt verscheyden steden en plaetsen”* werd bijgewoond.³⁶⁶ Al voor de val van de stad had de gouverneur van Breda begrepen dat er in Holland plakbrieven uithingen waarin een grote stormaanval van de Staatse troepen aangekondigd werd. Dit bericht had al een eerste toeloop van nieuwsgierigen veroorzaakt. Een grote menigte bracht de laatste nachten van het beleg door onder *“den blaeuwen Hemel.”*³⁶⁷ Alle herbergen in Gorinchem, Zaltbommel en Heusden zaten vol. Uit Arnhem vertrokken zoveel mensen dat de magistraat zich serieus zorgen ging maken. *“wt nieuwsgierigeit”* waren al grote getalen burgers vertrokken en nog velen waren van plan *“haer als kieckers derwarts te begeven,”* stelden de Arnhemse schepenen angstig vast.³⁶⁸ De Spaanse legers, onder aanvoering van Jan van Nassau, controleerden enkele kilometers verderop nog steeds de IJssel en ondertussen liep een groot deel van de stad leeg. In Loevestein verstoorde de stroom belangstellenden de rust van de gevangenen die er al enige jaren vastzaten. *“Sinds de onderhandelingen bij ’s-Hertogenbosch”*, schreef één van hen ironisch, *“is het hier van ’s ochtends tot ’s avonds net een doorlopende processie.”*³⁶⁹ Een groot aantal mensen wilde de loopgraven en galerijen zien, zoveel dat de wachten het niet konden beletten hoewel ze er wel bevel toe hadden.³⁷⁰ Grobbendonck liet zich nogal cynisch uit toen hij de enorme toeloop zag. Het moest in Holland wel bijzonder rustig zijn nu er zoveel zotten naar Brabant vertrokken waren.³⁷¹

Stad onder Staats bestuur

Toen op 17 september 1629 het Spaanse garnizoen de stad uit marcheerde, liet het een ontmoedigde bevolking in een ontwrichte stad achter. Sinds 1579, toen ’s-Hertogenbosch zich opnieuw aan de zijde van de koning van Spanje had geschaard, waren beide delen van de Nederlanden uit elkaar gegroeid. De Bossche bevolking maakte in enkele dagen tijd de sprong van de ene naar de andere wereld. Zij werd zich pijnlijk bewust van de diepe kloof die tussen hen en het Noorden was gegroeid.³⁷²

Toen 3 dagen eerder bisschop Ophovius, de overige leden van de Bossche delegatie en ten slotte Cornelis Musch als griffier van de Staten-Generaal hun handtekeningen zetten onder het capitulatieverdrag, werd ’s-Hertogenbosch definitief losgescheurd uit het Hertogdom Brabant, waar zij zoveel eeuwen trots deel van had uitgemaakt. De stad en de Meierij gingen over naar de Republiek, kregen geen stem in het landsbestuur en werden als het Generaliteitsland Staats-Brabant onder rechtstreeks gezag geplaatst van de Staten-Generaal, die zodoende de positie van de hertog van Brabant overnam. De politieke rechten van ’s-Hertogenbosch werden gehandhaafd voor zover die niet tegen die van de Republiek ingingen. De Bosschenaren kwamen tijdens de onderhandelingen met de eeuwenoude stedelijke privileges aanslepen. Deze werden bewaard in de veilig geachte Sint Janstoren, waren vastgelegd op oud perkament en waren bevestigd met plechtige eden en indrukwekkende zegels.³⁷³ Zij kregen de Staatsen zover dat zij beloofden hen *“in alle soeticheyte ende goedertierenheyte”* te behandelen *“omme voortaen in alle vruntschappe ende eendrachticheyt met de andere geunieerde Provintien ende steden te leven.”*³⁷⁴ De feitelijke erkenning van de politieke rechten werden echter enkel gerespecteerd als het de Staten-Generaal uitkwam. Als gouverneur, ten slotte, moest een geboren Nederlander of een lid van het huis van Nassau aangesteld worden.³⁷⁵ Johan Wolfert, Baron van Brederode, die de maanden daarvoor bevel voerde over het kwartier bij Den Dungen, zou de eerste Staatse gouverneur van de stad worden.

De kruitdamp rond de stad was nog maar net vervlogen of een nieuw magistraat werd geïnstalleerd, op 25 september. De Bossche onderhandelaars hadden in kasteel Maurick kunnen afdwingen dat enkel geboren en gedoopte inwoners van de stad bevoorrecht bleven om plaats te nemen in het stadsbestuur. De stijle calvinistische regenten uit het Noorden waren echter niet bereid om katholieken in het nieuwe stadsbestuur te dulden. Om het hervormde karakter van de schepenbank te verzekeren kwamen de Staten-Generaal met het idee om hun eigen voorgedragen kandidaten te naturaliseren. De Bossche bestuurlijke elite bestond sindsdien voornamelijk uit gereformeerden, afkomstig van buiten de stad en genaturaliseerd als Bosschenaren. Zo walste de machtsmachinerie van de Republiek ook over deze oude voorrechten van de Bosschenaren.

Het klassieke beeld is ontstaan dat het nieuwe stadsbestuur vanuit het Noorden naar 's-Hertogenbosch werd overgebracht en als een soort marionet van de Staten-Generaal functioneerde. Dit moet gerelativeerd worden. De 'stof' voor de nieuwe magistraat werd volledig onder Bossche burgers gevonden, zij het niet in de stad zelf, maar onder de nazaten van de emigranten die in de nasleep van de crisis in 1579 de stad hadden verlaten.³⁷⁶ Voor de lagere functies als griffiers en klerken probeerden de Staten-Generaal zittende functionarissen te overtuigen aan te blijven, maar vaak weigerden zij zelf.

Land van belofte? – De burgers kregen een periode van drie jaar om hun goederen te verkopen, indien zij uit de stad wensten te vertrekken. De meesten van hen voorzagen in die septemberdagen echter nog niet, dat deze verovering blijvend zou zijn. Zij verkeerden waarschijnlijk in de veronderstelling dat tijdens de Opstand het goed mogelijk zou kunnen zijn dat de Spaanse troepen de stad opnieuw in handen kregen en zo de band met het Zuiden, met het overige deel van het Hertogdom Brabant, weer zouden herstellen. Dat is niet gebeurd. Veel Bosschenaren trokken ook weg richting het Zuiden. Hoeveel dat er waren, en hoeveel er dus in de stad bleven, weten we niet precies. Wel weten we dat een bonte mengeling van mensen vanuit het Noorden zich weer in 's-Hertogenbosch vestigden. Voor soldaten, onderwijzers, predikanten, baantjeszoekers en avonturiers leek het een land van belofte. Ook oud-Bosschenaren, die in 1579 gevlucht waren vanwege hun reformistische godsdienst, en hun kinderen en/of (achter)kleinkinderen keerden terug. Zij hoopten in aanmerking te komen voor verschillende vacante stedelijke functies. Jan van Hedel uit Gorinchem, kleinzoon van een Bossche schepen, wilde terugkeren naar zijn 'vaderlicke stadt van Den Bos', maar verzocht dan wel aangesteld te worden in een stedelijk ambt.³⁷⁷

In vergelijking met de sterk groeiende Hollandse steden deed 's-Hertogenbosch het na 1629 niet zo goed. Dit is niet enkel te wijten aan de overgang naar de Republiek. De economische bloeiperiode aan het begin van de zestiende eeuw werd na 1579 al vaarwel gezegd. Het inwoneraantal kende een grote terugval. In 1500 was 's-Hertogenbosch nog de tweede grootste stad van de Nederlanden, maar in 1650 was ze naar de achttiende plaats op de ranglijst gezakt.³⁷⁸ Toch telde de stad gedurende de zeventiende eeuw niet, zoals recent nog beweerd, 12 à 13.000 inwoners, maar nooit minder dan 15.000 inwoners, exclusief militairen.³⁷⁹ Waar in de vroege zestiende eeuw ondernemerswinsten de inkomsten uit arbeid in grote mate overtroffen, droegen beide factoren in 1630 evenveel bij aan de Bossche inkomens. In het begin van de zestiende eeuw zorgden de stedelijke exportindustrieën (met name diverse vormen van textielindustrie, messen- en speldenproductie) voor arbeidsmogelijkheden en ondernemerswinsten. Na 1579 liep die exportindustrie drastisch terug, zodat de stad in de zeventiende eeuw geen enkele vorm van grootschalige nijverheid voor exportdoeleinden meer kende. In 1630 was de waarde van het totaal aantal door de Bosschenaren geproduceerde goederen gedaald tot onder het niveau van 1500, waarbij gezegd moet worden dat dit cijfer toentertijd erg hoog lag. Er was echter niet alleen maar sprake van economische ellende. De Bossche economie richtte zich in de zeventiende eeuw meer op haar functie als overslagpunt in de handelsnetwerken van de Nederlanden en het Rijnland en vergrootte haar rol als centrum van de Meierij.³⁸⁰ De basis voor de stedelijke stabiliteit kwam steeds meer te liggen bij de productie voor en de bevoorrading van de lokale en regionale markt. Steeds meer detailhandelaars en winkeliers vestigden zich in de stad.³⁸¹

Verdreven katholicisme

Toen Bisschop Ophovius op 14 september het verdrag van overgave ondertekende, waren zijn kerkmeesters al begonnen de kostbaarheden uit de Sint Jan te halen. Enkele dagen later begon zijn tocht naar Antwerpen. Hij werd gevolgd door vier - van de Staatsen ontvangen - karren met kerkschatten en documenten. Het 1.60 meter hoge en ruim 30 kilo wegende zilveren beeld van Sint Jan de Evangelist, versierd met sieraden en edelstenen, relikwiekasten gevuld met een gedeelte van christus' heilige kruis, een grote doorn van christus' doornenkroon, tabernakels, beelden, kelken, en allerlei andere waardevolle inboedel werden op de karren geladen en onder begeleiding van soldaten naar het Zuiden gestuurd.³⁸² Ophovius hoopte ze daar te bergen en te bewaren voor gelukkigere jaren van de Sint Jan. De kerkgoederen zwierven echter in de eerste jaren na 1629 al tussen

Antwerpen, Brussel en Mechelen. In de laatstgenoemde stad werd het zilveren beeld van Sint Jan de Evangelist omgevormd tot de Mechelse patroonheilige Sint Rombout; enkel een staf en een 'crabber' of houweel moesten daarvoor aan het beeld worden toegevoegd. Dat dit beeld oorspronkelijk uit 's-Hertogenbosch kwam, werd niet helemaal vergeten. Als het beeld werd meegevoerd in de Mechelse processie, waren in de stad aanwezige Bosschenaren nog eeuwen lang bevoorrecht om het beeld in de processie te dragen.³⁸³

Op zondag 16 september konden Bosschenaren de laatste mis in de Sint Jan bijwonen en trok er nog eenmaal een processie door de stad. Alle aanwezigen moeten zich gerealiseerd hebben dat het altijd zo vanzelfsprekende een dag later niet meer mogelijk zou zijn. Drie dagen later was de geur van wierook vervlogen, maakten de gregoriaanse meerstemmige liederen plaats voor gezongen psalmen in het Nederlands en vond men op de plaats van het hoogaltaar nu een kansel. Het altijd zo majestueus klinkende kerkorgel, dat nu beschouwd werd als een "satans fluytencast", zou nooit meer als vroeger klinken.³⁸⁴ Toen de Sint Jan werd klaargemaakt voor de eerste hervormde kerkdienst, was de kerk al grotendeels door de katholieken zelf leeggehaald. Ook het Miraculeuze Mariabeeld was weggebracht. Een vrome vrouw, Anna van Hambroeck, had het beeld in een koffer meegesmokkeld naar Brussel om het daar tijdelijk onder te brengen. Er werd een akte gemaakt waarin duidelijk vermeld stond dat het Mariabeeld koste wat kost terug zou komen zodra er betere tijden voor de katholieken zouden aanbreken. Omdat ook Brussel gehecht raakte aan het beeld en de wonderen die het verrichtte, kwam het beeld uiteindelijk pas in 1853 op zijn eigenlijk plaats terug: in de Mariakapel in de Sint Jan.

Op woensdag de negentiende september, om negen uur, betraden de prins en zijn gemalin Amalia van Solms de zwaar beschadigde kathedraal. Het puin dat in de maanden daarvoor naar beneden was gekomen, was haastig opgeruimd of voorlopig langs de wanden opgestapeld. De veldprediker Coenradus Markinius ontving het paar en hun hooggeplaatste gasten uit de Republiek en de Europese adellijke kringen voor een drukbezochte dankdienst voor de verovering van de stad. Voor duizenden belangstellenden sprak Markinius de tekst Jesaja 45, 1-7, waarin koning Cyrus van Perzië wordt aangeduid als Gods uitverkoren instrument voor de bevrijding van Israël.³⁸⁵

*Dit zegt de Heer tegen Cyrus, zijn gezalfde,
die hij bij de rechterhand neemt,
aan wie hij volken onderwerpt,
voor wie hij koningen ontwapent,
voor wie hij deuren opent –
geen poort blijft gesloten:
Ik zal voor je uit gaan,
ik zal ringmuren slechten,
bronzen deuren verbrijzelen,
ijzeren grendels stukbreken.
Ik zal je verborgen schatten schenken,
diep weggeborgen rijkdommen.
Dan zul je weten dat ik de Heer ben,
de God van Israël, die jou bij je naam roept.
Omwille van mijn dienaar Jakob,
van Israël, dat ik heb uitgekozen,
heb ik je bij je naam geroepen
en je met een erenaam getooid,
ofschoon je me niet kende.
Ik ben de Heer, er is geen ander,
buiten mij is er geen god.
Ik heb je omgord met wapens,
ofschoon je me niet kende.
Zo zal iedereen, van oost tot west,
weten dat er niets is buiten mij.
Ik ben de Heer, er is geen ander
die het licht vormt en het donker schept,
die vrede maakt en onheil schept.
Ik ben het, de Heer, die al deze dingen doet.*

Daarna werden drie soldatenkinderen gedoopt, waarvan Frederik Hendrik, de Koning van Bohemen en de Prins van Denemarken de *“dry Potentaten Peters van waren.”*³⁸⁶

Al tijdens het beleg had, op last van de synode van Zuid-Holland, de Heusdense predikant Gijsbert Voetius zich bij de prins en de gedeputeerden te velde in het legerkamp Vught gevoegd om de reformatie van 's-Hertogenbosch voor te bereiden, om de stad en de dorpen van de Meierij met predikanten te bekleden en de geestelijke goederen *“ad pios usus”* (tot vroom gebruik) over te nemen.³⁸⁷ In het capitulatieverdrag werd vastgesteld dat alle religieuze en geestelijke manspersonen de stad binnen twee maanden moesten verlaten, waarbij zij de kerkinventarissen mochten meenemen. Bisschop Ophovius en de jezuïeten hadden deze tijd niet eens nodig gehad en waren direct met het garnizoen vertrokken. De kerkelijke en pastoriegoederen moesten worden overgedragen aan de Staten-Generaal. Met de inkomsten van deze goederen werden de nieuwe predikanten, kosters en schoolmeesters betaald.³⁸⁸ De aanwezige vrouwelijke religieuzen mochten tot aan hun dood in de stad blijven, maar hun kloosters mochten geen nieuwe zusters aannemen: een uitdovende katholieke aanwezigheid dus. De hervormde kerkgemeente in de stad werd georganiseerd door tijdelijk van elders aangetrokken *‘predikanten bij leeninghe’*, onder wie Markinius en Voetius. Zij vormden om zich heen een nieuwe kerkraad die nieuwe predikanten benoemden. In augustus 1630 had men er al drie.

Begin van het einde? – Op 5 december 1629 schreef de Bossche koopman Andries vanden Gevel aan een Antwerps familielid dat het nu *“heel verdryetich”* was in 's-Hertogenbosch te wonen.³⁸⁹ Niet alleen de verslechterde leefomstandigheden baarden hem zorgen, maar ook het feit dat de katholieken de toegang tot hun oude kerken was ontzegd. Predikanten namen de plaats van pastoors in. De clerus was verdwenen uit het stadsbeeld. De Sint Jan en de Sint Jacobskerk werden in gebruik genomen door de hervormden. Andere kerkgebouwen konden voor sloop worden behoed, omdat ze werden ingericht als kazerne, paardenstal of magazijn. Ook de kloosters kregen nieuwe bestemmingen: het Minderbroedersklooster werd een wachthuis voor de ruitserij, de Sint Elooiskapel in de Orthenstraat een turfhuis en het huis van de Jezuiteten aan de Verwersstraat werd ingericht als het woonhuis van de nieuwe gouverneur. De militaire commandant nam zijn intrek in het Bisschoppelijk Paleis aan de Hinthamerstraat.³⁹⁰ Het steeds terugkerende probleem van huisvesting van garnizoenssoldaten was verleden tijd. De religieuze instellingen hadden ontzettend veel gebouwen en grondbezit in de stad achtergelaten voor nieuwe bestemmingen. Toch werden ook veel gebouwen verwoest. Bezittingen werden verkocht. Het katholicisme verdween uit de publieke sfeer. Of toch niet helemaal?

Een tweede klassieke beeld is ontstaan dat de Bosschenaren niet alleen op bestuurlijk niveau, maar ook religieus werden onderdrukt en dat daarmee het katholieke leven in de stad instortte. Vrouwelijke religieuzen waren nog altijd aanwezig. Verschillende priesters weigerden de stad te verlaten en van hun geestelijke taak af te zien. Ook de nonnen die de stedelijke gasthuizen draaiende hielden, verhinderden gereformeerde ziekentrousters hun werk te doen en kwade tongen beweerden dat ze zieke Staatse soldaten opzettelijk verwaarloosden.³⁹¹ Deze mensen veroorzaakten wanhoop bij de Staatse gezagsdragers, zij kregen geen vat op de geestelijkheid. De kerkenraad bleef herhaaldelijk op aandringen op hardere maatregelen, maar de stedelijke overheden leken weinig te ondernemen om de hervormde religie met harde hand onder de Bossche bevolking te vestigen. Zij geloofden dat de bevolking niet door de katholieke priesters uit de hervormde kerken werden gehouden, maar dat de bevolking zelf niet kwam en aan haar oude religie vasthield. De schepenen kondigden zelfs een verordening af dat het verboden was hen te molesteren of lastig te vallen, omdat zij zich ook realiseerden dat het katholicisme ontzettend belangrijk voor hen was.³⁹² Een repressieve houding zou de inwoners van de stad nog meer tegen het Staatse gezag opzetten en mogelijk zelfs een opstand uitlokken.

De katholieken van 's-Hertogenbosch organiseerden zich al snel in een alternatief circuit. Burgers zamelden geld in om priesters te onderhouden. De eerste huis- en schuilkerken ontstonden en religieuze vrouwen organiseerden per wijk godsdienstlessen voor kinderen.³⁹³ Als zij naar de verborgen catechese gingen, durfden de kinderen zelfs tergend aan 'de verdoemde Geusen' te laten weten: *“wy gaen naer de schoole.”*³⁹⁴ De kinderen in het weeshuis weigerden op vrijdag zelfs vlees te eten.

Ondanks hun welwillende houding, gaapte er een kloof tussen het stadsbestuur en de bevolking. Voor de overwegend katholieke burgerij was hun religie onlosmakelijk verbonden met de kroon van Spanje en velen van hen hoopten dat zij snel opnieuw in Spaanse handen zouden vallen. De Staten-Generaal realiseerden zich dit maar al te goed: zij vingende verschillende geruchten op van een op handen zijnde opstand. Terwijl het Bossche stadsbestuur koos voor voorzichtige toenaderingspolitiek op het gebied van - vooral religieuze - privileges, werd in Den Haag voor de harde aanpak gekozen.³⁹⁵

Verdediging van de oorlogsbuit

De traditionele politieke, culturele en economische oriëntatie van 's-Hertogenbosch op het Zuiden was radicaal omgebogen naar de Republiek. De in 1670 nieuw opgetrokken stadhuisgevel in een kenmerkende Hollands-classicistische stijl liet zien dat daar geen misverstanden over bestonden. In de noordwesthoek van de stad, op de plek van het bastion aan de Orthenpoort, werd begonnen met de bouw van een nieuwe fort Willem-Maria. Het fort ging deel uitmaken van de verdedigingswerken om aanvallen van buitenaf te weren, maar was toch vooral bedoeld om de gewantrouwde Bosschenaren onder de duim te houden. De twee meter dikke muren rezen 7,40 meter boven het water uit. Om een vrij schootsveld op de stad te hebben en opstandige Bosschenaren van veraf aan te zien komen, werd de complete noordelijke stadswijk bij het Ortheneind, inclusief de middeleeuwse Sint Pieterskerk, met de grond gelijk gemaakt. Het fort verkreeg al snel de bijnaam '*Papenbril*', naar het voortdurend in de gaten houden van de katholieken of 'papen'.

Aan de zuidzijde van de stad verrees bastion Oranje. Tijdens het beleg was gebleken dat het voor de verdedigers moeilijk was om effectief vuur uit te brengen op de aanvallers die bastion Vught belaagden. Hoewel de bastions op de strategisch beste plaatsen waren gebouwd, konden ze door hun zeer uiteenlopende vormen en lengten van de courtines elkaar niet altijd steunen of dekken.³⁹⁶ Frederik Hendrik, die bewust gebruik had gemaakt van deze zwakke plek in de Bossche verdedigingswerken, liet daarom na het beleg aan de zuidzijde een extra bastion bouwen. De nieuw geplaatste kanonnen konden bastion Vught makkelijk bereiken en rugdekking geven. Voor de stad liet men alle werken slechten, de dijken egaliseren, de loopgraven dichtgooien, en de bres in het Vughterbolwerk herstellen. Het werd de vijand uiteraard niet gegund om eventueel maar iets van de oude belegeringswerken te hergebruiken. Veel elementen van de linie van Frederik Hendrik verdwenen weer net zo makkelijk als dat zij viereneenhalve maand eerder uit de grond waren gestampt.

Afbeelding 10.6: Zicht op fort Willem-Maria, ook wel fort Papenbril en later de Citadel genoemd, vanuit het Noorden. Een achttiende eeuwse schilderij van Vrijmoedt

Conclusie (samenvatting)

Toen na het Twaalfjarig Bestand de strijd tussen de opstandige Nederlandse gewesten en Spanje hervat werd, was het vanzelfsprekend dat de invloedrijke en strategisch gelegen stad 's-Hertogenbosch binnen niet al te lange tijd belegerd zou worden. Deze vesting had ondertussen een enorme reputatie opgebouwd als de onoverwinnelijke 'Moerasdraeck', een bijnaam die Joost van den Vondel haar gaf omdat ze werd omringd door moerassige en onder water gelopen gebieden. De Bosschenaren gebruikten een meerdere malen succesvol gebleken inundatietechniek om zich te verdedigen tegen belegeringen. Toch weerhield dit Frederik Hendrik er niet van om 's-Hertogenbosch in 1629 te belegeren.

Begin mei was het zover. Het Staatse leger streek neer in verschillende kwartieren rond de stad. De hutten en tenten van deze legerkampen werden geplaatst op de hoger gelegen gebieden in de omgeving. In de meeste gevallen woonden op die plekken al dorpsgemeenschappen. Deze dorpen bestaan nog steeds: zij het met een landelijk en dorps karakter, zij het ingesloten door bebouwing door uitbreiding van de grote stad. Vanuit deze legerkampen probeerden de belegeraars de stad met loopgraven, batterijen en galerijen te naderen. De troepen die vanuit Orthen, Deuten en Den Dungen opereerden, bleken na vier maanden een stuk minder succesvol dan de troepen uit Vught en Hintham die tegen die tijd onder leiding van Frederik Hendrik en zijn neef Ernst Casimir de stadspoorten bereikt hadden. Door een exploderende mijn werd op 11 september 1629 in één van de muren van Bastion Vught een bres geslagen. Via deze opening in de verdedigingsmuur konden de Staatse belegeraars de stad binnen komen. Het betekende het einde van de militaire handelingen. Beide partijen gingen in gesprek om de capitulatievoorwaarden op te stellen.

Frederik Hendrik had blijk gegeven van durf en inventiviteit om een klassieke belegering op erg moeilijk terrein tot in de kleinste details uit te voeren. De logistieke plannen en de aanvoer van benodigdheden uit het noorden werden uiterst precies georganiseerd. Deze waren van doorslaggevend belang. Voordat de belegeraars de stad konden aanvallen, moesten zij zichzelf en hun legerkampen verdedigen. Enerzijds tegen het vijandelijke garnizoen in de stad, anderzijds tegen een Spaans ontzettingsleger dat ergens in de Zuidelijke Nederlanden rondwaalde. Om de vesting werden daarom twee linies aangelegd: een systeem van dijken, grachten en verschaningen waarachter het Staatse leger dekking kon zoeken. Zij maakten gebruik van bestaande dijken, waterlopen en verhogingen in het landschap maar omdat het grootste gedeelte van de in totaal 70 kilometer lange linies kunstmatig moest worden aangelegd, was een goede logistieke uitvoering cruciaal. Frederik Hendrik en zijn troepen wisten de haast onmogelijke uitdaging in een logistiek wonder om te zetten. Het legerkamp in Engelen en het fort Crèvecoeur aan de Maas controleerden de stroom van arriverende goederen. De afdamming en omlegging van twee rivieren en het droogmalen van de omgeving met watermolens deed de Bossche inundatietechniek teniet. De stad werd volledig van de buitenwereld afgesloten omdat zelfs door de moerassen dijken werden aangelegd.

Het Spaanse garnizoen dat in de stad gelegerd was en de gewapende burgers konden weinig tegen een dergelijke aanvalstactiek doen. De forten Isabella en Sint Anthonie werden dapper verdedigd, maar moesten uiteindelijk afgegeven worden aan de Staatse soldaten uit Vught. Fort Pettelaar werd nooit veroverd, maar het zwaartepunt van de Staatse aanvallen lagen ook niet op de zuidoostelijke zijde van de vesting die dit fort verdedigde. Een tekort aan buskruit en munitie dreven de Bossche gouverneur, de bisschop en het stadsbestuur tot wanhoop. Ook het ontzettingsleger, dat na twee maanden ten zuiden van de stad arriveerde, was weinig succesvol. Alle pogingen om de stad te bereiken en te bevrijden mislukten. Het Spaanse leger trok door naar het hart van de Republiek om het Staatse leger te dwingen haar belegering op te geven. Frederik Hendrik besloot echter met zijn leger te blijven waar hij was.

De Brabantse bevolking had hevig te lijden onder de belegering. Stadsbewoners werden geterroriseerd door de kogels en bommen die de Staatse vuurmonden vanuit vijf verschillende richtingen op de stad afvuurden. Door de volledige omsingeling van de stad was er nauwelijks sprake van contact met de buitenwereld. De Bosschenaren bleven meerdere weken in onwetendheid over wat hen precies te wachten stond. Een combinatie van deze en verschillende andere factoren betekende een enorme verzwakking van de eens zo krachtige Bossche moraal. Binnen de stadsmuren was van grote honger echter geen sprake. De voedselprijzen stegen sterk terwijl de gevarieerdheid van het voedsel afnam, maar dit alles valt in het niets met de honger die de Leidenaren een halve eeuw eerder hadden moeten doorstaan.

Het aantal burgerslachtoffers ten gevolge van de vuuraanvallen bleef beperkt. Dodelijker waren besmettingsziektes die vooral na de belegering de stad binnen kwamen. Het aantal doden tijdens de belegering onder de verzwakte en verwonde garnizoenssoldaten was verhoudingsgewijs vele malen groter. Toch moet gesteld worden dat de plattelandsbevolking in de omgeving van 's-Hertogenbosch het grootste slachtoffer is geweest van alle oorlogshandelingen en de belegeringen die de dorpsgemeenschappen aan het

einde van de zestiende- en het begin van de zeventiende eeuw teisterden. De vijand werd door beide partijen met de onderdanen in haar gebied vereenzelvigd: een legitimatie van plunderingen, roof, verkrachtingen en moord die niet ongebruikelijk waren in tijden van oorlog. Boerengezinnen hadden geen stadsmuren of versterkte woningen om bescherming te zoeken.

Op 14 september kwam men na twee dagen onderhandelen tot een capitulatieverdrag. Het garnizoen en de religieuzen moesten de stad binnen vastgestelde periodes verlaten. Op 17 september verlieten het garnizoen en een deel van geestelijken in een lange stoet de zwaarbevochten stad. De Staatse overheerser betrad voor het eerst de Bossche vesting. De stad en de Meierij werden losgescheurd uit de Spaanse Nederlanden. De Staatse overwinning bracht veiligheid, maar evenals in de Gelderse oorlogen en de gehele Opstand bleef de Meierij tot in de achttiende eeuw een militaire bufferzone tussen de Republiek en grote mogendheden. De inwoners van de stad en de Meierij waren veroordeeld tot een tweederangs-burgerschap, kregen geen politieke stem in de Republiek en werden niet vertegenwoordigd in de Staten-Generaal. De openbare uitoefening van het katholieke geloof, dat nog steeds werd aangehangen door de overgrote meerderheid van de bevolking, werd verboden. De meeste Bosschenaren hoopten dat de Staatse bezetting tijdelijk zou zijn en dat de Spaanse overheersing en het katholieke geloof ooit terug zouden keren. De status van Staats-Brabant, die alleen al door de naam getypeerd wordt, werd definitief toen de Spaanse koning bij het sluiten van de Vrede van Münster de veroverde gebieden afstond aan de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Pas in 1796 zou Staats-Brabant na de Franse verovering als gelijkwaardig gewest met autonome status toetreden tot de Bataafse Republiek. Tot op de dag van vandaag behoort het gebied als de provincie Noord-Brabant tot het Koninkrijk der Nederlanden.

De verschillende beschrijvingen en verhalen in dit boek over het beleg van 1629 zijn tegenwoordig niet oneindig ver weg. In de stad 's-Hertogenbosch en haar omgeving zijn in het landschap nog steeds locaties te bezoeken waar de gebeurtenissen hebben plaatsgevonden. Een koppeling tussen de verhalen van dit boek en de relictten in het landschap kunnen het beleg weer tot leven wekken. Waar relictten ontbreken, kan op verschillende manieren verwezen worden naar de gebeurtenissen. Dit *Verhalenboek* dient als basis voor de nieuwe ideeën over (her)ontwikkeling van het landschap in de verschillende gemeentes die de linies van 1629 omvatten.

Literatuurverantwoording

Literatuur

Adriaenssen, L., *Staatsvormend geweld, Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch 1572-1629* (Tilburg 2007)

Autenboer, E. van, '1629, winst of verlies?', *Boschboom Bladeren* 24 (1979) 1-14.

Bekker, J. de, Ilse Verwer en Gijs van der Sman, *De Groene Vesting, masterplan voor een levende linie* (rapport uit 2008).

Biemans J. e.a., (ed.), Werkgroep Engelenboek en Angria Heemkundekring Engelen, *Engelen, Grensdorp aan de Dieze* ([Engelen] 2011)

Bilan, *Het Onzichtbare Gordijn. Een onderzoek naar de samenhang van de Stelling van 's-Hertogenbosch* (rapport uit 2002).

Boekwijt, H., R. Glaudemans en Wim Hagemans, *De Sint-Janskathedraal van 's-Hertogenbosch, geschiedenis van de bouw* (Alphen aan de Maas 2010).

Bor, P.C., *Geleentheydt van 'sHertogen-Bosch, haar oorsprock, fundatie ende vergrootinge* ('s-Gravenhage 1630)

Cauwer, P. de, 'Droog brood en een lege kerk: van Spaans naar Staats bewind in 's-Hertogenbosch (1629)', *Brabants Heem : tijdschrift voor archeologie, geschiedenis en volkskunde* 61-1 (2009) 18-28.

Cauwer, P. de, *Tranen van Bloed, het beleg van 's-Hertogenbosch en de oorlog in de Nederlanden, 1629* (Amsterdam 2008).

'Description du siege de la ville de Bois-le-Duc, assiege des le premier de May 1629 [...], in: C.R. Hermans (ed.), *Verzameling van oorkonden betreffende het beleg van 's-Hertogenbosch in den jare 1629 I* ('s-Hertogenbosch, 1850-1873) 91-98.

Drunen, A.H. van, Stichting Menno van Coehoorn, 'De stelling of positie van 's-Hertogenbosch', in: J. Sneepe e.a. (ed.), *Atlas van historische vestingwerken in Nederland: Noord-Brabant* (Utrecht 1996) 166-188

Frenken, A.M. 'Het dagboek van Michael Ophovius 4 augustus 1629 - einde 1631', *Bossche Bijdragen* 15 (1937-1938).

Glaudemans, R. en G. van Tussenbroek, *De Moerasdraak, Achthonderd jaar Bossche vestingwerken* (Zwolle 1999).

Gudde, C.J., *Geschiedenis van vesting en forten* (Den Bosch 1974).

Ham, W.A. van, Stichting Menno van Coehoorn, 'Oost en West, Een militair-geografische beschouwing', in: J. Sneepe e.a. (ed.) *Atlas van historische vestingwerken in Nederland: Noord-Brabant* (Utrecht 1996) 19-24.

Heijden, M. van der, 'De slag van Lekkerbeetje', *Bossche Bladen* 9-1 (2000) 2-7.

Heijden, P.J. van der, *De Bosschenaren gedurende het Beleg, Bossche Bouwstenen II* ('s-Hertogenbosch 1979).

Heijden, P.J. van der, 'Ooggetuigen van hét beleg van 's-Hertogenbosch', in: *Dagboek 1629* ('s-Hertogenbosch 2004) 8-121.

Heinsius, D., *De gebeurtenissen die zich bij 's-Hertogenbosch en elders in de Nederlanden afspeelden in het jaar 1629*, vertaald uit het Latijn door W.A. Boekelman ([Laren] 2006).

Heinsius, D., *Histoire du siege de Bolduc et de ce qui s'est passé es Pais Bas Unis l'an MDCXXIX* (Leiden 1631).

Hermans, C.R. (ed.), *Verzameling van oorkonden betreffende het beleg van 's-Hertogenbosch in den jare 1629 IV* delen ('s-Hertogenbosch 1850-1873).

- Heumen, M. van, 'Engelen, dorp aan de Dieze', in: *Bossche Bouwstenen* VII (1984) 84-139.
- Heurn, J.H. van, *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch* 1 (Utrecht 1776)
- Hoof, J.P.C.M. van, 'De Artillerie door de eeuwen heen', in: *Armamentaria* 12 (Delft 1977) 9-28.
- Hoof, J.P.C.M. van, en W. Klinkert, "'s-Hertogenbosch en Vught. Een militair verleden', in: *Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht* 10 ('s-Gravenhage 1993).
- Hosschius, S., 'Succinta Narratio Obsidionis Silvaducensis', in: C.R. Hermans (ed.), *Verzameling van oorkonden betreffende het beleg van 's-Hertogenbosch in den jare 1629 I/II* ('s-Hertogenbosch 1850-1873).
- Janssen H.L. (ed.), *Van Bos tot Stad, Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983).
- Jong, M.A.G. de 'De bewapening van het Staatse Leger 1590-1621' in: *Armamentaria* 32 (Delft 1997) 7-21.
- 'Journael oft dach-register van alle het memorabelste datter binnen de stadt 's Hertoghen-bosch, sinds datse belegerd worde, tot den dag van't overgeven voorgevallen is. [...]', in: C.R. Hermans (ed.), *Verzameling van zeldzame oorkonden betreffende het beleg van 's-Hertogenbosch in den jare 1629 I/II* ('s-Hertogenbosch 1850-1873)
- Klaassens, C. en P. Dircks, Stichting 's-Hertogenbosch Vestingwerken, *Vesting en forten, een fietstocht door verleden en heden* III ('s-Hertogenbosch 2012).
- Laar, L.J.A. van der, 'Beeldenstorm in Den Bosch', in: *Boschboom Bladeren* 34 (1986) 20
- Le Clerc, J., *Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden : Sedert den aanvang van die Republyk tot op den Vrede van Utrecht in 't Jaar 1713, en het Tractaat van Barriere in 't Jaar 1715 gesloten deel 2* (Amsterdam 1738) 289-298.
- Limonard, C., 'Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 vanuit een militair-historisch perspectief', in: *Dagboek 1629* ('s-Hertogenbosch 2004) 122-149.
- McKay J.P. e.a., *A History of Western Society* (Boston 2003)
- Meindersma, W., *De Gereformeerde Gemeente te 's-Hertogenbosch 1629-1635* (Zaltbommel, 1909)
- Minderhout, L., *Zes Eeuwen Den Dungen* (Den Dungen 1976).
- Mosmans, J., *De st Janskerk te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1931)
- Niels, T., Verklaringhe deser Caerte van 't beleigh van 's Hertogen-bosch ('s-Gravenhage 1631), bijgevoegd bij S. Savery en B. Florisz. Van Berckenrode, *Expugnatio Sylvae Ducis A° 1629* ('s-Gravenhage 1631).
- Nimwegen, O. van, 'Het Staatse leger en de militaire revolutie van de vroegmoderne tijd', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 118-4 (2003)
- Noordbrabants Museum, *Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629, tentoonstelling ter gelegenheid van de 350-jarige herdenking van de belegering en inname van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1979)
- Ophovius, M., 'Diarum', in: C.R. Hermans (ed.), *Verzameling van oorkonden betreffende het beleg van 's-Hertogenbosch in den jare 1629 I/II* ('s-Hertogenbosch 1850-1873).
- Oudheusden, J. van, *De Loet 's-Hertogenbosch, 650 jaar stedelijke geschiedenis* (Zwolle 2008).
- Peijnenburg, J.W.M., 'Het dagboek van bisschop Michaël Ophovius', in: *Boschboom Bladeren* 26 (1981) 7-16.
- Pirenne, L.P.L., 'De nationale betekenis van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629', *Varia Historia Brabantica* 1 (1962) 193-217.
- Poelhekke, J.J., *Frederik Hendrik. Prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978).
- Prempart, J., *Verhael oft Corte beschrijvinghe van 't geen ghepasseert is in de belegheringe van 's-Hertogenbosch* (Amsterdam 1630).

Puype, J.P., 'Het Staatse leger en prins Maurits, wegbereider van de moderne legers', in: *Armamentaria* 35 (Delft 2000) 32-47.

Romein, J. e.a., *De Tachtigjarige Oorlog* (Amsterdam 1941)

Sanders, J., 'Den Dungen – 's-Hertogenbosch, afhankelijkheid door de eeuwen heen', in: *Bossche Bouwstenen* VII (1984) 20-40.

Scholten van Aschat, K., Met vergetelheid beloond, een andere kijk op het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 ('s-Hertogenbosch 2003).

Schuttelaars, A., 'Boekbespreking Jord Hanus, Welvaart en ongelijkheid in 's-Hertogenbosch in de lange zestiende eeuw, 1500-1650', *Bossche Bladen* 20-1 (2011).

Veen, J.S. (ed.), 'Brieven over het beleg van 's-Hertogenbosch in het jaar 1629', in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* 36-25 (1915).

Verhees, E. en A Vos, *Historische atlas van 's-Hertogenbosch, de ruimtelijke ontwikkeling van een vestingstad* (Amsterdam 2005).

Vogel, T., *Schuilkerken en hun bedienaren in 's-Hertogenbosch 1629-1811*, Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch 2010)

Voorne, R. van, 'Dagboek der belegering van 's Hertogenbosch, gehouden sedert den 28 april tot den 10 september 1629', in: C.R. Hermans (ed.), *Verzameling van oorkonden betreffende het beleg van 's -Hertogenbosch in den jare 1629 I/II* ('s-Hertogenbosch 1850-1873).

Vrind, R. de, '1629 nu; De historische geografie van het beleg van 's-Hertogenbosch', in: *Dagboek 1629* ('s-Hertogenbosch 2004) 150-189.

Vrind, R. de, *Het verhaal van Frederik Hendrik tijdens het legendarische beleg van 's-Hertogenbosch in 1629* ('s-Hertogenbosch 2006).

Archieven

Algemeen Rijksarchief, Brussel

Brabants Historisch Informatiecentrum 's-Hertogenbosch

Stadsarchief 's-Hertogenbosch

Gelders Archief, Arnhem

Nationaal Archief Den Haag

Utrechts Archief Utrecht

Illustratieverantwoording

- Omslag Noordbrabants Museum: Anoniem schilderij, *Het beleg van 's-Hertogenbosch tijdens de capitulatieonderhandelingen*.
- pag. 8 Rijksmuseum Amsterdam: Schilderij van Cornelis Claesz. van Wieringen, *Het ontploffen van het Spaanse admiraalschip tijdens de zeeslag bij Gibraltar, 25 april 1607* (1621).
- pag. 12 Stadsarchief 's-Hertogenbosch.
- pag. 13 C.J. Gudde, *Geschiedenis van vesting en forten* (Den Bosch 1974) 111. Tekening naar opmetingen van ing. P. van Liempt.
- pag. 14 Rijksmuseum Amsterdam, bruikleen aan Legermuseum Delft: Schilderij van Pauwels van Hillegaert, *Prins Frederik Hendrik bij de belegering van 's-Hertogenbosch in 1629* (ca. 1631).
- pag. 17 F. van Lanschot Bankiers N.V.: Schilderij van Jan Christiaansz. Micker, *Het beleg van 's-Hertogenbosch* (1629).
- pag. 18 Atlas van Stolk Rotterdam: Gravure van Claes Jansz. Visscher naar J. Martsen de Jonge, *Die Waecht Die Wint* (1629-1647).
- pag. 19 Rijksmuseum Amsterdam, bruikleen aan Noordbrabants Museum: *Pauwels van Hillegaert*, Prins Frederik Hendrik en Graaf Ernst Casimir bij het beleg van 's-Hertogenbosch (ca. 1631) *gespiegeld.
- pag. 20 De Groene Vesting, masterplan voor een levende linie.
- pag. 22 Universiteitsbibliotheek Leiden: Salomon Savery en Balthasar Florisz. van Berckenrode (gravure), naar Th. Niels en A. van de Venne (figuren): *Expugnatio Silvae Ducis* (1629).
- pag. 23 Rijksmuseum Amsterdam: Anoniem, , *Obsidio et Expugnatio Silvae Ducis* (1649-1699).
- pag. 25 Rijksmuseum Amsterdam: Detail van een prent van Cornelis Danckerts, *Beleg en inname van Den Bosch door Frederik Hendrik* (1630).
- Rijksmuseum Amsterdam: Detail van *Expugnatio Silvae Ducis* (1629).
- pag. 27 Rijksmuseum Amsterdam: Detail van *Expugnatio Silvae Ducis* (1629).
- Atlas van Stolk Rotterdam: Detail van gravure naar Jacques Prempart, uitgegeven door Hondius, *Carte contenant le Quartier du Comte de Solms a Engelen [...]* (1630).
- pag. 28 Rijksmuseum Amsterdam: Anoniem, *Beleg van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik* (1650-1652).
- pag. 29 P.J. van der Heijden, *De Bosschenaren gedurende het Beleg, Bossche Bouwstenen II* ('s-Hertogenbosch 1979) 45.
- Rijksmuseum Amsterdam: Details van een prent van Cornelis Danckerts, *Beleg en inname van Den Bosch door Frederik Hendrik* (1630).
- pag. 31 Atlas van Stolk Rotterdam: Gravure naar Jacques Prempart, *De approaches van Graaf Ernst Casimir* (1630).
- pag. 32 Atlas van Stolk Rotterdam: Gravure naar Jacques Prempart, *De approaches van Graaf Willem van Nassau* (1630).
- Rijksmuseum Amsterdam: Jacob de Gheyn, *Soldaat die kruit in de pan van zijn roer giet* (nr. 16) (1600).
- pag. 39 Afdeling BAM Gemeente 's-Hertogenbosch.
- pag. 41 Atlas van Stolk, Rotterdam: Gravure naar Jacques Prempart, *Detailkaart met de approaches van Frederik Hendrik* (1630).
- pag. 42 *Detail van een afbeelding van fort Sint Anthonie en de Vughterpoort*, Stadsarchief 's-Hertogenbosch.
- pag. 43 Rijksmuseum Amsterdam: Gravure van Joshua de Grave, *Gezicht op fort Pettelaar* (1672).
- pag. 44 Rijksmuseum Amsterdam: Detail van *Expugnatio Silvae Ducis* (1629).
- pag. 47 Rijksmuseum Amsterdam: Detail van *Expugnatio Silvae Ducis* (1629).
- pag. 48 Rijksmuseum Amsterdam: Detail van *Expugnatio Silvae Ducis* (1629).
- pag. 49 Noordbrabants Museum: Schilderij van Jan Abrahamsz. Beerstraten, *Kijk op de Markt* (ca. 1665).
- pag. 54 H. Boekwijt, R. Glaudemans en Wim Hagemans, *De Sint-Janskathedraal van 's-Hertogenbosch, geschiedenis van de bouw* (Alphen aan de Maas 2010) 244.
- pag. 58 Atlas van Stolk, Rotterdam: Gravure naar Jacques Prempart en uitgegeven door Hondius, *Detailkaart met de approaches van Frederik Hendrik* (1630).
- pag. 59 Fragment van een gezicht op de stad uit het noorden van Guicciardini, *Descrittione*, tussen p. 126 en 127 (ca. 1560).

- pag. 61 Museum Kunstpalast Düsseldorf: Schilderij van Sebastiaen Vrancx, *De plundering van Wommelgem* (1625-1630).
- pag. 63 De Groene Vesting, masterplan voor een levende linie.
- pag. 65 Rijksmuseum Amsterdam: Ets en gravure van Salomon Savery, naar ontwerp van David Vinckboons, *Allegorische triomfantelijke intocht van Frederik Hendrik in Den Haag* (1629-1630).
- pag. 67 Atlas van Stolk Rotterdam: Joan Blaeu, *Sylva Ducis* (1649).
- pag. 69 Stadsarchief 's-Hertogenbosch: *Laatste pagina capitulatieverdrag ondertekend op 14 september 1629*.
- pag. 70 Universiteitsbibliotheek Leiden: Paulus Lauters en Johannes Franciscus Christ, *Oud Herlaer in 1745* (1745).
- pag. 71 Noordbrabants Museum: Gravure, *De uittocht van geestelijkheid en garnizoen uit 's-Hertogenbosch onder gouverneur Anthonie Schets van Grobbendonck op 17 september 1629* (1629).
- pag. 76 Noordbrabants Museum: Schilderij van Jacobus Vrijmoedt, *Gezicht op de vesting 's-Hertogenbosch vanuit het noorden* (1785).

Register en Overzichtskaart 1629

Register – Met dit register wordt een koppeling gemaakt tussen de verhalen van dit verhalenboek en mogelijke vertellocaties. Sommige plekken zijn enkel door de verhalen zeer interessant, andere plaatsen kunnen niet onbesproken blijven omdat ze als relictten nog tastbaar in het landschap aanwezig zijn. Het register verwijst op twee verschillende manieren naar de desbetreffende pagina's: enerzijds naar de pagina waar de locatie specifiek genoemd wordt en waar de historische gebeurtenis dus ook daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Anderzijds naar de pagina waar de locatie geen historische overeenkomsten mee heeft, maar waar zij wel een uitstekende vertellocatie zou kunnen zijn om de beleving weer op te wekken.

Overzichtskaart – Deze kaart is gebaseerd op een montagekaart van Rob de Vrind, uitgegeven in P.J. van der Heijden, C. Limonard en R. de Vrind, *Dagboek 1629* ('s-Hertogenbosch 2004). Voor deze kaart dienden de kaarten *Obsidio* en *Expugnatio* als uitgangspunt om de linie op de hedendaagse ondergrond te projecteren. De kennis van de linie ontwikkelt zich: opgravingen, verkleuringen in de grond, vergelijking van historische kaarten en het opnieuw positioneren van de linies op hedendaagse kaarten, geven ons steeds beter inzicht in hoe en waar de linie heeft gelopen. Ook deze overzichtskaart moet daarom worden herzien. Volgens de huidige kennis zou de weergave in het oosten (t.h.v. de Beusingsedijk) en het zuiden (t.h.v. Haanwijk tot en met de Keerdijk) enigszins moeten worden aangepast. Voor de visualisering van de verhalen op een kaart die zowel de historische als de tegenwoordige situatie weergeeft, is deze kaart uitstekend.

A

Aa		Locatie 23
De Aa is een kleine rivier die ontspringt in de Peel en via Heeswijk-Dinther, Berlicum en Hintham de stad 's-Hertogenbosch bereikt. De Aa is voor een groot gedeelte gekanaliseerd en heeft daarom een groot gedeelte van haar natuurlijke loop verloren. Op het punt waar de Aa de buitenste linies kruiste, werd zij afgedamd. Dit moet ongeveer ter hoogte van de Beusingsedijk hebben plaatsgevonden (de Aa lag hier vermoedelijk zuidelijker dan in de huidige situatie). De plek van de afdamming is opgegraven in het kader van de omlegging van de Zuid Willemsvaart in 2012.		
Vernoemd op pag.	11, 23, 24, 28, 46, 53	
Vertellocatie voor pag.	29-30	

Algemeen informatiecentrum		Locatie 1
Verhalen die gekoppeld kunnen worden aan de te bezoeken locaties in de linie, zullen voornamelijk verdieping of beleving brengen. Voordat deze locaties bezocht worden, moet de bezoeker ook een stukje algemene en contextuele informatie begrepen hebben. Na deze eerste kennismaking met het beleg en de linie, kan de bezoeker op reis langs verschillende locaties in de linie. Een centraal informatiecentrum waar deze informatie op een interactieve manier aan de bezoeker gebracht wordt, behoort tot de mogelijkheden.		
Vernoemd op pag.	-	
Vertellocatie voor pag.	8-13, 14, 19, 23, 28, 37, 44, 49, 59, 65	

St. Anna (fort)		Locatie 22
Dit fort is waarschijnlijk nog gedeeltelijk in de bodem aanwezig. Gezien de locatie in het huidige landschap en de verhalen die aan het fort gekoppeld kunnen worden, moet goed bedacht worden of met dit fort iets gedaan moet worden.		
Vernoemd op pag.	-	
Vertellocatie voor pag.	-	

St. Antonie (bastion)		Locatie 14c
Zie: <i>bastion</i>		

St. Antonie (fort)		Locatie 16b
Ter verdediging van de weg naar Vught werd omstreeks 1600 fort Sint Antonie aangelegd. Het fort had een vijfhoekige plattegrond met aan vier hoekpunten een bastion. Aan de stadszijde ontbrak het bastion en bevond zich een gebroken courtine. Het fort had een natte gracht en verschillende buitenwerken. Tegenwoordig loopt de Vughterweg over het hart van het fort. De verdedigingsmuren van het aan de Dommel gelegen deel bestaan nog steeds en zijn zeker vanuit het Bossche Broek duidelijk zichtbaar. Ook het bastion waar in 1629 een doorbraak geforceerd werd, bestaat nog steeds. In 2007 werd een grootschalige reparatie van het fort afgerond. Een aanlegsteiger en trap werden geplaatst, waardoor bezoekers per boot ook de bastions kunnen betreden. De aanval op het fort kan dus zowel vanaf het water als op het fort herbeleefd worden.		
Vernoemd op pag.	13, 33, 35, 38, 40, 41, 42, 43, 47, 53, 57	
Vertellocatie voor pag.	12-13, 28-29, 40-43	

B

Baselaar (bastion)	Locatie 14d
Zie: bastion	

Bastion (bolwerk)	Locatie 10 en 14a-h
Enkele bastions hebben in het beleg een minimale rol gespeeld (bijvoorbeeld bastion Sint Antonie, bastion Baselaar en bastion Maria). Toch zijn ook deze gereconstrueerde bastions een uitstekende locatie om te beleven en begrijpen hoe de stad zich in 1629 tegen vijandelijke aanvallen verdedigde. De bastions met een directe rol in het beleg worden nog apart in dit register genoemd. - Zie ook: Bastion Deuteren, Bastion Oranje, Bastion Hintham, Bastion Muntel, Bastion Vught - Zie ook: Stadswallen	
Vernoemd op pag.	-
Vertellocatie voor pag.	11-13, 28-29, 31-33, 34-36, 38-39, 39-40, 52-53, 57-58

Batterij	Locatie 15a-h
Reconstructies van de verschillende naderingswerkzaamheden kunnen de Staatse aanvallen op de stad weer tot leven brengen. Batterijen geven de bezoeker een idee van de vele vuuraanvallen. Op dit moment staan er kanonnen op de bastions gepositioneerd, maar in het landschap buiten de stad doet niets ons herinneren aan deze aanvallen.	
Vernoemd op pag.	23, 24, 28, 29, 30, 31, 32, 38, 40, 42, 43, 57, 63, 66
Vertellocatie voor pag.	28-36, 38-39, 39-40, 40-43, 57

Bisschoppelijk Paleis (Hinthamerstraat 74)	Locatie 2
Ten tijde van het beleg fungeerde dit pand als het Bisschoppelijk Paleis van bisschop Ophovius. De achttiende-eeuwse lijstgevel van het hoofdgebouw aan de Hinthamerstraat wekt de indruk dat het gebouw in één keer tot stand is gekomen. Wanneer vanaf het binnenterrein naar de verspringende achtergevel of de verschillende dakvlakken wordt gekeken, valt snel op dat het gebouw een samenvoeging van verschillende panden is. In 1574 zijn drie van oorsprong middeleeuwse panden samengevoegd. Het middelste pand had toen al een poort. De panden aan In de Boerenmouw zijn in 1614 aan het paleis toegevoegd. Na de inname van de stad in 1629 en het vertrek van de bisschop werd het gebouw ingericht als woning van de commandant van de stad. Het gebouw behield deze functie tot 1794. Tegenwoordig bestaat het complex uit een groot hoofdgebouw aan de Hinthamerstraat, een binnenterrein, een gebouw aan de Dieze en een gebouw aan In den Boerenmouw. Tot juli 2008 stonden op het binnenterrein nog twee bijgebouwen die inmiddels gesloopt zijn.	
Vernoemd op pag.	66, 75
Vertellocatie voor pag.	66, 67-68, 73-75

Boerendijk (circumvallatielinie)	Locatie 20h
De Boerendijk sloot samen met de Hollandse dijk 's-Hertogenbosch aan de westzijde van de buitenwereld af. De dijk was onderdeel van de circumvallatielinie. Voor de dijk liep de Bossche Sloot. Tegenwoordig loopt ter hoogte van deze dijk de Rijksweg A59.	
Vernoemd op pag.	26, 27
Vertellocatie voor pag.	25-26

Boerderijcomplexen		Locatie 24a-g
In 's-Hertogenbosch en de Bossche ommelanden staan nog enkele (gedeeltelijk en eventueel later verbouwde) zestiende en zeventiende-eeuwse boerderijen. Enkele voorbeelden hiervan zijn de panden aan de Hooionksestraat 3A in Den Dungen, Venstraat 2 in Sint-Michielsgestel, De Terp 1 in Engelen, De Terp 2 in Engelen, Lambertusstraat 3-3A in Vught, Heikantstraat 39 in Vught, Taalstraat 173 en de Herven 58 in 's-Hertogenbosch. Deze boerderijen zijn niet sterk geconcentreerd op één plek en zijn in de meeste gevallen volledig omringd door moderne bebouwing. Om de beleving van het zeventiende-eeuwse boerenleven op te wekken is een dorps en landelijk karakter noodzakelijk. Langs het traject dat de Poeldonksedijk, Bosscheweg, Flaas, Donksestraat, Keerdijk, Horziksestraat, Venstraat en Haanwijk volgt, staan achttiende en negentiende-eeuwse boerderijen vrij in het landschap. Het fietsen langs dijken en sloten met boerderijen langs de weg en een wijds uitzicht over het gebied tussen 's-Hertogenbosch en Den Dungen maken dit traject veel geschikter. In Den Dungen kan eventueel ook <i>Museum 't Brabants Leven</i> bezichtigd worden.		
Vernoemd op pag.	60, 61, 63	
Vertellocatie voor pag.	17, 60-64	

Bossche Broek		Locatie 17
Het Bossche Broek is een 220 ha bestrijkend drassig open graslandgebied langs de benedenloop van de Dommel. De skyline van 's-Hertogenbosch, met als blikvanger de Sint Janskathedraal, vormt een grillig achtergronddecor. Het Bossche Broek geeft de bezoeker een indruk van hoe het omliggende moerassige landschap van de stad er in de zeventiende eeuw (zonder alle bebouwing) eruit moet hebben gezien. Het Bossche Broek is vanaf de stad, maar ook per boot te bereiken. Vanaf de stadswallen kan men het uitzicht van de zeventiende-eeuwse Bosschenaar herbeleven, terwijl vanaf het Bossche Broek (eventueel op het water) de indrukwekkende en juist gerenoveerde verdedigingswerken bekeken kunnen worden.		
Vernoemd op pag.	39	
Vertellocatie voor pag.	11, 25-26, 29-30	

Bossche Ommelanden		28, 33, 50 en Groen
Specifieke verhalen over dorpelingen buiten de stad en restanten van bijbehorende locaties zijn schaars. Wat het boerenleven betreft moet daarom in enkele gevallen gegeneraliseerd worden. Verschillende locaties in de ommelanden van 's-Hertogenbosch zijn geschikt voor dergelijke verhalen. Daarbij moet gezegd worden dat in de omliggende dorpskernen veel van de cultuurhistorische beleving verloren is gegaan. Een landschappelijke of op recreatieve en economische kansen gebaseerde afweging weegt hier mogelijk zwaarder dan de cultuurhistorische. - Zie ook: <i>Boerderijcomplexen</i>		
Vernoemd op pag.	60, 61, 62	
Vertellocatie voor pag.	17, 60-64	

Bossche Sloot		Locatie 44
De Bossche Sloot vormde in 1629 de grens tussen Holland en Brabant. Deze nog steeds bestaande wetering (hoewel nu zuidelijker, ten zuiden van de A59 gelegen) werd als natuurlijke gracht in de circumvallatielinie opgenomen, ter verdediging van de Boerendijk die aan Brabantse oever werd opgeworpen.		
Vernoemd op pag.	25, 26, 27	
Vertellocatie voor pag.	25-26	

Bosscheweg		24b
- Zie: <i>boerderijcomplexen</i>		

C

Circumvallatielinie		Locatie 20a-20i
De circumvallatielinie is op verschillende plekken rond 's-Hertogenbosch nog herkenbaar in het landschap aanwezig. Vreemde knikken en bochten in de linie zijn te verklaren. De Staatse belegeraars maakten gebruik van de mogelijkheden die het landschap hen bood en volgden natuurlijke verhogingen en waterwegen. Dijken en grachten die na het beleg hun waterkerende of afvoerende functie behielden, zijn gedeeltelijk bewaard gebleven. Het is niet altijd helemaal duidelijk welke dijken wel en niet tot de linie van 1629 hebben behoord of dat ze in latere tijden eventueel zijn verschoven.		

Archeologisch en bodemonderzoek brengen ons verder. Gedacht kan worden aan een verwijzing naar of reconstructie van de linie op een plaats waar dit zowel cultuurhistorisch landschappelijk als qua natuurwaarden de kwaliteit van een gebied kan verbeteren. In een landelijk gebied met een weids uitzicht zal de beleving het grootst zijn.

- Zie ook: *Boerendijk, fort Deuteren, Engelsedijk, Heinisdijk, Henriëttewaard, Hollandse dijk, Jufferschans, Keerdijk, Oude Bossche Baan.*

Vernoemd op pag. 23, 24, 28, 44, 47, 67,

Vertellocatie voor pag. 17, 18, 21, 23-27, 29-30, 46-48, 53-54, 67

Contravallatielinie	Locatie 15a-15k
Resten van de contravallatielinie zijn vrijwel geheel verdwenen. Deze linie lag in 1629 een stuk dicht bij de stad en bevindt zich tegenwoordig voor een groot gedeelte onder bebouwing uit latere tijden. Net zoals de circumvallatielinie volgde deze binnenste linie voor een groot gedeelte natuurlijke verhogingen en maakte het gebruik van de mogelijkheden die het landschap bood (locaties 15i-15k). Kaarten laten zien waar de loopgraven, batterijen en galerijen gelegen hebben (locaties 15a-15h). Een reconstructie behoort tot de mogelijkheden. Omdat het zwaartepunt van de Staatse aanvallen aan de zuidzijde van de stad lagen, is een reconstructie tussen het Vughtereind en Vught het meest wenselijk. - Zie ook: <i>Helptheuvel, Patersberg en Vughterhei</i> - Zie ook: <i>loopgraaf, batterij en galerij</i>	
Vernoemd op pag.	28
Vertellocatie voor pag.	28-36

Crèvecoeur (fort):	Locatie 51
Fort Crèvecoeur werd rond 1587 gebouwd en was oorspronkelijk onregelmatig zevenhoekig en had een natte gracht, die door de lager gelegen grond met begroeiing nog steeds zichtbaar is. Volgens een getekende kaart uit 1629 is was het fort welhaast een compleet dorp: er zijn enkele huizenblokken aangegeven, een 'marckt', een 'kerck', een 'Gouverneurshuys' aan de Maaszijde en een waterpoort die toegang gaf tot een binnenhaven waarin enkele schepen konden liggen. Ook was er een 'Bosse Poort'. Het fort controleerde de scheepvaart over de Maas en de Dieze. Bovendien kon de inundatie van het gebied rond de stad vanuit het fort geregeld worden. Het fort ligt gedeeltelijk op militair terrein en is dus niet in zijn geheel openbaar toegankelijk. In 2013 heeft kleinschalig onderzoek plaatsgevonden om de bodem van het fort in kaart te brengen.	
Vernoemd op pag.	16, 20, 22, 24, 26, 27, 31, 63
Vertellocatie voor pag.	24-25, 26-27

D

Den Dungen (kwartier van Brederode)	Locatie 27
Vanwege ruilverkaveling is de situatie van dit kwartier in 1629 moeilijk te achterhalen. Het kwartier lag vermoedelijk ter hoogte van de boerderij met het adres Keerdijk 1 in Sint-Michielsgestel. In dit pand woont één van de zogeheten Hertogboeren die zich actief inzetten om de linie van 1629 onder de aandacht te brengen. Vanaf dit punt worden verschillende activiteiten georganiseerd (waaronder de organisatie van fiets- en vaarroutes). Informatie uit het verhalenboek kan gebruikt worden om op deze plek het kampement te reconstrueren (eventueel met hutten of tenten en een terugkerende markt).	
Vernoemd op pag.	15, 24, 43, 46, 47
Vertellocatie voor pag.	15-18, 21, 43, 70

Den Dungen (dorpskern)	Locatie 28
Vernoemd op pag.	11, 13, 24, 60, 62, 63
Vertellocatie voor pag.	62, 62-63

Den Dungen (fort)	Locatie 26
Dit fort is naar alle waarschijnlijkheid nog (gedeeltelijk) in de grond aanwezig. Omdat de loop van de circumvallatielinie ten zuiden van de stad niet helemaal zeker is (ook ter hoogte van dit fort), kunnen we de precieze plaats van het fort (nog) niet vaststellen. Hiervoor is meer onderzoek nodig. Het verhaal over de ontzettingspoging bij het hoornwerk bij Den Dungen (niet ver van deze locatie vandaan) zou hier verteld kunnen worden.	
Vernoemd op pag.	-
Vertellocatie voor pag.	47

Den Dungen (hoornwerk)	Locatie 25
Dit hoornwerk in de circumvallatielinie heeft historische betekenis omdat het onder leiding van Bournonville door een deel van het Spaanse ontzettingsleger werd aangevallen. Omdat er over de precieze loop van dit gedeelte van de linie onduidelijkheden bestaan, is niet precies vast te stellen waar dit hoornwerk heeft gelegen.	
Vernoemd op pag.	47
Vertellocatie voor pag.	-

Deuteren (bastion)	Locatie 14g
Van dit bastion is tegenwoordig enkel de aanzet van de flankmuur zichtbaar. Het bastion werd vrijwel in zijn geheel afgebroken voor een verbinding tussen de Dommel en het Afwateringskanaal 's-Hertogenbosch-Drongelen en het drukke verkeersknooppunt Willemsplein-Wilhelminaplein.	
Vernoemd op pag.	12, 57
Vertellocatie voor pag.	-

Deuteren (fort)	Locatie 20g
Restanten van dit fort zijn naar alle waarschijnlijkheid goed bewaard gebleven. Op luchtfoto's is te zien dat de schans, een deel van de linie en een redoute in de ondergrond aanwezig zijn. Een reconstructie ter plaatse behoort tot de mogelijkheden, bijvoorbeeld als het terrein opgehoogd wordt of wanneer een schans naast de oorspronkelijke wordt gereconstrueerd. Het is dan ook mogelijk om een langer gedeelte van de linie te reconstrueren. Vanaf het fort zou de bezoeker een weids uitzicht over het gebied buiten de voormalige circumvallatielinie hebben (richting natuurgebied de Moerputten).	
Vernoemd op pag.	30, 48
Vertellocatie voor pag.	46-48, 48

Deuteren (kwartier van Pijnssen/geografische aanduiding)	Locatie 43
Dit kwartier huisvestte een gedeelte van de Staatse soldaten. In de buurt van het kwartier lagen fort Deuteren en een redoute waarvan tegenwoordig (langs de Vlijmenseweg aan de kant van wijk de Schutskamp) het restant nog zichtbaar is. De verhoging in het landschap is de terp waar de redoute in 1629 op heeft gelegen.	
Vernoemd op pag.	15, 24, 25, 30, 46, 47, 70, 71
Vertellocatie voor pag.	15-18, 21, 30-31,

Dieze	Locatie 45
De Aa en de Dommel stromen samen in de Dieze. Vandaar loopt ze verder richting de Maas om bij fort Crèvecoeur ook daarin uit te monden. Vanaf de stad kan men via de Dieze onder andere Engelen, Crèvecoeur en eventueel de Maas bereiken.	
Vernoemd op pag.	11, 26, 27, 28, 29, 78
Vertellocatie voor pag.	-

Dommel	Locatie 35
Op het traject Bastion Vught-Halder loopt de Dommel parallel aan de Staatse naderingswerkzaamheden vanuit het kwartier Vught. Ter hoogte van veerhuis 't Vaantje werd de Dommel in 1629 afgedamd. Langs de Dommel zijn verschillende dijkjes van de circumvallatielinie terug te vinden. Vanaf de oevers heeft de bezoeker mooi uitzicht op de meanderende rivier met daarnaast landgoederen.	
Vernoemd op pag.	11, 14, 23, 24, 25, 28, 38, 40, 42, 47, 52, 53, 57, 58, 64, 70
Vertellocatie voor pag.	29-30

Dry Ghesusters		Locatie 39
De 'Dry Ghesusters' zijn de drie redoutes in de contravallatielinie ter hoogte van de Vughterhei. De redoutes zijn door kleine hoogteverschillen in het landschap terug te vinden. Begroeiing op de Vughterhei heeft echter een groot gedeelte van de beleving ongedaan gemaakt.		
Vernoemd op pag.	17, 71	
Vertellocatie voor pag.	70-72	

E

Eendenkooi		Locatie 41
Eendenkooien dienden in de zeventiende eeuw om eenden te vangen. Omdat hiervoor een rustige omgeving nodig was, mochten er binnen een straal van 750 à 1200 meter rond de kooi geen activiteiten plaatsvinden die de rust verstoorde. Ten zuiden van het oude Engelermeer bevindt zich een eendenkooi die tijdens het beleg van 1629 ook al bestond. Ook in de Gement zijn nog twee eendenkooien aanwezig, waarvan de Oude Kooi in bezit was van gouverneur Grobbendonck. Ook op oude kaarten is de kooi al aanwezig.		
Vernoemd op pag.	70	
Vertellocatie voor pag.	-	

Engelen (dorpskern/geografische aanduiding)		Locatie 50
Vernoemd op pag.	25, 27, 29, 62, 63	
Vertellocatie voor pag.	62, 62-63	

Engelen (fort) (fort Dieze)		Locatie 47
Tegenover het kwartier in Engelen lag fort Dieze of fort Engelen. Het fort werd al vroeg aangelegd om de schipbrug over de Dieze te beschermen. Op de plaats van het fort, ten noorden van de snelweg A59, ligt tegenwoordig een haventje.		
Vernoemd op pag.	27	
Vertellocatie voor pag.	-	

Engelen (kwartier van Graaf van Solms)		Locatie 49
Dit dorp aan de westoever van de Dieze werd in 1629 voor een groot gedeelte vergraven om te dienen als legerkamp. Omdat het dorp tijdens de belegering een belangrijk logistiek centrum was, kan het prima opgenomen worden in een traject dat van fort Crèvecoeur (eventueel over het water) via de watermolens en de Boeren- of Hollandsedijk naar de Bossche binnenstad loopt. Een gedeelte van de tenten van het legerkamp Engelen was in de polder tussen Engelen en de Vutter (langs de Dieze) gevestigd.		
Vernoemd op pag.	15, 25, 26, 27, 28, 29, 63	
Vertellocatie voor pag.	21, 27, 63	

Engelerschans		Locatie 49
Vernoemd op pag.	26-27	
Vertellocatie voor pag.	-	

Engelsedijk (circumvallatielinie)		Locatie 20j
De circumvallatielinie liep vanaf de oostelijke oever van de Dieze bij Engelen richting het zuidoosten naar Orthen. Ter hoogte van de Franse wielen in de Ertvelder polder is nog altijd een dijklichaam te vinden. De dijk, die Orthen verbindt met Meerwijk, loopt door een landelijk en open gebied, al wordt het karakter van het gebied enigszins verstoord door het industriegebied dat aan de andere zijde van de Dieze ligt (De Rietvelden). Meer begroeiing langs de oevers zou het karakter van het gebied kunnen versterken.		
Vernoemd op pag.	-	
Vertellocatie voor pag.	29-30	

F

G

Galerij	Locatie 15a, d, g en h
Reconstructies van de verschillende naderingswerkzaamheden kunnen de Staatse aanvallen op de stad weer tot leven brengen. Een galerij geeft de bezoeker een idee van een bestorming op de stadsmuren. Gedacht kan worden aan een (ponton) brug die de stadswallen met het omliggende gebied verbindt, bij voorkeur met het open landschap aan de zuidzijde van de stad.	
Vernoemd op pag.	29, 30, 31, 32, 33, 40, 41, 57, 58, 66, 68, 72
Vertellocatie voor pag.	29, 30-31, 31-33, 33-36, 40-43, 57

Galg (kwartier Vught)	Locatie 32
Ergens in Vught heeft een galg gestaan (volgens bronnen stond deze midden in het legerkamp). Verschillende kaarten geven verschillende locaties weer waar deze galg gestaan zou kunnen hebben. We weten echter niet precies waar deze galg heeft gestaan.	
Vernoemd op pag.	17, 53
Vertellocatie voor pag.	-

Galg ('t Gerecht)	Locatie 38
De exacte locatie van de stadsgalg, die voor het beleg ook al aanwezig was, is onbekend. We weten wel dat de galg ergens op de Vugtherhei heeft moeten staan. Kaarten, waaronder de <i>Expugnatio</i> , geven de locatie van de galg weer dichtbij de 'Dry Ghesusters'. Ander bewijs is echter nooit gevonden.	
Vernoemd op pag.	34, 71
Vertellocatie voor pag.	-

Groot Tuighuis	Locatie 4
In het Groot Tuighuis zijn bouwhistorische en archeologische vondsten te bewonderen. Het is een wisselende presentatie van interessante historische objecten die niet alleen achter glas, maar ook van dichtbij te zien zijn en soms zelfs aangeraakt kunnen worden. Ook zijn er objecten in het depot aanwezig, die een inkijk kunnen geven in het zeventiende-eeuwse leven in de stad en de dorpen rond de stad. Denk hierbij aan de resten van Grobbendoncks huisraad die in verschillende beerputten zijn gevonden of verschillende (militaire) gebruiksvoorwerpen (al dan niet uit 1629) die een inkijkje geven in het leven van een soldaat in het legerkamp. Denk ook aan materiaal uit bijvoorbeeld Engelen, dat zich in de collectie van de Heemkundekring aldaar bevindt, maar wat wellicht in Engelen opgesteld kan worden.	
Vernoemd op pag.	-
Vertellocatie voor pag.	18, 50-52, 53

H

Haanwijk	Locatie 24f
Haanwijk is tegenwoordig een gehucht, landgoed en een schitterend natuurgebied bij Halder. Verschillende dijkes langs de paden (onder andere van 't Vaantje naar het landhuis Haanwijk) stammen uit 1629. Ook houtwallen zijn tegenwoordig nog steeds zichtbaar: zij staat min of meer dwars op de oprijlaan naar Haanwijk. Het landschap herinnert aan de moerassige situatie uit 1629. Vanaf Haanwijk zijn ook het kasteel Nieuw-Herlaer, de Dommel en Oud-Herlaer goed te bereiken. Bovendien is er een mooi landgoed waar fietsers, wandelaars en eventueel ook vaarders kunnen rusten.	
Vernoemd op pag.	-
Vertellocatie voor pag.	69-70

Heinisdijk (circumvallatielinie)	Locatie 20a
De Heinisdijk werd als reeds bestaande dijk opgenomen in de circumvallatielinie. Deze dijk voorzag toegang tot de oostelijke ingang van het kwartier te Orthen (ter hoogte van de Y-splitsing Herven en Klokwatering). Fietsen of wandelen over een dijk in een gebied met een landelijke karakter, kan de beleving van de linie terugbrengen. Het is een mogelijkheid om de begroeiing langs en op de dijk te reduceren zodat op sommige plaatsen een beter uitzicht tot stand gebracht wordt. Tegenwoordig loopt de dijk langs de noordzijde van de wielen. In 1629 liep de linie echter iets	

zuidelijker. De wielen zijn niet altijd even zichtbaar op de voor de rest zo nauwkeurige kaarten uit die tijd. Wellicht konden de makers deze wielen niet onderscheiden, aangezien het land er omheen ook onder water stond. Oorspronkelijk liep deze dijk verder door richting Rosmalen, maar is nu definitief verbroken door de aanleg van de rijksweg A2.

Vernoemd op pag.	-
Vertellocatie voor pag.	60-64

Heischans (circumvallatielinie)	Locatie 20e
De Heischans is een schans in de circumvallatielinie, gelegen op de Vugtherhei. Er zijn weinig verhalen over deze schans. Daarentegen is de schans waarschijnlijk nog in de grond aanwezig. We weten echter niet precies waar deze schans zich precies bevond. Een reconstructie is daarom riskant. Bovendien doet de met bomen begroeide Vugtherhei niets meer herinneren aan de kale vlakte die het in 1629 was. De vraag is of een reconstructie de beleving van het beleg opnieuw op kan wekken.	
Vernoemd op pag.	-
Vertellocatie voor pag.	-

Helftheuvel (contravallatielinie)	Locatie 15k
De Helftheuvel is een hoger gelegen gedeelte van het landschap rond de stad 's-Hertogenbosch. In de tijden dat de stad jaarlijks overstroomde vormde 'de Hoge Bult' een toevluchtsoord voor onder andere het vee. Tegenwoordig doet niets meer herinneren aan de linie die hier in 1629 liep. Het is wel een voorbeeld van het gegeven dat de linies natuurlijke hoogtes in het landschap volgden.	
Vernoemd op pag.	-
Vertellocatie voor pag.	-

Henriëttewaard (circumvallatielinie)	Locatie 20i
Dit gebied tussen Engelen en fort Crèvecoeur bevat elementen van de circumvallatielinie. Twee hoornwerken zijn nog in de bodem aanwezig. Bij een bezoek aan de Henriëttewaard doet echter nauwelijks iets aan het beleg herinneren. Een reconstructie van de hoornwerken zal de beleving terugbrengen maar ook de originele resten aantasten. Wellicht is een andere wijze van visualisering mogelijk.	
Vernoemd op pag.	-
Vertellocatie voor pag.	26-27

Hintham (kwartier van Ernst Casimir/geografische aanduiding)	Locatie 21
De huidige straat Hintham en het eerste gedeelte van de Aartshertogenlaan vormde de weg naar en door dit kwartier en liep ongeveer langs dezelfde route als tegenwoordig, totdat deze splitste in de huidige Tweeberg richting het noorden - een weg die nog steeds een stuk hoger ligt in het landschap - en een weg die afboog naar het zuiden richting Wamberg.	
Vernoemd op pag.	11, 15, 28, 30, 31, 43, 46, 47, 66, 67
Vertellocatie voor pag.	21, 30-31

Hintham (bastion)	Locatie 14b
Zie: Hinthamereind	

Hinthamereind	Locatie 8c
Het Hinthamereind is het uitleg aan de noordoostzijde van de stad richting Hintham. Toegang tot de stad kreeg men via de Hinthamerpoort die werd verdedigd door een groot hoornwerk en twee bastions: het bastion Hintham en het bastion Muntel. Na het Vughtereind kreeg het Hinthamereind het tijdens het beleg het zwaarst te verduren. Toen op 11 september een bres werd geslagen in het bastion Vught, waren de naderingswerkzaamheden al ver gevorderd.	
Vernoemd op pag.	12, 14, 30, 31, 32, 52, 65
Vertellocatie voor pag.	28-29, 30-31

Hinthamerpoort	Locatie 8c
Zie: Hinthamereind	

Hollandse dijk		Locatie 20f
De Hollandse dijk, deel van de circumvallatielinie, sloot 's-Hertogenbosch aan de westzijde af van de buitenwereld. De aanleg van deze dijk, die van de Vugtherhei, dwars door de moerassige Gement richting Deuteren liep, was een enorme uitdaging en vergde grote inspanningen. De aanleg van de dijk bleek later essentieel geweest te zijn voor het succes van de belegering. Delen van deze dijk zijn op luchtfoto's nog herkenbaar. Wellicht kan hiermee in het kader van de HOWABO (Hoogwateraanpak 's-Hertogenbosch) wat gedaan worden. In opdracht van het waterschap en door studenten van de HAS wordt hier intensief over nagedacht.		
Vernoemd op pag.	25, 26, 72	
Vertellocatie voor pag.	25-26, 70-72	

Horziksestraat		Locatie 24d
- Zie: boerderijcomplexen		

I

Isabella (fort)		Locatie 16a
Fort Isabella ligt aan de rechterzijde van de straatweg naar Vught, ongeveer een kilometer van de stad. Hier vond men vroeger het gehucht Reut, gelegen op de grens van de inundatie. Al rond 1600 was de toegangsweg door Vught naar 's-Hertogenbosch versterkt met fort Sint Anthonie. In welk jaar met de bouw van fort Isabella is begonnen, is niet helemaal duidelijk. De stadsrekeningen kunnen in deze niet tot leidraad dienen, aangezien in die jaren de betalingen en boekingen vaak pas na enkele jaren plaatsvonden. Wel is vast te stellen dat op 16 juni 1618 de aartshertogen aan gouverneur Grobbendonck vergunning graven om op het bastion een watermolen te bouwen voor het vollen van laken en het malen van graan. Het fort moet dus met zekerheid in 1618 bestaan hebben. Als we op de kaarten van Hondius en Prempart af mogen gaan, was fort Isabella in 1629 een regelmatige vijfhoekige schans, met vijf bastions op de hoeken, een natte gracht, een zogeheten 'enveloppe' en een buitengracht. Het verdedigingswerk werd vervolgens in 1623 uitgebreid met een hoornwerk. Mogelijk zijn toen ook drie ravelijnen aangebracht. De contouren van het fort zijn nog steeds herkenbaar in het landschap door verhogingen en begroeiing. Wat in 1629 in het fort zelf heeft gestaan, is een stuk onduidelijker. Het karakteristieke poortgebouwtje is vermoedelijk gedeeltelijk zeventiende eeuws en staat op dezelfde plaats als de toenmalige toegangspoort. Tijdens het beleg werd het zuidoostelijke bastion belegerd door het Staatse leger.		
Vernoemd op pag.	13, 14, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 56, 57	
Vertellocatie voor pag.	12-13, 25-26, 28-29, 40-43	

J

St. Jan		Locatie 3
De Sint Jan kreeg het tijdens de Staatse belegering zwaar te verduren. De contouren van het gebouw rezen hoog boven de rest van de stad uit. Van de schade die in 1629 aan het gebouw werd aangericht, is door renovaties en restauraties nauwelijks nog iets zichtbaar. Natuurlijk is de Sint Janskathedraal wel een fantastische locatie om de beleving van de katholieke geloofsovertuiging te herbeleven en te begrijpen.		
Vernoemd op pag.	52, 55, 56, 73, 74, 75	
Vertellocatie voor pag.	55-56, 73-75	

St. Janstoren		Locatie 3
De Sint Janstoren kan, zoals dat ook in 1629 gebeurde, dienen als uitkijkpunt over de stad en haar omgeving. Vanaf de Sint Janstoren werden de vorderingen van de Staatse naderingswerkzaamheden nauwlettend in de gaten gehouden. Als de linie herkenbaarder terugkeert in het landschap, kan deze (en de schaal ervan) vanaf verschillende uitkijpunten in de stad opnieuw zichtbaar gemaakt worden. Door de grote hoeveelheid bebouwing, zou het oplichten van de linie in de avond een interessante mogelijkheid kunnen zijn.		
Vernoemd op pag.	5, 44, 47, 54-55, 56, 57, 67, 72	
Vertellocatie voor pag.	45-46, 48, 54-55, 67	

St. Janspoort (bolwerk)		Locatie 10
Ter hoogte van de Sint Jansstraat bevond zich in de stadsmuur de veertiende-eeuwse Koepoort, de uitvalspoort van de stad richting Vlijmen. Omdat een poort een kwetsbaar punt was in de verdediging van de stad werd in 1528 het Bolwerk Sint Jan aangelegd: een driehoekig verdedigingswerk met aan de kopse kant een nieuwe stadspoort: de Sint Janspoort. In 1597 werden de oude Koepoort en de Sint Janspoort buiten gebruik gesteld en werd een nieuwe Sint Janspoort aangelegd ten zuiden van de oude poort. Hiervoor werden doorgangen gemaakt in de oude stadsmuur en in de schuine flank van het bolwerk. Beide doorgangen waren met elkaar verbonden door een stenen muur zodat een soort gang ontstond die schuin lag ten opzichte van de poort. Hiermee voorkwam men dat vijandelijke troepen kogels door de poort naar binnen konden schieten. Door reconstructie van het bolwerk op de restanten van oude muurdelen wil de gemeente de oude stadsentree van 's-Hertogenbosch opnieuw beleefbaar maken.		
Vernoemd op pag.	12, 24, 65, 71, 72	
Vertellocatie voor pag.	70-72	

Jufferschans (circumvallatielinie)		Locatie 20d
De Jufferschans heeft geen belangrijke rol gespeeld in het beleg. Toch heeft de Jufferschans in de afgelopen jaren veel aandacht gekregen. Mede daardoor komt op de het terrein waar ooit de Jufferschans stond een kunstwerk, een soort openlucht theater, bedacht door kunstenaar Matthijs Bosman. Ook wordt ter hoogte van de Jufferschans een fietstunnel aangelegd, zodat fietsers die het traject van de circumvallatielinie volgen de provinciale weg (Bossche Baan) niet hoeven over te steken. Wanneer men de weg van de Jufferschans richting de Venstraat volgt, komt men langs een verhoging in het landschap waar mogelijk ooit de linie heeft gelopen.		
Vernoemd op pag.	17	
Vertellocatie voor pag.	-	

K

Keerdijk (circumvallatielinie)		Locatie 20c en 24c
Een groot gedeelte van de Keerdijk volgt het oorspronkelijke tracé van de circumvallatielinie. Deze dijk was al eerder aangelegd en was bedoeld om Den Dungen tegen overstromingen van de Dommel en de Aa te beschermen. Aan de wielen, links en recht, is te zien dat dat niet altijd gelukt is. Sommige knikken in de dijk zijn onnatuurlijk van vorm. Zij volgen de contouren van oude schansen en hoornwerken. Het kwartier van Brederode in Den Dungen grenst aan deze Keerdijk. Vanaf de Keerdijk kan de bezoeker uitstekend beleven hoe Den Dungen er vanaf de circumvallatielinie uit heeft moeten zien.		
Vernoemd op pag.	60, 62, 63	
Vertellocatie voor pag.	60-64	

Kloosters		Blauw
Nadat 's-Hertogenbosch in 1629 was veroverd door Frederik Hendrik, werden de monniken gedwongen de stad te verlaten. Kloostergebouwen kregen een nieuwe bestemming of werden gesloopt. - Zie bijlage III voor een overzicht van alle kloosters en religieuze stichtingen in 1629.		
Vernoemd op pag.	38, 50, 56, 68, 75	
Vertellocatie voor pag.	55-56, 73-75	

Koedijk		Locatie 18
Verbindingsdijk die liep van het Hinthamerzand via de Ziekenbeemd (nu IJzeren Vrouw) naar de Herven.		
Vernoemd op pag.	30, 56	
Vertellocatie voor pag.	-	

Kruithuis		Locatie 12
Dit zeshoekige gebouw is een ontwerp van Jan van der Weeghen en gebouwd tijdens het Twaalfjarig Bestand van 1618 tot 1621. Het werd opgericht om als opbergplaats voor munitie te dienen in tijden van belegeringen. Voor de tijd van het Kruithuis lag de munitie van de stad opgeslagen in kleinere depots, zoals torens en rondelen van de stadsmuren.		
Vernoemd op pag.	14, 39	
Vertellocatie voor pag.	39-40	

Kuipertjeswal		Locatie 7
Deze straat Kuipertjeswal loopt waar vóór 1400 de stadsmuur van de tweede omwalling lag. Op de kruising met de Vughterstraat stond de Heilig Kruispoort. ³⁹⁷ Toen men de bebouwing langs de Vughterdijk ging ommuren ontstond het Vughtereind met de Vughterpoort. De Heilig Kruispoort noemde men toen de Vughterbinnenpoort. De Kuipertjeswal verloor haar functie, totdat zij weer in opspraak kwam tijdens het beleg van 1629.		
Vernoemd op pag.	67	
Vertellocatie voor pag.	67	

L

St. Lambertuskerk		Locatie 34
De oudste delen van de St. Lambertuskerk aan de Helvoirtseweg in Vught stammen uit de twaalfde eeuw. De toren werd er later, rond 1560, aangezet. De toren diende in 1629 als uitkijkpost voor Frederik Hendrik. Het uitzicht over de stad is nog steeds waanzinnig. Het is een idee om de toren te beklimmen om te ervaren wat Frederik Hendrik gezien moet hebben toen hij boven op de Lambertustoren stond. Ook kan de linie aan de zuidoostelijke zijde van de stad vanuit dit uitzichtpunt gezien worden. Wellicht dat met schermen - naar het idee van de Open Monumentendag 2012 - ook de toenmalige linies en stadsgezicht uitgebeeld kunnen worden.		
Vernoemd op pag.	26	
Vertellocatie voor pag.	15-18, 19-22, 36, 46-47, 54	

Loopgraaf		Locatie 15a-h
Reconstructies van de verschillende naderingswerkzaamheden kunnen de Staatse aanvallen op de stad weer tot leven brengen. Een loopgraaf geeft de bezoeker een idee van de wijze waarop de soldaten de stadsmuren naderden. Bezoekers kunnen door loopgraven heen lopen. Ook kan gedacht worden aan een doolhof voor kinderen. In het huidige landschap doet niets ons herinneren aan de Staatse loopgraven.		
Vernoemd op pag.	16, 20, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 39, 40, 42, 46, 48, 49, 52, 57,, 65, 66, 67, 72, 76	
Vertellocatie voor pag.	28-29, 30-31, 31-33, 33-36, 40-43, 57	

M

Maria (bastion)		Locatie 14f
Bij de reconstructie van bastion Maria is gekozen voor een muurtransplantatie. Bij werkzaamheden in 2008 werd in het zuidelijk deel van de Stadsdommel een in 1614 omgetrokken muur gevonden. Deze muur maakte plaats voor een nieuwe stadsmuur. Uit eerder archeologisch onderzoek was bekend dat deze muur er lag, maar het was een grote verrassing dat hij in zo goede staat verkeerde. Het vijftiende-eeuwse metselwerk is hergebruikt in het ontwerp voor de reconstructie van Bastion Maria. De nieuwe stadsmuur van bastion Maria vertelt dus iets over oude en weer nieuw opgetrokken wallen. - Zie: <i>bastion</i>		
Vertellocatie voor pag.	12-13	

Markt		Locatie 6
Vernoemd op pag.	39, 50, 51, 52, 55, 62, 63, 67, 68	
Vertellocatie voor pag.	50-53	

Maurick (kasteel) of Huize Heims		Locatie 36
Kasteel Maurick was gedurende het beleg de verblijfplaats van Frederik Hendrik. Veel verhalen zijn direct met het kasteel verbonden. Verhalen die over bijvoorbeeld bevelhebbers, adellijke familiebanden of de Staten-Generaal gaan, kunnen ook prima bij het kasteel verteld worden. Bij de reconstructie van de A2 is de kasteelpoort, die vroeger toegang gaf tot kasteel Maurick, verplaatst naar de overkant van de huidige wandelbrug bij het Maurickplein. Voor ouderen per fiets vormt deze brug een bijna onmogelijke hindernis.		
Vernoemd op pag.	19, 20, 36, 40, 53, 68, 69, 70, 73	
Vertellocatie voor pag.	19-20, 20-21, 21-22, 26, 36, 40, 53, 67-68, 68-69	

Moerputten		Locatie 42
De moerassige natuur in natuurgebied De Moerputten, ten noorden van het gebied dat de Gement genoemd wordt, herinnert sterk aan het oorspronkelijke landschap waarin Frederik Hendrik de linies aan vooral de westzijde van 's-Hertogenbosch moest optrekken, namelijk een moerasgebied. Bij een fiets- of wandeltocht langs de Moerputtenweg of de Honderdmorgensdijk kan men deze situatie het meest direct beleven.		
Vernoemd op pag.	-	
Vertellocatie voor pag.	11, 25-26, 29-30	

Muntel (bastion)	Locatie 14a
Zie: Hinthamereind	

N

Noordbrabants Museum		Locatie 5
Net zoals het Groot Tuighuis bezit het Noordbrabants Museum enkele stukken die direct verband hebben met het beleg. Het bezoek aan het museum, in combinatie met een bezoek aan de linies, behoort tot de mogelijkheden (bijvoorbeeld in de vorm van combinatiekaarten of een speciale 1629-expositie).		
Vernoemd op pag.	-	
Vertellocatie voor pag.	-	

Noordwal		Locatie 13a
- Zie ook: Stadswallen		
Vernoemd op pag.	30, 31	
Vertellocatie voor pag.	30-31	

O

Oranje (bastion)		Locatie 14e
Bastion Oranje werd na de inname van de stad door de Staatse partij aangelegd. Ter hoogte van het huidige bastion was in 1629 nog geen vooruitgeschoven verdedigingswerk aanwezig. Tijdens het beleg bleek dat bastion Vught vanuit de andere bastions onbereikbaar was. Frederik Hendrik liet deze zwakte in de Bossche verdedigingswerken direct oplossen met bastion Oranje.		
Vernoemd op pag.	13, 72	
Vertellocatie voor pag.	13	

Orthen (kwartier van Willem van Nassau)		Locatie 19
Van dit kwartier, aan de noordzijde van de stad, is nauwelijks nog iets over. De toegang naar het kwartier vanuit het oosten (via de Heinisdijk en de Herven) is nog enigszins beleefbaar. Van de naderingswerkzaamheden is echter niets meer overgebleven. Wel kan Orthen dienen als een verbinding tussen de Heinisdijk en de Engelsdijk. In de huidige wijk Orthen is weinig van het oude kwartier te beleven, de verbinding met de binnenstad is verloren gegaan, wat het wellicht minder geschikt maakt als vertellocatie.		
Vernoemd op pag.	15, 27, 30, 32	
Vertellocatie voor pag.	21, 30-31	

Orthen (dorpskern/geografische aanduiding)		Locatie 19
Vernoemd op pag.	11, 62	
Vertellocatie voor pag.	-	

Ortheneind		Locatie 8b
Vanaf het kwartier in Orthen werden de eerste kanonschoten gelost op het Ortheneind. De Orthenpoort verleende toegang tot het Ortheneind. De poort werd beschermd door twee bastions, het bastion van de Boom en het bastion aan de Orthenpoort. De bebouwing bij het Ortheneind werd na 1629 grotendeels gesloopt om een vrij schootsveld te verkrijgen vanaf fort Willem-Maria. Om het fort zelf aan te leggen werd het bastion bij de Orthenpoort gesloopt.		
Vernoemd op pag.	12, 30, 31, 52, 71, 76	
Vertellocatie voor pag.	30	

Orthenpoort		Locatie 11
Zie: Ortheneind		

Oud-Herlaer		Locatie 37
De huidige boerderij is gebouwd op de fundamenteën van het kasteel Oud-Herlaer. Dit verklaart de muren van een halve meter dik en de halfronde vorm aan de achterkant, waarschijnlijk het restant van een toren. In de onderste metsellaag zijn kloostermoppen verwerkt die zijn blijven liggen nadat het kasteel in de achttiende eeuw afbrandde. Aan de zijkant zijn nog steunberen en in de stal zit een dichtgemetselde schietsleuf. Omdat de hoge onderhoudskosten raakte het kasteel in de zeventiende eeuw in verval. In een inventaris is te lezen dat het <i>'desolaet'</i> was "en met <i>'seer weinig goets daerinne wesende.'</i> Dat weinige was dan nog <i>"quaet en gebroken."</i>		
Vernoemd op pag.	70	
Vertellocatie voor pag.	69-70	

Oude Bossche Baan (circumvallatielinie)		Locatie 20b
De circumvallatielinie liep waarschijnlijk parallel aan deze weg. Er is tegenwoordig een klein dijkje zichtbaar, maar het is uiterst onwaarschijnlijk dat deze iets te maken heeft met de linie van 1629. Opgravingen in het kader van de omlegging van de Zuid Willemsvaart in 2012 hebben wel meer inzicht gegeven in de loop van de linie in dit gebied ten oosten van de stad. Het gebied, in de buurt van het stroomgebied van de Aa, heeft wel een landelijk karakter met een wijds uitzicht.		
Vernoemd op pag.	-	
Vertellocatie voor pag.	-	

P

Patersberg (contravallatielinie)		Locatie 15i
Op de Patersberg heeft een redoute gelegen, ter hoogte van de kruising Koestraat en Wolfsdreef. Mogelijk is deze Patersberg kunstmatig aangelegd om een beter zicht te verkrijgen over het omliggende gebied. Aan de Wolfsdreef, iets ten zuidoosten van de Patersberg lag ook een redoute, nu gelegen vlakbij de grillige bocht in de weg. Het tussenliggende deel, de Dooibroek, is een laagte die is uitgesleten door een oude meander. Vanuit de lucht is deze route van deze meander goed zichtbaar. De kaart <i>Expugnatio</i> laat deze laagte ook fraai zien. De hoogteverschillen zijn bijvoorbeeld goed zichtbaar vanaf de kruising Pettelaarseweg en Koestraat.		
Vernoemd op pag.	-	
Vertellocatie voor pag.	-	

Pestdijk		Locatie 30
De Pestdijk was één van de omwallingen die de soldaten in het kwartier Vught vanaf de eerste dagen beschermden tegen vijandelijke aanvallen. Vanaf de dijk heeft de bezoeker een fantastisch uitzicht over de meanderende Dommel en aangrenzende landerijen. In de verte is 't Vaantje te zien. De dijk heeft later gediend als toegangsweg naar 's-Hertogenbosch.		
Vernoemd op pag.	64	
Vertellocatie voor pag.	27, 64	

Pettelaar (fort)		Locatie 16c
Na het beleg van Maurits in 1622 werd duidelijk dat de hoger gelegen gronden rond de stad door eventuele belegeraars als uitgangspunt gebruikt konden worden. Om die reden werd op de hoogte die de Pettelaar werd genoemd een regelmatig vijfhoekig gebastioneerd fort opgeworpen met en natte gracht, gedekte weg, wapenplaatsen en glacis. Tijdens de bouw werden ook de gronden rondom afgegraven. In eerste instantie werd het fort Sint Michiel genoemd, naar de patroonheilige van Sint-Michielsgestel, waaraan de grond toentertijd nog behoorde.		
Vernoemd op pag.	13, 24, 43	
Vertellocatie voor pag.	12-13, 28-29, 43	

Poeldonksedijk		Locatie 24a
Hoewel met grote zekerheid gezegd kan worden dat deze dijk niet tot de circumvallatielinie heeft behoord, is de Poeldonksedijk een uitermate geschikte route om de linies van Frederik Hendrik opnieuw te beleven. Vanaf de dijk heeft de bezoeker een weids uitzicht over het landelijke gebied tussen Den Dungen en 's-Hertogenbosch. Langs de dijk staan boerderijen uit de achttiende en negentiende eeuw.		
Vernoemd op pag.	60, 62, 63	
Vertellocatie voor pag.	60-64	

Q R

S

Schipbrug		Locatie 48
De schipbrug bij Engelen controleerde het scheepvaartverkeer over de Dieze en voorkwam dat vijandelijke schepen de stad zouden bereiken. De schipbrug verloor haar functie toen in de Dieze een dam neer werd gelegd, die moest voorkomen dat het weggepompte water via de Dieze terug naar de stad zou stromen. Waar de schipbrug zich in 1629 bevond, is nog altijd te zien.		
Vernoemd op pag.	27	
Vertellocatie voor pag.	-	

Schuilkerk		Blauw
Toen de openlijke uitoefening van het katholieke geloof in de stad verboden werd, gingen veel gelovigen zich ondergrond organiseren. Buiten de stad gebeurde dat in schuurkerken. In de stad heetten deze verborgen bijeenkomstzalen schuilkerken. Van de oorspronkelijk tien, later vijf schuilkerken zijn in drie gevallen de gebouwen bewaard gebleven: - De schuilkerk die achter in het "Huys van Boxtel" (Postelstraat 46-48) was gevestigd. Het natuurstenen poortje op Uilenburg 16 was één van de toegangswegen naar de kerk; - De voormalige schuilkerk achter de Kerkstraat (voorheen toegankelijk via de steeg Achter den Engelschen Pispot en via de Gasselstraat); - De voormalige schuilkerk in de hoek Vughterstraat en St. Jorisstraat, tegenwoordig opgedeeld in appartementen.		
Vernoemd op pag.	75	
Vertellocatie voor pag.	73-75	

Stadhuis		Locatie 6
Het stadhuis van 's-Hertogenbosch heeft tegenwoordig een gevel uit 1670. In 1629 had het stadhuis nog drie afzonderlijke gevels aan de voorzijde (zie pagina 49).		
Vernoemd op pag.	39, 50, 51, 76	
Vertellocatie voor pag.	66, 68, 72-73, 50-51	

Stadswallen		Locatie 13a-c
De verdedigingswallen, waarmee de stad omringd worden, geven allen een goede indruk van de wijze waarop de Bosschenaren zich in de zeventiende eeuw verdedigde.		
Vernoemd op pag.	11, 12, 14, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 38, 39, 49, 51, 52, 57, 58, 68	
Vertellocatie voor pag.	11-13, 30-31, 32-33, 33-36, 38-39, 39-40, 57, 68	

T U

V

't Vaantje	Locatie 29
Ter hoogte van dit veerhuis werd de Dommel in 1629 afgedamd. De veerdienst over de Dommel bracht mensen van Haanwijk naar Vught. Tegenwoordig ligt 't Vaantje op privéterrein.	
Vernoemd op pag.	-
Vertellocatie voor pag.	24, 47

Venstraat	Locatie 24e
- Zie: boerderijcomplexen	

Vesting	Locatie 13a-c
- Zie: Stadswallen	

Vught (kwartier van Frederik Hendrik)	Locatie 30-36
Van het legerkamp in Vught weten we door een goede documentatie in vergelijking met andere legerkampen opvallend veel. Omdat we enigszins weten hoe het kamp er in 1629 uit gezien heeft, kunnen de verschillende verhalen ook de desbetreffende locaties in Vught verteld worden. De moderne bebouwing maakt het echter moeilijk om de oude situatie te herbeleven. In de onbebouwde, bosrijke gebieden ten zuiden van kasteel Maurick waren in 1629 enkele Engelse compagnieën gelegerd. Deze open plaats in de bossen kan de beleving wellicht opnieuw tot stand brengen.	
Vernoemd op pag.	5, 14, 16, 17,, 18, 19, 20, 22, 25, 27, 28, 34, 35, 38, 40, 43, 46, 47, 48, 53, 54, 57, 69, 75
Vertellocatie voor pag.	15-18, 19-22, 35-36

Vught (dorpskern)	Locatie 33
De bevolking van Vught bestond grotendeels uit boeren die hun grond pachtten van voorname families in 's-Hertogenbosch. Vught was in 1629 nauwelijks meer dan de Taalstraat, de Dorpsstraat en de Markt. Verhalen over de Vughtse bevolking zouden dus rond deze straten verteld moeten worden. Ook kan gedacht worden aan het <i>Vughtmuseum</i> dat ook aandacht besteedt aan het beleg, vanuit het oogpunt van de Vughtenaren. Dit kan vooral voor bezoekers van het rode segment een interessante aanvulling zijn.	
Vernoemd op pag.	16, 17, 18, 63, 64
Vertellocatie voor pag.	-

Vught (geografische aanduiding)	Locatie 33
Vernoemd op pag.	11, 13, 25, 26, 34, 38, 52, 69, 70
Vertellocatie voor pag.	-

Vught (bastion of Vugtherbolwerk)	Locatie14f
Van dit bastion is nog maar een deel bewaard gebleven. De beleving is het grootst wanneer de bezoeker op de courtine aan de zijde van de parklaan staat. Aan deze zijde is de stadsmuur ook nog bewaard gebleven. De bastionmuur waar in 1629 een bres werd geslagen, is nog maar gedeeltelijk aanwezig. Omdat dit historisch gezien één van de belangrijkste, zo niet de belangrijkste, plek is, moet overwogen worden of de beleving hier niet in grotere mate terug moet keren. Wellicht kunnen reconstructies van naderingswerkzaamheden daar aan bijdragen. Door aanpassingen in het landschap, bebouwing en verkeer, zou deze beleving weer terug kunnen keren.	
Vernoemd op pag.	12, 38, 42, 43, 49, 57, 58, 68, 76
Vertellocatie voor pag.	57-58, 68

Vughtereind	Locatie 8a
Het gedeelte achter de Vugtherpoort wordt het Vughtereind genoemd. De Vugtherpoort werd beschermd door de bastions Vught en Deuteren.	
Vernoemd op pag.	38, 49, 52, 57, 67
Vertellocatie voor pag.	28-29, 57-58, 67-68

Vugtherhei		Locatie 15j en 40
De gracht van het veel later aangelegde tweede lunet ligt precies waar in 1629 de brede gracht aan de buitenkant van de linie is gelegd. Hoewel er richting de Hollandse Dijk over de Vugtherhei een grachtensysteem aangelegd werd, zal het meeste Dommelwater richting het veel lager gelegen Den Dungen gestroomd zijn. De Vugtherhei was namelijk een hoger gelegen vlakte. Ook de contravallatielinie volgde deze verhoging. De Vugtherhei was in 1629 één grote kale vlakte. Op de kruising Loonsebaan - de Bréautélaan staat een standbeeld dat ons aan de Slag van Lekkerbeetje doet herinneren.		
Vernoemd op pag.	14, 34, 40, 47, 71	
Vertellocatie voor pag.	34, 40, 46-47, 70-72	

Vugtherpoort		Locatie 9
De Staatse aanval op de Vugther- of Pickepoort kreeg tijdens de belegering in 1629 de meeste nadruk. Omdat het verkeer dat in de afgelopen decennia over het Wilhelminaplein en Willemsplein heen moest, is omgeleid kan een nieuwe bestemming gevonden worden voor de plaats waar vroeger de Vugtherpoort stond.		
Vernoemd op pag.	12, 30, 35, 36, 38, 40, 49, 57, 58, 65, 66, 67	
Vertellocatie voor pag.	57-58	

W

Watermolens		Locatie 46
De watermolens die aan de oevers van de Dieze werden opgericht, waren essentieel in de plannen van Frederik Hendrik. Gedacht kan worden aan een reconstructie op basis van afbeeldingen en andere waterschroef- en waterradmolens. De locatie van de molens in 1629 is minder geschikt, aangezien zich daar nu het industrieterrein De Rietvelden bevindt, maar gedacht kan worden aan de oevers aan de andere zijde van de Dieze.		
Vernoemd op pag.	24, 25, 26, 62	
Vertellocatie voor pag.	29-30	

Westwal		Locatie 13c
- Zie: Stadswallen		

Willem-Maria (fort) (fort Papenbril)		Locatie 11
Fort Willem-Maria, ook wel fort Papenbril en tegenwoordig de Citadel genoemd, werd in 1637 en 1642 aangelegd. Het fort heeft tijdens het beleg geen enkele rol gespeeld. Toch moet in overweging worden genomen of dit fort niet een rol kan spelen als historische locatie. De situatie in de stad ná 1629 kan bijvoorbeeld aan de orde komen. De stad wordt dan bekeken vanuit Staats perspectief. Het fort is grondig gerenoveerd en zal na de omlegging van de Zuidwillemsvaart opnieuw ter sprake komen. Vanaf het fort heeft u uitzicht over St. Janspoort, St. Jan, Stadhuis en Kruithuis.		
Vernoemd op pag.	12, 76	
Vertellocatie voor pag.	65-75, 76	

X Y

Z

Zuidwal (Spinhuiswal en Parklaan)		Locatie 13b
Eén van de opvallendste gebouwen aan de Spinhuiswal is het Refugiehuis van Sint Geertruid (voor gevluchte geestelijken). Alle priesters moesten na de inname van 's-Hertogenbosch de stad verlaten, behalve de bewoners van dit refugiehuis. Het pand was namelijk buitenlands adelijk bezit. In de muur zijn enkele kanonskogels uit het begin van de zeventiende eeuw ingemetseld. Deze zijde van de stad lag hevig over vuur tijdens het beleg en gebouwen dichtbij de stadsmuren kregen het hevig te verduren. - Zie ook: Stadswallen		
Vernoemd op pag.	39	
Vertellocatie voor pag.	38-39	

Appendix

Bijlage I: Kaarten van '1629'

Door de faam en de schaal van het beleg zijn in de zeventiende eeuw, maar ook later, verschillende overzichtskaarten uitgegeven. Bestudering van deze kaarten, maar zeker ook een vergelijking ervan, heft ons nieuw inzichten opgeleverd. In enkele gevallen werden kaarten van elkaar afgeleid of op elkaar gebaseerd. Hier volgen de belangrijkste kaarten van en in enkele gevallen zelfs uit 1629.

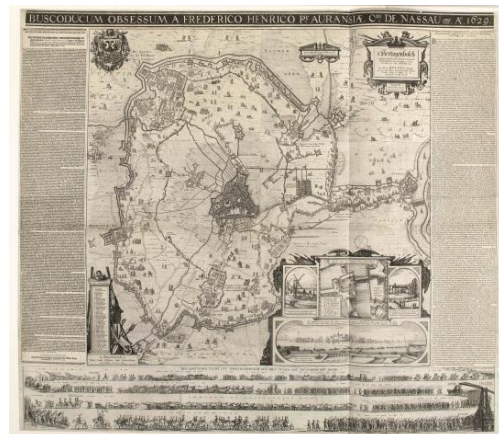
Claes Jansz. Visscher: *Buscoducum Obsessum a Frederico Hendrico Principe Auransiae Comite De Nassau etc.* (1629)
uitgave situatie tot op 17 augustus, Rijksmuseum Amsterdam.

- F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen : beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, deel I: jaren 100 tot 1702 (Amsterdam 1863-1882) 216-217, nr. 1611.

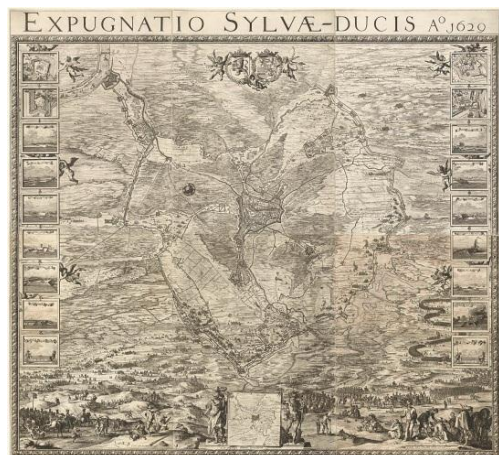
Claes Jansz. Visscher: *Buscoducum Obsessum a Frederico Hendrico Pr. Auransiae Com. De Nassau etc. A° 1629*, (1629)
uitgave situatie tot op 17 september, Rijksmuseum Amsterdam.

- F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen : beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, deel I: jaren 100 tot 1702 (Amsterdam 1863-1882) 217-218, nr. 1612b.
- Noordbrabants Museum, *Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629, tentoonstelling ter gelegenheid van de 350-jarige herdenking van de belegering en inname van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1979) 74-75.

Salomon Savry en Balthasar Florisz. van Berckenrode (gravure), naar Th. Niels en A. van de Venne (figuren): *Expugnatio Sylvae Ducis* (1629)
Rijksmuseum Amsterdam, Universiteitsbibliotheek Leiden, Museum Simon van Gijn Dordrecht en Atlas van Stolk Rotterdam.

- Stadsarchief 's-Hertogenbosch
- F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen : beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, deel I: jaren 100 tot 1702 (Amsterdam 1863-1882) 218-219, nr. 1619.
- Noordbrabants Museum, *Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629, tentoonstelling ter gelegenheid van de 350-jarige herdenking van de belegering en inname van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1979) 72-73.

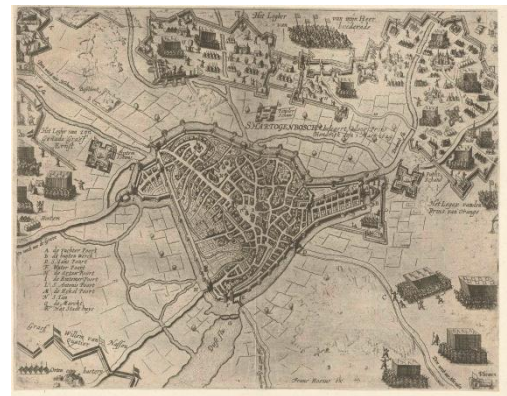

Anoniem: *Belagerung der Statt Hertzogenbosch von Printz Heinrich Friderich der Staden General Vorgenomen Anno 1629, (1629)* Rijksmuseum Amsterdam.

Anoniem, uitgegeven door Francois van den Hoeye: *s'Hartgenbosch belegert door Prins Hendrick den 1 Maeij 1629 (1629)* Rijksmuseum Amsterdam.

F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen : beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten, deel I: jaren 100 tot 1702* (Amsterdam 1863-1882) 216, nr. 1608.

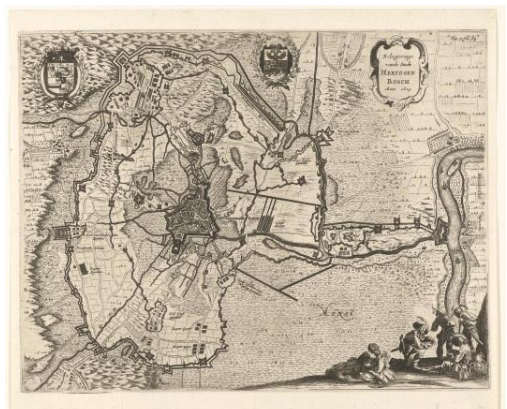

Anoniem, uitgegeven door Georg Cöler: *Eigentlicher Abriss der Weltberumbten Statt Hertzogenbusch ... Braband wie dieselbige belagert und von ihr Excell. Heinrich Friderichen Printzen von Uranien den 8. und 18. Sept. zur Auffgebung bezwungen und wie henderseits der Accord getroffen mit fleiss vermeldt, (1629)* Rijksmuseum Amsterdam.

- F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen : beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten, deel IV: supplement, aanhangsel en algemeen register* (Amsterdam 1863-1882) 178, 1608A.

Anoniem, *Beleegeringe vande Stadt Hertogenbosch Anno 1629 (1651-1652)* Rijksmuseum.

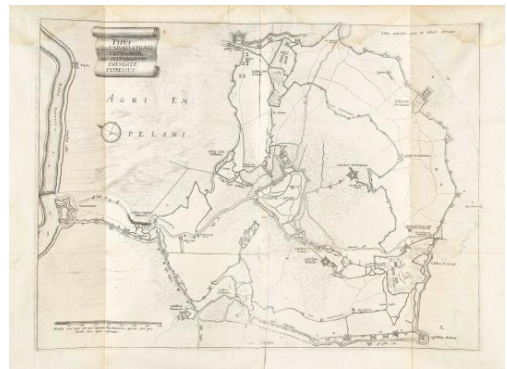

Cornelis Florisz. Van Berckenrode, uitgegeven door Hondius: *Belegheringhe der stadt 's Hertogenboscher door sijn Excellentie den Prince van Orangien / La Siege de la Ville de Bolduc par Son Excellence le Prince d'Orange* (1629) Rijksmuseum Amsterdam.

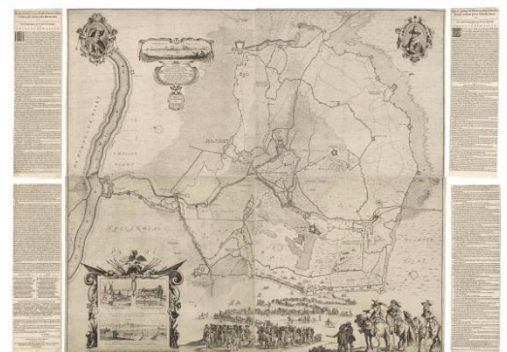
- F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen : beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten, deel I: jaren 100 tot 1702* (Amsterdam 1863-1882) 216, nr. 1610 en 219, nr. 1621.
- F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen : beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten, deel IV: supplement, aanhangsel en algemeen register* (Amsterdam 1863-1882) 403, nr. 1610,21.

Anoniem, verlener van privilegie Staten-Generaal: *Omsingeling van Den Bosch tijdens het beleg door Frederik Hendrik, 1629 Typus circumvallationis castrorum ad Sylvamducis, emendate expressus* (1629-1631) Rijksmuseum Amsterdam.

Cornelis Danckerts: *Grote kaart met beleg en inname van Den Bosch door Frederik Hendrik, 1629* (1630) Rijksmuseum Amsterdam.

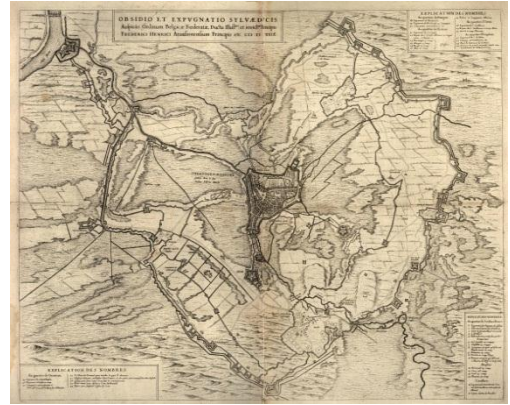
Hendrik Hondius, naar Jacques Prempart: *Nouvelle et exacte Carte du Siege de Bois Le Duc pas son Excellence le Prince d'Orange* (1630) naast een beschrijving verschillende detailkaarten bijgevoegd (Stadsarchief 's-Hertogenbosch). Latere ingekleurde versies van deze kaart werd uitgegeven door Johannes Willemsz. Bleau (zie fragment hiernaast).

- F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen : beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten, deel I: jaren 100 tot 1702* (Amsterdam 1863-1882) 218, nr. 1617c.

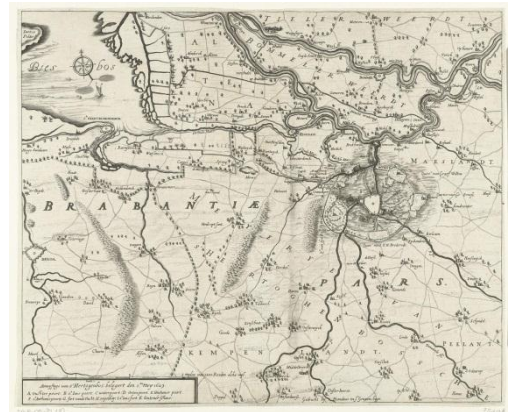
Anoniem: *Obsidio et Expugnatio Silvae Ducis* (1647-1649)
Rijksmuseum Amsterdam.

- F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen : beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, deel I: jaren 100 tot 1702 (Amsterdam 1863-1882) 218, nr. 1617a

Hendrik Hondius: *Kaart met het beleg van Den Bosch door Frederik Hendrik* (1629)
Rijksmuseum Amsterdam.

- F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen : beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, deel IV: supplement, aanhangsel en algemeen register (Amsterdam 1863-1882) 178, 1613A.

Bijlage II: Schilderijen van '1629'

Pauwels van Hillegaert, *Prins Frederik Hendrik bij de belegering van 's-Hertogenbosch in 1629* (ca. 1631) Rijksmuseum Amsterdam, in bruikleen aan Legermuseum Delft.

Pauwels van Hillegaert, *Frederik Hendrik, prins van oranje, bij de belgering van 's-Hertogenbosch in 1629* (1631) Nationaal Museum Paleis Het Loo Apeldoorn, in bruikleen aan Geschiedkundige Vereniging Oranje Nassau (*geen afbeelding*).

Pauwels van Hillegaert, *Het beleg van 's-Hertogenbosch* (16..) F. van Lanschot Bankiers N.V. 's-Hertogenbosch.

Pauwels van Hillegaert, *Prins Frederik Hendrik en Graaf Ernst Casimir bij het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629*, (ca. 1629-1635) Rijksmuseum Amsterdam in bruikleen aan Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch.

Jan Christiaansz. Micker, *Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629* (1629) F. van Lanschot Bankiers N.V. 's-Hertogenbosch.

Anoniem, *Het beleg van 's-Hertogenbosch tijdens de capitulatieonderhandelingen* Noordbrabants Museum.

Pieter de Neyn, *het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629*, Rijksmuseum Amsterdam.

Daniël Cletcher, *De Prins voor 's-Hertogenbosch*
(1630) Stedelijk Museum Het Prinsenhof Delft.

Pauwels van Hillegaert, *De aftocht van het Spaanse garnizoen na de overgave van 's-Hertogenbosch*
(ca. 1630-1635) Rijksmuseum Amsterdam, in bruikleen aan Museum Zwanenbroedershuis 's-Hertogenbosch.

Pauwels van Hillegaert, *Prins Frederik Hendrik te paard voor de vesting 's-Hertogenbosch in 1629*
(ca.1632-1635) Rijksmuseum Amsterdam.

Anoniem, *Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629* een van de weinige schilderijen die uit het noorden geschilderd zijn. Tijdens dit schrijven staat het schilderij te koop.

Anoniem, *Afscheid van Frederik Hendrik en Gobbendonck* (1630) Noordbrabants Museum.

Bijlage III: Kerken, kloosters en religieuze stichtingen.³⁹⁸

Dat de stad 's-Hertogenbosch 'Klein Rome' werd genoemd, behoeft geen verwondering te wekken als men let op de situatie in 1629: een groot deel van het stedelijk grondgebied was eigendom van kerkelijke en charitatieve instellingen. Na het beleg werden alle kerkelijke goederen in beslag genomen. De hervormden kregen enkele kerken toegewezen. Door het gering aantal kerkgangers konden deze niet voldoende worden onderhouden en raakten zij in verval. De kerken die niet voor godsdienstoefening werden benut kregen een andere bestemming: pakhuis, paardenstal, hooizolder, wapenopslag, etc. De meeste kloosters en kapellen zijn intussen verloren gegaan. Alleen straatnamen herinneren nog aan de verdwenen gebouwen. Enkele kerken en refugiehuizen zijn bewaard gebleven. Met datgene dat bewaard is gebleven, kan gepoogd worden de beleving van de intense geloofsovertuiging van de zeventiende-eeuwse Bosschenaar bij de bezoeker terugbrengen.

Religieuze stichtingen

1. ***Wilhelmieten van het klooster Porta Coeli op de Baseldonk, circa 1195.***
Dit klooster lag op de Baseldonk, buiten de vesting. Vóór 1629 verplaatst naar de huidige Baselaarsstraat.
2. ***Minderbroeders of Franciscanen, 1229.***
Het eerste klooster binnen de oudste ommuring. Na 1629 werd het klooster afgebroken. Met het sloopmateriaal bouwde men vervolgens enkele huisjes. De Dode Nieuwstraat en de Minderbroedersstraat werden toen aangelegd. De huisjes hebben hier tot na de Tweede Wereldoorlog gestaan. In de bestrating van de Minderbroederstraat is de oorspronkelijke situatie nog herkenbaar aanwezig.
3. ***Dependance van de Norbertijnen van de priorij van Postel, circa 1258.***
Gelegen aan de Postelstraat, tussen Capucijnenpoort en de Lamstraatje. Later omgebouwd tot logement het Keizershof. Nogal fors voor een refugiehuis. Waarschijnlijk een uithof, een groot boerenbedrijf, wat enigszins opmerkelijk is binnen een stad.
4. ***Convent van zusters van het Groot-Ziekengasthuis van de Heilige Maagd Maria, vóór 1270.***
Dit klooster lag op de oudste locatie van het GZG, na verplaatsing van het gasthuis naar de noordzijde van de Hinthamerstraat.
5. ***Begijnen van het Groot-Begijnhof, vóór 1270.***
Tegenwoordig: de noordkant van de Parade. In Den Bosch bestond ook nog een Klein-Begijnhof, tussen Postelstraat en Snellestraat, maar dat was in 1629 al buiten gebruik.
6. ***Predikheren of Dominicanen (domini canes: waakhonden van de heer; inquisiteurs).***
Dit klooster lag ten noorden van de Dieze, tussen de huidige Nieuwstraat en de Sint Jozefstraat. Wat resteert zijn de naam Predikherenpoort en enkele brokken natuursteen in de kademuren van de Dieze, vanaf de Diezebrug in de Nieuwstraat zichtbaar.
7. ***Clarissen, 1359.***
De Clarastraat herinnert hier nog steeds aan de aanwezigheid van deze middeleeuwse clarissen (1359), ook wel urbanisten of rijke claren genoemd. Deze clarissen verlieten Den Bosch in 1650 en vestigden zich in Mechelen. Hun klooster werd op 1 mei 1659 verkocht: in 1686 waren er nog twee clarissen in leven. In augustus 1872 vestigde de orde van de karmelietessen zich in het voormalige clarissenklooster aan de Clarastraat. Deze karmelietessen werden door de Bosschenaren theresiaantjes genoemd.
8. ***Bogarden.***
Achter het Jezuïtenklooster, aan de Verwerstraat (later gouverneurswoning; tegenwoordig Brabants Museum). De naam Oud Bogardenstraatje, tussen Beurdschetrat en Verwersstraat, herinnert hier nog aan.
9. ***Cellenzusters of Zwartzusters van het klooster Nazareth, circa 1460.***
De zwartzusters, swesteren of cellezusters zijn in 1629 uit Den Bosch vertrokken, zij hebben nooit leerlingen gehad, maar verpleegden en begroeven lijdens aan de pest en andere besmettelijke ziekten, net als de cellebroeders of alexianen (cella = grafkelder).
10. ***Cellebroeders of Alexianen, circa 1400.***
Tegenwoordig: zuidkant van de Parade, ten zuiden van het voormalige Groot-Begijnhof.
11. ***Zusters van het Gemene Leven ten Orthen, 1409.***
Van dit klooster resteren slechts het (gerestaureerde) poortgebouw en het Pand, de refter van het klooster en bereikbaar via de Zusters van Orthenpoort.

12. *Zusters van het Gemene Leven van het klooster Mariënhage, 1423, vanaf 1467 tertiariissen van Franciscus van het klooster Mariënborg.*

In het Uilenburgkwartier was in de middeleeuwen een klooster met de naam Mariënborch, oftewel Burcht van Maria. Het was het convent van zusters van het gemene leven, gesticht in 1423. In 1467 namen de zusters de regels van de derde orde van Franciscus aan, en werden tertiariissen franciscanessen (tertius = derde). Na 1629 vertrokken de meeste nonnen en de gemeenschap stierf uit. De kapel van dit middeleeuwse vrouwenklooster bestaat nog steeds, die bevindt zich aan de zuidkant van de Walpoort, een zijstraat van de Westwal. Eind 19e eeuw werd in dit gebied een nieuwe kloostergemeenschap gesticht. Uit eerbied voor de oude middeleeuwse naam, nam die nieuwe orde (Gezelschap van Jezus Maria Josef, JMJ) de naam Mariënborg over. En dit klooster ligt op de dag van vandaag aan de Westwal. Wat je klooster Mariënhage noemt, is de priorij van Woensel, die in Den Bosch rond 1593 een refugiehuis oprichtte. Dat bestaat nog steeds, aan de huidige Achter de Tolbrug 11. Later werd het refugiehuis de pastorie van de inmiddels gesloopte St. Pieterskerk.

13. *Broeders van het Gemene Leven of Broeders van Andreas, 1423.*

Noordkant Hinthamerstraat, ten oosten van het klooster van de Zusters van Orthen.

14. *Broeders van het Gemene Leven van de Latijnse School, 1425.*

Noordkant Hinthamerstraat, Schilderstraat.

15. *Reguliere Kanonikessen van Augustinus van het Geertruiklooster, 1448.*

Dit klooster lag ter plaatse van het huidige Sint Geertruilerkhof, aan de noordkant van de eerste vestingstad.

16. *Tertiariissen van Franciscus van het Klooster Sint Elisabeth-Bloemenkamp, 1452.*

Dit klooster lag aan de Tolbrugstraat. De straatnaam Bloemenkamp herinnert nog aan dit klooster.

17. *Reguliere Kanonikessen van Augustinus van het Maria Magdalena van Bethaniëklooster, 1468.*

Dit klooster lag aan het einde van de huidige Bethaniëstraat. Deze augustinessen vertrokken in 1648 naar Vilvoorde, waar zij een nieuw klooster stichtten. In 1697 werd het kloostercomplex in percelen verkocht. In de 18^e eeuw werd het terrein gebruikt voor paardenstallen en warmoezenierswoningen. In 1931 werd het klooster gesloopt. Een deel van de massieve kloosterfundering bevindt zich nog onder het woonhuis Bethaniëstraat 35, ongeveer in het midden van de straat.

18. *Kruisbroeders van het Sint Catharinaklooster, 1468.*

Dit klooster lag ongeveer op de huidige vestigingsplaats van de parochiekerk Sint Cathrien. Van het klooster zijn nog over: de koorsluiting van de oorspronkelijke kloosterkerk en de pastorie van 1619. Het klooster lag tegen de tweede omwalling van de vestingstad, de Kuipertjeswal.

19. *Karthuizers van Domus Sanctus Sophiae te Vught, 1470.*

Dit klooster lag buiten de vestingstad, in Vught, tussen Taalstraat en Dommel.

20. *Tertiariissen van Franciscus van Sint Barbara op de Eikendonk, 1475.*

Dit klooster lag buiten de vestingstad.

21. *Baselaarsklooster, 1545.*

Dit klooster, het verplaatste klooster van de Wilhelmiëten, lag aan de huidige Baselaarsstraat.

22. *Jezuïtenklooster, 1609.*

Dit klooster lag aan de Verwersstraat, op de huidige locatie van het Noordbrabants Museum.

23. *Capucijnenklooster, 1609.*

Dit klooster lag aan de Postelstraat. De naam Capucijnenpoort herinnert hieraan. In 1614 verkochten de Postelse norbertijnen een deel van hun kloosterterrein aan de minderbroeders kapucijnen. Die bouwden een kerk en klooster met 33 cellen. Deze orde wilde een tegenwicht vormen voor het opkomende protestantisme. In 1629 moesten ze de stad uit. Het tegenwoordige straatje Capucijnenpoort heette in de 16^e eeuw nog Waterstraatje. In 1896 zijn de kapucijnen in de stad teruggekeerd, nu aan de Van der Does de Willeboissingel.

24. *Dependence van de Benedictijnen van de abdij Sint Trudo te Sint Truyen, 13^e eeuw.*

Deze lag aan het huidige Uilenburgstraatje, tussen Dieze en Postelstraat, noordzijde.

Refugiehuizen

1. *Praemonstratenzers van de abdij van Berne (bij Heusden).*

Dit refugiehuis lag aan de Sint Jorisstraat, naast de Sint Joriskapel, op de hoek van de Keizerstraat en de Sint Jorisstraat.

2. *Tertiariissen van het klooster Catharinenberg te Oisterwijk.*

Dit refugiehuis lag aan de Sint Jorisstraat, naast het refugiehuis van de Karthuizers te Vught.

3. *Karthuizers van Domus Sanctae Sophiae te Vught.*

Dit refugiehuis aan de Sint Jorisstraat, vluchtplaats voor het Karthuizer klooster uit Vught, bestaat nog steeds, zij het in de vorm van een appartementencomplex. Alleen aan de linkerzijgevel is de middeleeuwse oorsprong nog zichtbaar.

4. Praemonstratenzers van de abdij van Tongerlo.

Dit refugiehuis heeft plaats moeten maken voor het Huis van Bewaring aan de Sint Jorisstraat.

5. Reguliere Kanoniken (van Augustinus van het Kapittel) van Sint-Victor van de Sint-Geertruiabdij te Leuven.

Dit refugiehuis bestaat nog steeds en staat op de hoek van de Spinhuiswal en de Sint Jorisstraat.

6. Reguliere Kanoniken van Augustinus van de Orde van Windesheim van het klooster Mariënhage te Woensel.

Ook dit refugiehuis bestaat nog. Het heeft lang gediend als pastorie van de (intussen afgebroken) Sint Pieter. De negentiende-eeuwse zijvleugel verbergt het oude gedeelte dat in de 16e eeuw als Refugiehuis diende.

7. Cisterciënzers van de kloosters Mariënkroon te Heusden en Mariëndonk te Oudheusden.

Dit refugiehuis was gelegen ten westen van het klooster van de Zusters van Orthen. Na de vernietiging van hun klooster Mariënkroon in 1579, trokken de cisterciënzers naar hun refugiehuis in Den Bosch. Dat lag naast het Hooghuis van Megen, achterin de Louwschepoort. Van dit vergrijsde convent in ballingschap stierf de een na de ander, in 1624 stierf de laatste broeder.

8. Arme Clarissen van het klooster te Boxtel.

Dit refugiehuis lag aan de Clarastraat, op de latere vestigingsplaats van het Ziekenhuis Sint Joan de Deo.

Kerken en kapellen

1. Sint Janskerk.

Eerst parochiekerk die uiteindelijk de status van kathedraal verwierf. Vijfbeukige Brabantse-Gothische kruisbasiliek.

2. Heilige Annakapel, vóór 1270.

Is afgebroken ten behoeve van de bouw van de Hervormde kerk aan het Kerkplein. Maakte deel uit van het eerste gasthuis, ten zuiden van de Hinthamerstraat. De namen Sint Annaplaats en Gasselstraat herinneren hier nog aan.

3. Sint Jacobskerk, 1430.

Oorspronkelijk pelgrimskerk voor Compostellagangers, gelegen aan de Bethaniëstraat. Vanaf 1629 deed het dienst als Hervormde kerk, paardenstal, arsenaal kazerne en museum. Nu onderkomen voor de gemeente 's-Hertogenbosch (Afdeling SO/BAM).

4. Sint Barbarakapel, vóór 1361.

Deze was gelegen op de hoek van de Beurdestraat.

5. Heilige Kruiskapel, vóór 1362.

Deze kapel lag aan de noordwestelijke rand van de eerste vestingstad.

6. Sint Eloykapel, vóór 1394.

Deze kapel was gelegen aan de Orthenstraat, op de latere vestigingsplaats van de fabrieken van De Gruyter.

7. Sint Teuniskapel/Sint Anthoniuskapel, circa 1429.

Alleen de voorgevel met portaal van deze kapel, aan het einde van de Hinthamerstraat, zijn in stand gebleven.

8. Sint Joriskapel, 1411.

Deze kapel stond op de hoek van de Sint Jorisstraat en de Keizerstraat.

9. Petrus en Pauluskerk/Sint Pieterskerk, 1425.

Kerk van de broederschap van Rome-gangers, aan de Orthenseweg/Ortheneind. Gesloopt in 1645/1646, om een vrij schootsveld te verkrijgen vanaf de Citadel.

10. Heilige Corneliskapel, circa 1450.

De kapel, aan het Vughterend, vlakbij de Vughter poort, is verdwenen. De kapel leeft voort in de naam Cornelishekel, die nu geen functie meer heeft want de Parkstroom is verdwenen.

Bijlage IV: Verklarende woordenlijst.³⁹⁹

Acces: In het algemeen een toegang of doorgang. Hier: een toegang door een inundatiegebied.

Bastion: Vijfhoekig aarden of stenen uitbouw van een verdedigingswerk, voornamelijk bedoeld om flankerend vuur langs aanliggende courtines* af te geven; bestaat uit twee facen*, twee flanken*, en een niet omwalde keel*; ook wel bolwerk* of dwinger genoemd.

Batterij: 1. (organisatorisch), een aantal stukken geschut van gelijk type, samengevoegd in één organisatie en onderling vuurverband; 2 (vestingbouwkundig), opstelplaats, eventueel op een bedding voor een aantal stukken geschut; soms uitgevoerd als afzonderlijk klein verdedigingswerk. Batterijen kunnen (1) belegeringsbatterijen, (2) vestingbatterijen, (3) kustbatterijen of (4) veldbatterijen zijn.

Beleg: Het insluiten van een vesting en het treffen van voorbereidingen deze in bezit te krijgen.

Belegering: De actieve gevechtshandelingen tijdens een beleg.

Bolwerk: 1. Vroeger een veelal rond verdedigingswerk* vóór of buiten een stadsmuur of -omwalling, (2) later gebruikt als synoniem voor bastion*, (3) ook in het algemeen wel gebruikt voor een belangrijk, niet nader gedefinieerd verdedigingswerk*.

Buitenwerk: Algemene benaming voor delen van een vesting die vóór de hoofdwal liggen.

Circumvallatielinie: Door de belegeraar van een vesting rondom zijn belegeringswerken en kampementen aangelegde kring van loopgraven, schansen, batterijen en grachten, met het doel de bevoorrading en pogingen tot ontzet van de belegerde vesting tegen te gaan.

Contravallatielinie: Door de belegeraar rondom een vesting aangelegd stelsel van loopgraven, schansen, batterijen en grachten, met het doel de vesting in te sloten en uitvallen te weerstaan.

Courtine: Deel van een vestingwal of -muur gelegen tussen twee bastions* of rondelen*.

Face: de naar buiten gerichte, schuine zijde van een bastion* of ravelijn*.

Fascine: een vaak met touw samengebonden takkenbundel, als militair middel gebruikt om natte grachten te dempen en voor in de gracht gestorte grond en andere materialen meer stevigheid te bieden.

Flank: (van een bastion), zijde van een bastion* die een hoek maakt met de aangrenzende courtine*.

Fort: Zelfstandig, gesloten en naar alle zijden verdedigbaar werk; heeft als regel geen burgerbevolking.

Gebastioneerd stelsel: Vestingbouwkundig stelsel, gekenmerkt door de toepassing van bastions.

Halve maan: In de hoofdgracht gelegen buitenwerk* van een vesting, dat dient tot dekking van de saillant*, een bastion* of ravelijn*.

Hoornwerk: Buitenwerk* van een vesting bestaande uit een courtine tussen twee halve bastions; de lange rechte flanken* sluiten veelal aan op de vestinggracht.

Inundatie: Doorgaans defensieve onderwaterzetting van een terreingedeelte voor militaire doeleinden; is zowel onbegaanbaar als onbevaarbaar; wordt ook wel offensief gebruikt om een vijand te verdrijven.

Keel: Van de vijand afgekeerde zijde van een verdedigingswerk*

Mortier: Stuk artillerie met een zeer korte, in een hoek van meer dan 45 graden geplaatste afvuurpijp.

Ravelijn: Midden voor een vestingfront gelegen, ongeveer driehoekig buitenwerk* ter dekking van de courtine* en toegangspoort, alsmede de schouderhoeken van de naastliggende bastions* tegen vijandelijk vuur.

Redoute: Algemene benaming voor een eenvoudig, doorgaans gesloten veldwerk zonder bepaalde vorm.

Retranchement: binnen een vestingwerk gelegen verschansing, wal of muur, soms met droge gracht, met het doel een binnengedrongen aanvaller te stoppen; werd soms in geval van nood aangelegd. Soms ook een veldwerk.

Ronddeel: Uit de muurtoren ontwikkelde, verzwaarde en verlaagde halfronde uitbouw van een vestingmuur, ten behoeve van de opstelling van flankerend geschut; voorloper van het bastion*.

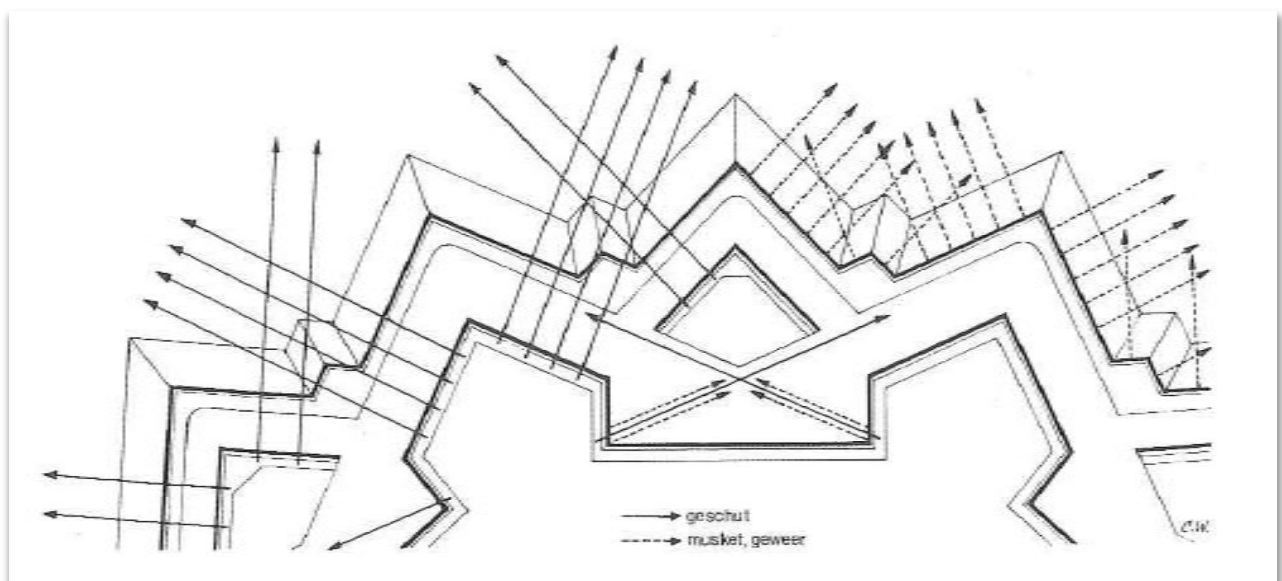
Saillant: Uitspringende punt van een bastion of ander vestingwerk.*

Schans: Algemene benaming voor een eenvoudig, als regel aarden verdedigingswerk*; soms ook de benaming voor een fort*.

Traverse: Een loodrecht op de hoofdwal staande wal ter dekking van zijwaarts inkomend vuur.

Veldwerk: Algemene benaming voor een niet-duurzaam verdedigingswerk*, aangelegd in het terrein.

Verdedigingswerk: Als zodanig aangelegde dekkingverschaffende opstelling voor troepen en bewapening; te onderscheiden in permanente (duurzame) en tijdelijke verdedigingswerken, respectievelijke veldwerken.

Afbeelding: Hoofdschootsrichtingen vanaf een gebastioneerd vestingwerk.

Noten

- ¹ P. de Cauwer, *Tranen van Bloed, het beleg van 's-Hertogenbosch en de oorlog in de Nederlanden, 1629* (Amsterdam 2008) 276.
- ² J.P. McKay e.a., *A History of Western Society* (Boston 2003) 493-495.
- ³ McKay, *A History of Western Society* (Boston 2003) 493-495
- ⁴ D. Heinsius, *De gebeurtenissen die zich bij 's-Hertogenbosch en elders in de Nederlanden afspeelden in het jaar 1629*, vertaald uit het Latijn door W.A. Boekelman ([Laren] 2006) 5-6.
- ⁵ De Cauwer, *Tranen van Bloed, het beleg van 's-Hertogenbosch en de oorlog in de Nederlanden, 1629* (Amsterdam 2008) 98.
- ⁶ R. de Vrind, *Het verhaal van Frederik Hendrik tijdens het legendarische beleg van 's-Hertogenbosch in 1629* ('s-Hertogenbosch 2006) 7.
- ⁷ C. Limonard, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 vanuit een militair-historisch perspectief', in: *Dagboek 1629* ('s-Hertogenbosch 2004) 126.
- ⁸ J. van den Vondel, *Zegesang, ter eere van Frederik Hendrik: Boschdwinger, Wezelwinner, Prince van Oranje* (Amsterdam 1629) 3-4.
- ⁹ Voor meer informatie over de militair-geografische omstandigheden van 's-Hertogenbosch en Noord-Brabant zie: Ham, W.A. van, Stichting Menno van Coehoorn, 'Oost en West, Een militair-geografische beschouwing', in: J. Sneep e.a. (ed.) *Atlas van historische vestingwerken in Nederland: Noord-Brabant* (Utrecht 1996) 19-24.
- ¹⁰ Limonard, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch', 126.
- ¹¹ Heinsius, *De gebeurtenissen*, 21.
- ¹² J. Prempart, *Verhael oft Corte Beschryvinghe van 'tghene ghepasseert is inde seer treffelijcke ende vermaerde Beleggheringhe van 'sHertogen-Bosch* (Amsterdam 1630) 6.
- ¹³ De Vrind, *Het verhaal van Frederik Hendrik*, 7.
- ¹⁴ A.H. van Drunen, Stichting Menno van Coehoorn, 'De stelling of positie van 's-Hertogenbosch', in: J. Sneep e.a. (ed.), *Atlas van historische vestingwerken in Nederland: Noord-Brabant* (Utrecht 1996) 171.
- ¹⁵ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 63-64.
- ¹⁶ C.J. Gudde, *Geschiedenis van vesting en forten* (Den Bosch 1974) 106.
- ¹⁷ Gudde, *Geschiedenis van vesting en forten*, 106.
- ¹⁸ *Ibidem*, 108. Voor een gedetailleerde beschrijving van de werkzaamheden aan de vesting voor 1629 zie: Gudde, *Geschiedenis van vesting en forten* (Den Bosch 1974) 108-112.
- ¹⁹ Sneep, *Atlas van historische vestingwerken*, 171-173.
- ²⁰ Gudde, *Geschiedenis van vesting en forten*, 112.
- ²¹ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 65-66.
- ²² Gudde, *Geschiedenis van vesting en forten* 112.
- ²³ Limonard, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch' 128.
- ²⁴ J.P. Puype, 'Het Staatse leger en prins Maurits, wegbereider van de moderne legers', in: *Armamentaria* 35 (Delft 2000) 32-47.
- ²⁵ P.J. van der Heijden, 'Ooggetuigen van hét beleg van 's-Hertogenbosch', in: *Dagboek 1629* ('s-Hertogenbosch 2004) 14.
- ²⁶ Limonard, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch', 134.
- ²⁷ En ontbeten had op een boerderij. Waar deze boerderij heeft gestaan is niet te achterhalen.
- ²⁸ O. van Nimwegen, 'Het Staatse leger en de militaire revolutie van de vroegmoderne tijd', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 118-4 (2003).
- ²⁹ Limonard, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch', 135.
- ³⁰ *Ibidem*, 131.
- ³¹ Resoluties Staten-Generaal, ff. 93 r° - v° en 132 r°: 10 feb. en 4 maart 1629; Resoluties Raad van State, deel. 1, 79-80: 10 feb. 1629.
- ³² Gelders Archief Arnhem, *Staten van het Kwartier Nijmegen en hun gedeputeerden*, 248, s.f.: 4 maart en 13 apr. 1629 o.s.
- ³³ K. Scholten van Aschat, *Met vergetelheid beloond, een andere kijk op het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629* ('s-Hertogenbosch 2003) 99.
- ³⁴ Algemeen Rijksarchief Brussel, *Audiëntie*, 633, ff. 45 r° - 46 v°: Memoire van Van den Bergh, Roermond, 25 apr. 1629.
- ³⁵ Algemeen Rijksarchief Brussel, *d'Ursel*, R.6: *Coppies de différentes lettres écrites par le comte de Grobendonc à S.A. l'Infante &c. en 1629*, s.f.: Grobendonc aan Isabella en Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 25 apr. 1629. Zie ook: Algemeen Rijksarchief Brussel, *Audiëntie*, 633, f. 21 r° - v°: Poels aan Henin, Kruisschans, 12 apr. 1629.
- ³⁶ P. Bor, *Geleentheydt van 'sHertogen-Bosch, haar oorsprock, fundatie ende vergrootinge* ('s-Gravenhage 1630) 276.
- ³⁷ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 170.
- ³⁸ Scholten van Aschat, *Met vergetelheid beloond*, 54.
- ³⁹ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 170.
- ⁴⁰ J. Romein e.a., *De Tachtigjarige Oorlog* (Amsterdam 1941) 114.
- ⁴¹ Romein, *De Tachtigjarige Oorlog*, 114.
- ⁴² Nationaal Archief Den Haag, *Hoge Krigsraad en Zeekrijgsraden*, 252, p. 851, 877 en 933.
- ⁴³ Algemeen Rijksarchief Brussel, *Raad van Financiën*, 45: Rekest van Guillaume vande Velde, s.l., [1629].

- ⁴⁴ S. Savery en B. Florisz. Van Berckenrode, *Expugnatio Sylvae Ducis A° 1629* (Den Haag 1631) De kaart is opgenomen door Theodorus Niels, hoofdingenieur in het leger van de Prins. De menigte is getekend door Adriaan van de Venne en het graveerwerk is van Salomon de Sauvry en Baltasar Florenszoon Berckenrode.
- ⁴⁵ Scholten van Aschat, *Met vergetelheid beloond*, 99. Vrije vertaling van "*Bulwark of the Republic*".
- ⁴⁶ Zo vertellen ons ooggetuigenverslagen uit Gelderland in de buurt van Dieren. R.J., van der Capellen, *Gedenkschriften van jonkheer Alexander van der Capellen [...]* Eerste deel (Utrecht 1777) 550-551; M.J. van Lennep (ed.), 'Een onbekend bericht over den inval der keizerlijken op de Veluwe in 1629', in: *Historia, Maandschrift voor Geschiedenis en Kunstgeschiedenis* 10 (1944) 191.
- ⁴⁷ Romein, *De Tachtigjarige Oorlog*, 114.
- ⁴⁸ *Ibidem*. Een compagnie infanteristen bestond doorgaan uit 150 man en een compagnie ruiters uit 100 man.
- ⁴⁹ 134 tot 145 vendels voetvolk en een onbekend aantal aan ruitery en artillerie.
- ⁵⁰ Romein, *De Tachtigjarige Oorlog*, 114.
- ⁵¹ G. Mortimer, *Eyewitness Accounts of the Thirty Years' War 1618-48* (Basingstoke, 2002) 37.
- ⁵² Romein, *De Tachtigjarige Oorlog*, 114.
- ⁵³ J. Falkner, *Marlborough's Wars. Eyewitness Accounts 1702-1713* (Barnsley, 2005) 19; G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' War.* (Cambridge 2004) 150-151.
- ⁵⁴ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 173.
- ⁵⁵ Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, *Notarieel Archief*, 2680, f. 132 r°: Machtiging voor Jan Costers, 's-Hertogenbosch, 2 juni 1629.
- ⁵⁶ Noordbrabants Museum, *Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629, tentoonstelling ter gelegenheid van de 350-jarige herdenking van de belegering en inname van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1979) 47.
- ⁵⁷ Heinsius, *De gebeurtenissen*, 37.
- ⁵⁸ R. van Voorne, 'Dagboek der belegering van 's Hertogenbosch, gehouden sedert den 28 april tot den 10 september 1629', in: C.R. Hermans (ed.), *Verzameling van oorkonden betreffende het beleg van 's-Hertogenbosch in den jare 1629 I/II* ('s-Hertogenbosch 1850-1873) 4-5. De 'Pastorij Huijsinge' waar de prins verbleef op het adres Bleijendaalseweg 7, is tegenwoordig een woonhuis. Een gracht die om de pastorie heen liep, is verdwenen.
- ⁵⁹ Van der Heijden, 'Ooggetuigen', 15.
- ⁶⁰ Scholten van Aschat, *Met vergetelheid beloond*, 15.
- ⁶¹ C.A. Vieweg, *Tekst over Kasteel Maurick, gebruikt ter inlegering tijdens het beleg van Den Bosch, 1629*, (z.p. 1837-1846).
- ⁶² *Ibidem*.
- ⁶³ Scholten van Aschat, *Met vergetelheid beloond*, 89.
- ⁶⁴ *Acts of the Privy Council of England 1628 July - 1629 April* (Londen 1958) nr. 1154: 17 maart 1629.
- ⁶⁵ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 78.
- ⁶⁶ Eén van de gedeputeerden te velde aanwezig in 's-Hertogenbosch was Nanning van Foreest (1578-1668), meesterknaap van Holland, vroedschap en secretaris van Alkmaar en raadsheer en rekenmeester van de Rekenkamer der Domeinen Holland. Een leuk gegeven is dat wethouder Huib van Olden, die zich intensief heeft ingezet voor de Linie van 1629, afstammeling is van deze familie Van Foreest die in Alkmaar als bestuurder van de stad en het gewest Holland veel aanzien vergaarden. Nanning was ook rekenmeester van de Rekenkamer van Holland. In de zeventiende eeuw bestond er al een voorganger van de huidige Algemene Rekenkamer die controle hield en advies gaf over de uitgaven van de verschillende Staten. Gedeputeerden te velde werden aangesteld om ter plaatse de uitgaven van de prins te controleren.
- ⁶⁷ Historisch Centrum Overijssel Zwolle, *Ridderschap en Steden*, 991: Haersolte aan Ridderschap en Steden van Overijssel, voor 's-Hertogenbosch, 7 mei 1629 o.s.
- ⁶⁸ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 63.
- ⁶⁹ *Ibidem*, 70
- ⁷⁰ Op de kaarten '*Expugnatio Sylvae Ducis*' en *Buscoducum* is te zien op welke plaatsen dubbele grachten en waar enkele grachten lagen. De trajecten van de grachten komen grotendeels overeen, maar er zijn ook verschillende plaatsen waar de kaarten niet hetzelfde beeld geven.
- ⁷¹ Van der Heijden 'Ooggetuigen', 22.
- ⁷² Limonard, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch', 135-138.
- ⁷³ Veen, J.S. (ed.), 'Brieven over het beleg van 's-Hertogenbosch in het jaar 1629', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 36-25 (1915), nr. 9: Van Essen aan het Hof van Gelre, voor 's-Hertogenbosch, 20/30 mei 1629.
- ⁷⁴ Algemeen Rijksarchief Brussel, d'Ursel, R.6: *Coppies de différentes lettres écrites par le comte de Grobendonk à S.A. l'Infante &c. en 1629*, s.f.: Grobendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 30 apr. 1629, en aan Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 6 mei 1629.
- ⁷⁵ C.R. Hermans (e.d.), *Verzameling van oorkonden betreffende het beleg van 's-Hertogenbosch in den jare 1629 III* ('s-Hertogenbosch 1850-1873), nr. 10: gedeputeerden te velde aan de Staten-Generaal, voor 's-Hertogenbosch, 19 mei 1629; Veen, 'Brieven over het beleg van 's-Hertogenbosch', nr. 8: Van Essen aan het Hof van Gelre, voor 's-Hertogenbosch, 14/24 juni 1629; Resoluties Raad van State deel 1, 306-307, 335-336 en 347: 12, 25 en 29 mei 1629.
- ⁷⁶ Bor, *Geleghenthey*, 189-190; Hermans III, nrs. 1-3: gedeputeerden te velde aan de Staten-Generaal, Crèvecoeur, 1, 3 en 6 mei 1629; Veen, J.S. (ed.), 'Brieven over het beleg van 's-Hertogenbosch, nr. 2: Van Essen aan het Hof van Gelre,

Crèvecoeur, 21 apr. / 1 mei 1629. Bor beweerde dat de tweede lichting Gelderse huislieden uit de Veluwe kwam, maar de brieven van de gedeputeerden te velde spreken dit tegen, zie Hermans III, nr. 4: gedeputeerden te velde aan de Staten-Generaal, Crèvecoeur, 9 mei 1629.

⁷⁷ De Vrind, *Het verhaal van Frederik Hendrik*, 17.

⁷⁸ R. de Vrind, '1629 nu; De historische geografie van het beleg van 's-Hertogenbosch', in: *Dagboek 1629* ('s-Hertogenbosch 2004) 178.

⁷⁹ T. Niels, *Verklaringhe deser Caerte van 't belegh van 's Hertogen-bosch* ('s-Gravenhage 1631), bijgevoegd bij S. Savery en B. Florisz. Van Berckenrode, *Expugnatio Sylvae Ducis A° 1629* (Den Haag 1631).

⁸⁰ C.R. Hermans (ed.), *Verzameling van oorkonden betreffende het beleg van 's-Hertogenbosch in den jare 1629* IV ('s-Hertogenbosch 1850-1873), nrs. 22 en 38: Balancon aan Isabella, Breda, 2 en 8 mei 1629; Algemeen Rijksarchief Brussel, *d'Ursel*, R.6: *Copies de différentes lettres écrites par le comte de Grobendonc à S.A. l'Infante &c. en 1629*, s.f.: Balancon aan Grobendonck, Breda, 2 mei 1629; Algemeen Rijksarchief Brussel, *d'Ursel*, L.266, C. N° 6: 'R[elati]on des soldats effectifs, faite le 13 de 7bre 1629'. De officier die de doorbraak leidde, kapitein Kevelaer, sprak zelf van 850 soldaten. Pieter Bor, die het zelf op 500 soldaten hield, noemt een getuige die 834 soldaten telde, een getal dat, bijna als gemiddelde, waarschijnlijk niet ver van de waarheid zal gelegen hebben. Zie Bor, *Gelegentheyd*, 189; Algemeen Rijksarchief Brussel, *Raad van Financiën*, 9, ff. 218 r° - 220 r°: 4 dec. 1629; 'Journael oft dach-register van alle het memorabelste datter binnen de stadt 's Hertoghen-bosch, sinds datse belegert worde, tot den dag van't overgeven voorgevallen is. [...]', in: C.R. Hermans (ed.), *Verzameling van zeldzame oorkonden betreffende het beleg van 's-Hertogenbosch in den jare 1629* I/II ('s-Hertogenbosch 1850-1873).

⁸¹ Van Voorne, 'Dagboek', 11-12.

⁸² Van der Heijden, 'Ooggetuigen' 22.

⁸³ Zo meldt Hendrik van Essen. Hermans III, nr. 11: gedeputeerden te velde aan de Staten-Generaal, voor 's-Hertogenbosch, 22 mei 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 7: Van Essen aan het Hof van Gelre, voor 's-Hertogenbosch, 8/18 mei 1629; De Vrind, *Het verhaal van Frederik Hendrik*, 14.

⁸⁴ Van der Heijden, 'Ooggetuigen', 28.

⁸⁵ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 67.

⁸⁶ De Vrind, '1629 nu', 184.

⁸⁷ Niels, *Verklaringhe*.

⁸⁸ De Vrind, *Het verhaal van Frederik Hendrik*, 13; Niels, *Verklaringhe*.

⁸⁹ De Vrind, *Het verhaal van Frederik Hendrik*, 13.

⁹⁰ *Ibidem*, 17.

⁹¹ Heinsius, *De gebeurtenissen*, 26.

⁹² H. Hexham, *A historical relation of the famous siege of Busse* (Delft 1630).

⁹³ Heinsius, *De gebeurtenissen*, 38.

⁹⁴ Van Voorne, 'Dagboek', 5.

⁹⁵ Limonard, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch', 135.

⁹⁶ J. Biemans e.a. (ed.), *Werkgroep Engelenboek en Angrisa Heemkundekring Engelen, Engelen, Grensdorp aan de Dieze* ([Engelen] 2011) 91-93.

⁹⁷ Limonard, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch', 135.

⁹⁸ Resoluties Staten Generaal, ff. 506 vo – 507 ro: 3 sep. 1629; Algemeen Rijksarchief Brussel, *Raad van Financiën*, 45: Rekest van Anthonie Adriaensen van Bochoven, s.l., [1629]; Utrechts Archief, *Staten van Utrecht*, 314-315: Ploos aan de Staten van Utrecht, voor 's-Hertogenbosch, 8 aug. 1629; BHIC, *Kwartier van Peelland*, 14: 3 en 10 sep. 1629; BHIC, *Kwartier van Peelland*, 58; BHIC, *Kwartier van Peelland*, 152; BHIC, *Kwartier van Peelland*, 194, ff. 35 ro, 36 vo, 37 ro - vo, 38 ro en 40 ro - 42 vo.

⁹⁹ 'Journael oft dach-register van alle het memorabelste datter binnen de stadt 's Hertoghen-bosch, sinds datse belegert worde, tot den dag van't overgeven voorgevallen is. [...]', in: C.R. Hermans (ed.), *Verzameling van zeldzame oorkonden betreffende het beleg van 's-Hertogenbosch in den jare 1629* I/II ('s-Hertogenbosch 1850-1873) 71; Nationaal Archief Den Haag, *Hoge Krijgsraad en Zeekrijgsraden*, 252, p. 841.

¹⁰⁰ Hermans III, nrs. 2 en 3: gedeputeerden te velde aan de Staten-Generaal, Crèvecoeur, 3 en 6 mei 1629; Veen, 'Brieven', nrs. 3 en 4: Van Essen aan het Hof van Gelre, Crèvecoeur, 3 mei en 25 apr. / 5 mei 1629; Nationaal Archief Den Haag, *Staten-Generaal*, 4953: Frederik Hendrik aan de Staten-Generaal, Vught, 5 mei 1629; Utrechts Archief, *Staten van Utrecht*, 314-5: Ploos aan de Staten van Utrecht, Crèvecoeur, 24 apr. 1629 o.s.

¹⁰¹ Limonard, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch', 138.

¹⁰² BAAC, 's-Hertogenbosch Archeologische verwachtingskaart, januari 2008, 68-69.

¹⁰³ Limonard, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch', 135-138.

¹⁰⁴ P.J. van der Heijden, De Bosschenaren gedurende het Beleg, *Bossche Bouwstenen* II ('s-Hertogenbosch 1979) 45.

¹⁰⁵ Zie pagina 48.

¹⁰⁶ Iemand die deze mening deelt is te vinden in o.a. P.I. Treitler, *Het beleg van 's-Hertogenbosch* en C. Limonard, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch'.

¹⁰⁷ Van Voorne, 'Dagboek' 9.

¹⁰⁸ De Vrind, *Het verhaal van Frederik Hendrik* 10.

¹⁰⁹ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 75-76.

- ¹¹⁰ H. H[exham], *Een cort historisch Relaes, Ofte: Eenvoudich verhael van de belegheringhe ende veroveringhe der vermaerde Stadt s'Hertoghen-Bosch, Mitsgaders, De verrasschinghe ende inneminghe van de goede Stadt Wesel [...]* (Delft 1630); 'Journael', 68; Hermans IV, nr. 73: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 23 mei 1629, en nr. 79: Balancon aan [Verreycken], Breda, 26 mei 1629.
- ¹¹¹ Van der Heijden, 'Ooggetuigen' 46; C. Limonard, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch', 143.
- ¹¹² Heinsius, *De gebeurtenissen*, 71.
- ¹¹³ Van der Heijden, 'Ooggetuigen', 47.
- ¹¹⁴ *Ibidem*.
- ¹¹⁵ *Ibidem*, 57.
- ¹¹⁶ Van den Vondel, *Zegesang*.
- ¹¹⁷ Bas Kist deed onderzoek naar het beleg voor een maquette die eerst bezit was van het Rijksmuseum, maar nu in bezit is van de afdeling SO/BAM van de Gemeente 's-Hertogenbosch. Waarschijnlijk baseerde hij zijn beschrijving bij de maquette op J.H. de Stoppelaar, *Bijlage met de opbouw van het leger van Frederik Hendrik, voorafgaand aan het beleg van Den Bosch, 1629* (Leiden 1848-1850).
- ¹¹⁸ J.P.C.M. van Hoof, 'De Artillerie door de eeuwen heen', in: *Armamentaria* 12 (Delft 1977) 9-28.
- ¹¹⁹ Van Hoof, 'De Artillerie', 9-28.
- ¹²⁰ Scholten van Aschat, *Met vergetelheid beloond*, 157.
- ¹²¹ Heinsius, *De gebeurtenissen*, 39.
- ¹²² Limonard, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch', 142.
- ¹²³ Heinsius, *De gebeurtenissen*, 71.
- ¹²⁴ Van Voorne, 'Dagboek', 2 juni 1629.
- ¹²⁵ J.W. Wijn, *Het Krijgswezen in den tijd van Maurits* (Utrecht 1934) 33-36 en 153-155.
- ¹²⁶ M.A.G. de Jong, 'De bewapening van het Staatse Leger 1590-1621' in: *Armamentaria* 32 (Delft 1997) 7-21.
- ¹²⁷ Limonard, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch', 142.
- ¹²⁸ H. Hexham, *A historical relation of the famous siege of Busse* (Delft 1630).
- ¹²⁹ 'Journael', 87.
- ¹³⁰ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 64.
- ¹³¹ Niels, *Verklaringhe*.
- ¹³² D. Heinsius, *Histoire du siege de Bolduc et de ce qui s'est passé es Pais Bas Unis l'an MDCXXIX* (Leiden 1631) 86.
- ¹³³ 'Journael', 69 en 71; Algemeen Rijksarchief Brussel, d'Ursel, L.266, A. N° 1: *La ville de Boisleduc [...]*, s.d. 28.
- ¹³⁴ Heinsius, *Histoire*, 137. De haat tegenover de Fransen schijnt algemeen geweest te zijn in de Zuidelijke Nederlanden, getuige ook deze opmerking van Willem van Oldenbarnevelt: "Alhier is die natie [Frankrijk] weyniger als eenige bemint", in B.L. Meulenbroek, *Briefwisseling van Hugo Grotius*, IV: 1629-1630-1631 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 131; Den Haag, 1964) nr. 1452: Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 30 nov. 1629
- ¹³⁵ Heinsius, *De gebeurtenissen*, 68.
- ¹³⁶ De citaten zijn allen uit het boekje *Warachtighe Historie* (1600), zoals het door C.R. Hermans is afgedrukt in zijn *Bijdragen tot de Geschiedenis (...) der Provincie Noord-Brabant I* ('s-Hertogenbosch 1845).
- ¹³⁷ Zijn vermoedelijke maliënkolder is te vinden in het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch.
- ¹³⁸ E.T. Kuiper en P. Leendertz. Jr. (ed.), *Het Geuzenliedboek*, II (Zutphen 1925).
- ¹³⁹ M. van der Heijden, 'De slag van Lekkerbeetje', *Bossche Bladen* 9-1 (2000) 2-7.
- ¹⁴⁰ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 185-187.
- ¹⁴¹ Heinsius, *Histoire*, 99.
- ¹⁴² Heinsius, *De gebeurtenissen*, 69.
- ¹⁴³ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 182.
- ¹⁴⁴ Romein, *De Tachtigjarige Oorlog* 113.
- ¹⁴⁵ Gelders Archief, *Oud Archief Arnhem*, 339: Nijmegen aan Arnhem, 18 juli 1629 o.s.; Koninklijk Huisarchief Den Haag, *Ernst-Casimir*, 221: Utrecht aan Ernst Casimir, 29 sep. o.s. en 5/15 okt. 1629.
- ¹⁴⁶ L. van Aitzema, *Historie of verhael van saken van staet en oorlogh, in, ende ontrent de Vereenigde Nederlanden, beginnende met den jaere 1626 tot den jaere 1630 door den heer Lieuwe van Aitzema II* (Den Haag 1657) 821; Van Voorne, 'Dagboek', 23.
- ¹⁴⁷ Heinsius, *Histoire*, 184-185; 'Journael', 82.
- ¹⁴⁸ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 177.
- ¹⁴⁹ *Ibidem*.
- ¹⁵⁰ *Ibidem*, 178.
- ¹⁵¹ Van der Heijden, 'Ooggetuigen' 92-94; De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 178.
- ¹⁵² Deze tekst, gezien de beschrijving die Huygens geeft, zou opgeschreven moeten zijn in de huidige Hoogschoutzaal van Kasteel Maurick. Huygens schrijft dat hij in het westen 'de besten van onze mannen' zag. Ten westen van kasteel Maurick lag Bodewels gelegerd met drie compagnieën elite troepen van de prins. Ten zuiden van zijn kamer zal hij richting de ingekwartierde soldaten gekeken hebben en richting het noorden had hij uitzicht over de stad.
- ¹⁵³ Utrechts Archief, *Staten van Utrecht*, 264-34, s.f.: 8 juli 1629 o.s.
- ¹⁵⁴ Algemeen Rijksarchief Brussel, d'Ursel, R.6: *Coppies de différentes lettres écrites par le comte de Grobbendonc à S.A. l'Infante &c. en 1629*, s.f.: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 2 mei 1629.

- ¹⁵⁵ Noordbrabants Museum, *Het beleg van 's-Hertogenbosch*, 56.
- ¹⁵⁶ Gemeente Archief 's-Hertogenbosch, *Oud Archief Den Bosch*, 5448: Van Gestel en Van den Velde aan 's-Hertogenbosch, Brussel, 10 nov. 1628, en Loeff van der Sloot en Van den Velde aan 's-Hertogenbosch, Brussel, 19 en 26 maart 1629.; Algemeen Rijksarchief Brussel, *d'Ursel*, R.6: *Coppies de différentes lettres écrites par le comte de Grobendonc à S.A. l'Infante &c. en 1629*, s.f.: Grobendonck aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 18 en 20 apr. 1629, en aan Isabella, Coloma, De la Cueva en Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 28 apr. 1629.
- ¹⁵⁷ J. van Oudheusden, *De Loet 's-Hertogenbosch, 650 jaar stedelijke geschiedenis* (Zwolle 2008)184.
- ¹⁵⁸ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 67.
- ¹⁵⁹ Gudde, *Vier eeuwen Geschiedenis van het Granizoen 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1958) 34-35.
- ¹⁶⁰ Scholten van Aschat, *Met vergetelheid beloond*, 15.
- ¹⁶¹ Van Voorne, 'Dagboek', 6.
- ¹⁶² Niels, *Verklaringhe*.
- ¹⁶³ J. Verberckmoes, *Schertsen, schimpen en schateren. Geschiedenis van het lachen in de Zuidelijke Nederlanden, zestiende en zeventiende eeuw* (Nijmegen, 1998) 173; A Iornall of Certaine principall passages in and before the Towne of S'hertogenbosh, *From the 18. of August till the 1. of September, at what time they fell to capitulation concerning the Rendition of the Towne [...]* (Londen, 1629) 2 en 9; Bor, *Gelegentheyte*, 284-6; Algemeen Rijksarchief Brussel, *d'Ursel*, L.266, A. N° 1: La ville de Boisleduc[...], s.d. 21.
- ¹⁶⁴ Er is namelijk maar één bron die dit vermeldt en dat is een nazaat van Grobendonck. Aangezien hij de Bosschenaren 'les Espagnols' noemt, moeten we twijfelen over de correctheid van deze passage.
- ¹⁶⁵ Van der Heijden, 'Ooggetuigen', 14-17.
- ¹⁶⁶ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 81.
- ¹⁶⁷ Algemeen Rijksarchief Brussel, *d'Ursel*, R.6, A. N° 2: 'Esclaircissement des debvoirs faitz par le baron de Grobendoncq pour le fait des munitions de guerre', s.d.
- ¹⁶⁸ 'Journael', 70; Hermans II, nrs. 13 en 15: Aktes van het stadsbestuur, 's-Hertogenbosch, 5 en 16 juni 1629; Volgens de beschuldigingen die later tegen Grobendonck geuit werden, gebeurden de opeisingen al in de derde week van het beleg, BHIC, *Charters van Brabant*, 20: 'Sumario de algunos puntos [...]', s.d.
- ¹⁶⁹ Van Oudheusden, *De Loet*, 184.
- ¹⁷⁰ 'Journael', 87.
- ¹⁷¹ Van Voorne, 'Dagboek', 39.
- ¹⁷² Van Oudheusden, *De Loet*, 184.
- ¹⁷³ Van Voorne, 'Dagboek', 11.
- ¹⁷⁴ Limonard, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch', 143.
- ¹⁷⁵ De Vrind, *Het verhaal van Frederik Hendrik*, 15.
- ¹⁷⁶ Van der Heijden, 'Ooggetuigen', 54.
- ¹⁷⁷ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 82.
- ¹⁷⁸ Van der Heijden, 'Ooggetuigen', 43-44.
- ¹⁷⁹ 'Journael', 71.
- ¹⁸⁰ Dit was dezelfde dag als Hendrik van den Bergh wegtrok uit 's-Hertogenbosch. Samen met het verlies van deze zuidelijke schansen was dit een grote tegenvaller voor de Bosschenaren.
- ¹⁸¹ Algemeen Rijksarchief Brussel, *d'Ursel*, R.6: *Coppies de différentes lettres écrites par le comte de Grobendonc à S.A. l'Infante &c. en 1629*, s.f.: Grobendonck aan Bastock, 's-Hertogenbosch, 20 juni 1629.
- ¹⁸² Veen, 'Brieven', nr. 25: Van Essen aan het Hof van Gelre, voor 's-Hertogenbosch, 8/18 juli 1629.
- ¹⁸³ Hermans III, nrs. 48 en 50: Frederik Hendrik aan de Staten-Generaal, en gedeputeerden te velde aan de Staten-Generaal, voor 's-Hertogenbosch, 19 juli 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 26: Van Essen aan het Hof van Gelre, voor 's-Hertogenbosch, 9/19 juli 1629; Utrechts Archief, *Staten van Utrecht*, 314-5: Ploos aan de Staten van Utrecht, voor 's-Hertogenbosch, 3 juni 1629 o.s.
- ¹⁸⁴ De Vrind, *Het verhaal van Frederik Hendrik*, 21.
- ¹⁸⁵ Algemeen Rijksarchief Brussel, *d'Ursel*, L. 266, C. N° 6: 'R{elati}on des effectifs faite le 13 de 7bre 1629'.
- Algemeen Rijksarchief Brussel, *d'Ursel*, R.6: *Coppies de différentes lettres écrites par le comte de Grobendonc à S.A. l'Infante &c. en 1629*, s.f.: Grobendonck aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 23 juni.
- ¹⁸⁷ Stadtarchiv Wesel, *Stadtrechnungen*, 276, pp. 124 en 127.
- ¹⁸⁸ Aartsbisschoppelijk Archief Mechelen, *Acta Vicariatus. Legervicariaat*, register 2, pp. 23-24.
- ¹⁸⁹ R.A. van Zuylen, *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch voor zover betreft hare vestingwerken en gronden waarop die zijn aangelegd en gebouwd*, Stadsrekeningen 1622/1623 p. 1305.
- ¹⁹⁰ A.M. Frenken (ed.), 'Het dagboek van Michael Ophovius, 4 augustus 1629 - einde 1631', in: *BB 15* (1937-8) 34.
- ¹⁹¹ Van der Heijden, 'De Bosschenaren gedurende het Beleg', 31-32; Algemeen Rijksarchief Brussel, *Audiëntie*, 633, ff. 45 r° - 46 v°: Memoire van Van den Bergh, Roermond, 25 apr. 1629; Algemeen Rijksarchief Brussel, *Audiëntie-Zendbrieven*, 1998/3: Consult, Brussel, 13 apr. 1629; Algemeen Rijksarchief Brussel, *Audiëntie-Zendbrieven*, 2039/1: Isabella aan Balancon, 29 maart 1629; Algemeen Rijksarchief Brussel, *Audiëntie-Zendbrieven*, 2044/3: Isabella aan Van den Bergh, 17 en 21 apr. 1629, en Van den Bergh aan Isabella, Werken, 5 mei 1629.
- ¹⁹² Heinsius, *Histoire*, 57-8; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 509-510; Utrechts Archief, *Staten van Utrecht*, 314-5: Ploos aan de Staten van Utrecht, voor 's-Hertogenbosch, 12 mei 1629 o.s.

-
- ¹⁹³ Nationaal Archief Den Haag, *Staten-Generaal*, 4953: Villers aan de Staten-Generaal, Willemstad, 20 juni 1629.
- ¹⁹⁴ H.W. van Tricht (ed.), *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft. Deel I. 1599-1630* (Culemborg, 1976) nr. 313: Hooft aan Baek, Muiden, 18 juni 1629.
- ¹⁹⁵ Scholten van Aschat, *Met vergetelheid beloond*, 35.
- ¹⁹⁶ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 85.
- ¹⁹⁷ Lonchay, H., J. Cuvelier en J. Lefevre (ed.), *Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au XVIIe siècle. Tome II: Précis de la correspondance de Philippe IV avec l'infante Isabelle (1621-1633)* (Brussel 1927) nr. 1400: Isabella aan Filips IV, Brussel, 27 mei 1629.
- ¹⁹⁸ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 87.
- ¹⁹⁹ De Vrind, *Het verhaal van Frederik Hendrik*, 7.
- ²⁰⁰ Prempart, *Verhael*, 15.
- ²⁰¹ De Vrind, *Het verhaal van Frederik Hendrik*, 7.
- ²⁰² *Ibidem*, 17.
- ²⁰³ Scholten van Aschat, *Met vergetelheid beloond*, 18.
- ²⁰⁴ Heinsius, *De gebeurtenissen*, 33.
- ²⁰⁵ *Ibidem*, 30.
- ²⁰⁶ Van dergelijke gebeurtenissen zijn tijdens de ontzettingsspogingen geen voorbeelden bekend. Dit voorval vond vermoedelijk plaats in augustus. Heinsius, *De gebeurtenissen*, 71; Niels, *Verklaringhe*.
- ²⁰⁷ De Vrind, *Het verhaal van Frederik Hendrik* 18-19.
- ²⁰⁸ Veen, 'Brieven', nr. 20: Van Essen aan het Hof van Gelre, voor 's-Hertogenbosch, 24 juni / 4 juli 1629.
- ²⁰⁹ Heinsius, *De gebeurtenissen*, 31.
- ²¹⁰ Algemeen Rijksarchief Brussel, *Audiëntie*, 641, ff. 48 r° - 50 r°: Della Faille aan Brito, 29 juni 1629; Stadsarchief Gent, *Oud Archief*, reeks. 2, nr. 57: Schoorman aan Gent, Brussel, 22 juni 1629.
- ²¹¹ H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.
- ²¹² De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 94.
- ²¹³ Niels, *Verklaringhe*.
- ²¹⁴ Van Oudheusden, *De Loet*, 182.
- ²¹⁵ *Ibidem*.
- ²¹⁶ Van Voorne, 'Dagboek', 6-10; Gemeente Archief 's-Hertogenbosch, *Oud Archief Den Bosch*, 4045, ff. 129 v° - 130 r°: 2 mei 1629. Soms werden ook de vluchtelingen ingezet: E. Hofer, *Das Ende des Dreißigjährigen Krieges. Strategie und Kriegsbild* (Keulen, Weimar en Wenen, 1998) 119-120; A. Prinsen en P. Stockman, 'De tuyn ghesloten'. *Het beleg van Hulst anno 1645* (Hulst, 1993) 47-48 en 51.
- ²¹⁷ Van Oudheusden, *De Loet*, 184.
- ²¹⁸ Van Voorne, 'Dagboek' 7.
- ²¹⁹ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 221-222. Mogelijk was de anonieme auteur dezelfde persoon die informatie kon geven over geheime ondervragingen van een naar de Staatsen overgelopen kapitein De Compagne. Hij wist daarbij te vermelden dat Frederik Hendrik en de gedeputeerden te velde hem wantrouwden, wat enkel te vermoeden is als je tot een kring van intimi behoort.
- ²²⁰ Prempart, *Verhael*, 8.
- ²²¹ Heinsius, *De gebeurtenissen*, 23.
- ²²² Van Voorne, 'Dagboek', 6.
- ²²³ De Cauwer, 175.
- ²²⁴ *Ibidem*, 176.
- ²²⁵ Van der Heijden, 'Ooggetuigen', 12.
- ²²⁶ *Ibidem*, 17.
- ²²⁷ Bor, *Gelegentheyd*, 192; Hermans II, nr. 2: Ordonnantie van het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, 29 apr. 1629; Van Voorne, 'Dagboek' 5; Algemeen Rijksarchief Brussel, *d'Ursel*, L.266, C. N° 5:
- ²²⁸ Van Voorne, 'Dagboek' 13 en 20; 'Journael', 66 en 78; Gemeente Archief 's-Hertogenbosch, *Negen Blokken*, 184, s.f.
- ²²⁹ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 233
- ²³⁰ 'Journael', 77
- ²³¹ *Ibidem*, 76 -77.
- ²³² Van Oudheusden, *De Loet*, 184.
- ²³³ Algemeen Rijksarchief Brussel, *d'Ursel*, L.266, D. N° 11: 'Memoire pour l'alfere Brave [...]', 15 sep. 1629.
- ²³⁴ Van der Heijden, 'Ooggetuigen', 33.
- ²³⁵ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 232.
- ²³⁶ H.C. Rogge (ed.), Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, *Brieven en onuitgegeven stukken van Johannes Wtenbogaert 1628-1629 3-2* (Utrecht 1873) nr. 638: Cupus aan Wtenbogaert, [Loevestein], 26 mei 1629.
- ²³⁷ J.J. Poelhekke, *Frederik Hendrik. Prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978) 268.
- ²³⁸ Van der Heijden, 'Ooggetuigen', 57.
- ²³⁹ 'Journael', 3 juli 1629.
- ²⁴⁰ Van der Heijden, 'Ooggetuigen', 86.

²⁴¹ In de muur van het refugiehuis aan de Spinhuiswal zijn nog drie kogels te zien. Ook in de muur van het huis op de hoek van het Kruisbroedersstraatje en de Sint Jorisstraat en tenslotte in de Diezemuur dichtbij het pand aan de Vughterstraat 100-106 zijn nog ingemetselde kanonskogels zichtbaar.

²⁴² De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 225.

²⁴³ *Ibidem*, 228; G. van Gurp, 'De ontvolking van 's-Hertogenbosch tussen 1579 en 1629', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 81 (1998) 427-428; H.C.M. Huysman en V.L. Vree (ed.), *Particuliere notulen van de vergaderingen van de Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot*, deel IV juli 1628 - juli 1630 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 245) (Den Haag 1999) 252-253.

²⁴⁴ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 231.

²⁴⁵ *Ibidem*, 224-225.

²⁴⁶ 'Journael', 76

²⁴⁷ *Ibidem*, 78

²⁴⁸ *Ibidem*, 76.

²⁴⁹ Van Voorne, 'Dagboek', 15.

²⁵⁰ Algemeen Rijksarchief Brussel, d'Ursel, R.6: *Coppies de différentes lettres écrites par le comte de Grobendonc à S.A. l'Infante &c. en 1629*, s.f.: Grobendonc aan Verreycken, 's-Hertogenbosch, 28 mei 1629; Algemeen Rijksarchief Brussel, *Audiëntie*, 633, ff. 216 r° en 243 r°: Van den Bergh aan Verreycken, Haaren, 3 juli 1629, en Van den Bergh aan Isabella, bij Grave, 21 juli 1629.

²⁵¹ Prempart, *Verhael*, 14; Van der Heijden, 'Ooggetuigen', 58.

²⁵² Nationaal Archief Den Haag, *Hoge Krijgsraad en Zeekrijgsraden*, 252, p. 887, 892, 893-894 en 936.

²⁵³ Van Voorne, 'Dagboek', 81.

²⁵⁴ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 237.

²⁵⁵ *Ibidem*, 239.

²⁵⁶ *Ibidem*.

²⁵⁷ 'Journael', 20 augustus 1629

²⁵⁸ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 238.

²⁵⁹ Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch, *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 65 r° - v°: 'Deditio urbis Buscoduc[ensis] 17 7bris 1629'; Gemeente Archief 's-Hertogenbosch, *Oud Archief Den Bosch*, 1480, s.f.

²⁶⁰ Frenken, 'Dagboek', 26 en 32; Van Voorne, 'Dagboek', 11 en 58. Op zondag 12 augustus vermeldde Ophovius ook een processie, wat er kan op wijzen dat er elke zondag een gehouden werd: Frenken, 'Dagboek', 20.

²⁶¹ Frenken, 'Dagboek', 288-289

²⁶² 'Journael', 20 augustus 1629.

²⁶³ *Ibidem*.

²⁶⁴ J. Mosmans, *De st Janskerk te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1931) 463.

²⁶⁵ Van Voorne, 'Dagboek', 1 juni 1629.

²⁶⁶ Hosschius, S., 'Succinta Narratio Obsidionis Silvaducensis', in: C.R. Hermans (ed.), *Verzameling van oorkonden betreffende het beleg van 's-Hertogenbosch in den jare 1629 I/II* ('s-Hertogenbosch 1850-1873) 123, 164 en 165; Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 65 r° - v°: 'Deditio urbis Buscoduc[ensis] 17 7bris 1629'.

²⁶⁷ Van Voorne, 'Dagboek', 10 juli 1629.

²⁶⁸ Ophovius, M., 'Diarum', in: C.R. Hermans (ed.), *Verzameling van oorkonden betreffende het beleg van 's-Hertogenbosch in den jare 1629 I/II* ('s-Hertogenbosch 1850-1873) 37.

²⁶⁹ Benaming voor een groot veldgeschut.

²⁷⁰ 'Journael', 20 augustus 1629.

²⁷¹ *Ibidem*.

²⁷² *Ibidem*.

²⁷³ *Ibidem*.

²⁷⁴ Van der Heijden, 'Ooggetuigen', 91.

²⁷⁵ *Ibidem*, 44; en De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 239.

²⁷⁶ Algemeen Rijksarchief Brussel, d'Ursel, L.266, A. N° 1: La ville de Boisleduc[...], s.d. 35.

²⁷⁷ Heinsius, *De gebeurtenissen*, 69.

²⁷⁸ Niels, *Verklaringhe*.

²⁷⁹ A Iornall, 7; Aitzema, *Historie*, 864; H[exham], *Historisch Relaes*, 20-1; *Mémoires de Frédéric Henri, prince d'Orange [...]* (Amsterdam, 1733) 95-97; Van Voorne, 'Dagboek', 46; Hermans III, nrs. 61 en 85: gedeputeerden te velde aan de Staten-Generaal, voor 's-Hertogenbosch, 31 juli en 4 sep. 1629

²⁸⁰ Bor, *Gelegentheyd*, 335.

²⁸¹ Bor, *Gelegentheyd*, 337-338; *Mémoires de Frédéric Henri, prince d'Orange [...]*, 111; Hermans III, nr. 85: gedeputeerden te velde aan de Staten-Generaal, voor 's-Hertogenbosch, 4 sep. 1629; Van Voorne, 'Dagboek', 57 en 60; Hermans IV, nr. 11: Ploos aan de Staten van Utrecht, voor 's-Hertogenbosch, 27 aug. 1629 o.s.; Veen, 'Brieven', nr. 29: De Bie aan het Hof van Gelre, voor 's-Hertogenbosch, 3 sep. 1629.

²⁸² Niels, *Verklaringhe*.

²⁸³ L. Adriaenssen, *Staatsvormend geweld, Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch 1572-1629* (Tilburg 2007) 419-424.

- ²⁸⁴ Heinsius, *De gebeurtenissen*, 21.
- ²⁸⁵ Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 133.
- ²⁸⁶ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, *Oud Archief* 177, ongefol., 4 september 1620.
- ²⁸⁷ Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 281-283.
- ²⁸⁸ *Ibidem*, 282.
- ²⁸⁹ *Ibidem*, 281.
- ²⁹⁰ Zoals Heinsius beschrijft in het geval van Zutphen, Deventer en Doesburg: Heinsius, *De gebeurtenissen*, 52. Alva beval hetzelfde in 1572: Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 133.
- ²⁹¹ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, *Oud Archief* 6855, fol. 5, 27 febr. 1580.
- ²⁹² Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 133.
- ²⁹³ *Ibidem*, 138.
- ²⁹⁴ Redlich, *The German Military Enterpriser and his Workforce, a study in European economic and social history II* (Wiesbaden 1965) 361-363.
- ²⁹⁵ Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 146-147.
- ²⁹⁶ *Ibidem*, 148-149.
- ²⁹⁷ *Ibidem*, 150.
- ²⁹⁸ *Ibidem*, 151.
- ²⁹⁹ Gemeente Archief Breda, *Oud Rechterlijk Archief*, Breda 813, fol. 76, 5 sept 1579.
- ³⁰⁰ Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 168-169.
- ³⁰¹ Hermans III, nr. 110: gedeputeerden te velde aan de Staten-Generaal, voor 's-Hertogenbosch, 15 juni 1629.
- ³⁰² J.H. van Heurn, *Historie der Stad en Meyere van 's-Hertogenbosch I* (Utrecht 1776) 241-242.
- ³⁰³ Biemans, *Engelen, Grensdorp aan de Dieze*, 111. De Engelenaren vreesden vooral de troepen van ene Baldeus.
- ³⁰⁴ A. Vermeijden en K. van Grootheest, *De Oude Lambertus. Geschiedenis van de protestantse kerk in Engelen* (Engelen 2008) 19.
- ³⁰⁵ M. Oosterveld, 'Over het leven van burgers en soldaten in 1587', *Met Gansen Trou* 37 (1987) 147-148.
- ³⁰⁶ Sanders, 'Den Dungen - 's-Hertogenbosch, afhankelijkheid door de eeuwen heen', in: *Bossche Bouwstenen VII* (1984) 32.
- ³⁰⁷ Sanders, 'Den Dungen - 's-Hertogenbosch', 32-33.
- ³⁰⁸ *Ibidem*, 39.
- ³⁰⁹ *Ibidem*, 33.
- ³¹⁰ Van Voorne, 'Dagboek', 6.
- ³¹¹ Van Voorne, 'Dagboek', 9.
- ³¹² Niels, *Verklaringhe*.
- ³¹³ M. van Heumen, 'Engelen, dorp aan de Dieze', in: *Bossche Bouwstenen VII* (1984) 110.
- ³¹⁴ Van der Heijden, 'Ooggetuigen', 48.
- ³¹⁵ Biemans, *Engelen, Grensdorp aan de Dieze*, 119.
- ³¹⁶ W.G.D. Murray, 'Uit de dorpsrekeningen van Engelen', *Met Gansen Trou* 4 (1945) 27.
- ³¹⁷ Biemans, *Engelen, Grensdorp aan de Dieze*, 119.
- ³¹⁸ Van Heumen, 'Engelen, dorp aan de Dieze', 110.
- ³¹⁹ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 227.
- ³²⁰ Stadsarchief Antwerpen, *Oud Notarieel Archief* 3356, dl. III, fol. 62^{verso}, 31 dec. 1629.
- ³²¹ Met weinig succes overigens. A.H.M. Kerkhoff, *Over de geneeskundige verzorging in het Staatse leger* (Nijmegen, 1976) 47-48; 'Description du siege de la ville de Bois-le-Duc, assiege des le premier de May 1629 [...]', in: C.R Hermans (ed.), *Verzameling van zeldzame oorkonden betreffende het beleg van 's-Hertogenbosch in den jare 1629 I* ('s-Hertogenbosch, 1860) 95; Algemeen Rijksarchief Brussel, d'Ursel, R.6: *Copies de différentes lettres écrites par le comte de Grobendonck à S.A. l'Infante &c. en 1629*, s.f.: Grobendonck aan Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 6 mei 1629; Gemeente Archief 's-Hertogenbosch, *Negen Blokken*, 184, s.f.
- ³²² Van Oudheusden, *De Loet*, 184.
- ³²³ 'Journael', 20-30 augustus 1629.
- ³²⁴ *Ibidem*.
- ³²⁵ *Ibidem*.
- ³²⁶ E. Gachet (ed.), *Lettres inédites de Pierre-Paul Rubens publiées d'après ses autographes* (Brussel 1840), nr. 74: Rubens aan Gevaerts, Londen, 15 sep. 1629.
- ³²⁷ 'Journael', 86.
- ³²⁸ Bor, *Gelegentheydt*, 302-303; 'Journael', 86; Prempart, *Verhael*, 19; Frenken, 'Dagboek', 23; Van Voorne, 'Dagboek', 51.
- ³²⁹ Frenken, 'Dagboek', 36 en 39; Van Voorne, 'Dagboek', 57; Algemeen Rijksarchief Brussel, d'Ursel, R.6: Verklaring van Le Cottereau en Hulshoudt, 's-Hertogenbosch, 17 sep. 1629.
- ³³⁰ 'Journael', 88.
- ³³¹ 'Journael', 20 augustus 1629.
- ³³² De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 242.
- ³³³ Mosmans, *De st Janskerk*, 460.
- ³³⁴ Algemeen Rijksarchief Brussel, d'Ursel, L.266, D. N° 1: Verklaring van Peckius, 's-Hertogenbosch, na 9 aug. 1629.
- ³³⁵ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 133.

- ³³⁶ 'Journael', 20 augustus 1629.
- ³³⁷ Frenken, 'Dagboek', 18; Hermans II, nr. 38: Geestelijkheid van 's-Hertogenbosch aan Isabella, 10 aug. 1629; Algemeen Rijksarchief Brussel, *d'Ursel*, L.266, D. N° 1: Verklaring van Peckius, 's-Hertogenbosch, na 9 aug. 1629.
- ³³⁸ Heinsius, *De gebeurtenissen*, 90.
- ³³⁹ Scholten van Aschat, *Met vergetelheid beloond*, 33; Van Veen, 'Brieven', nr. 31: De Bie aan het Hof van Gelre, voor 's-Hertogenbosch, 11 sep. 1629.
- ³⁴⁰ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 137.
- ³⁴¹ *Mémoires de Frédéric Henri, prince d'Orange [...]*, 112-113; Frenken, 'Dagboek', 40-41; Hermans II, nr. 52: Nobel aan de SvH, Vught, 13 sep. 1629; Hermans III, nr. 90: Resolutie van de geestelijkheid van 's-Hertogenbosch, 3 sep. 1629; Utrechts Archief, *Staten van Utrecht*, 314-315: Ploos en Gerestein aan de Staten van Utrecht, voor 's-Hertogenbosch, 3 sep. 1629 o.s.
- ³⁴² Van Oudheusden, *De Loet*, 186.
- ³⁴³ *Ibidem*.
- ³⁴⁴ Nationaal Archief Den Haag, *Staten-Generaal*, 6761: Langerak aan de Staten-Generaal, Melun, 12 okt. 1629.
- ³⁴⁵ Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 292-295. Poelhekke's mening wordt weerlegd door P. de Cauwer in De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 140.
- ³⁴⁶ Scholten van Aschat, *Met vergetelheid beloond*, 35.
- ³⁴⁷ Nationaal Archief Den Haag, *Staten-Generaal*, 6026: Aitzema aan de Staten-Generaal, Hamburg, 12 sep. 1629 o.s.
- ³⁴⁸ Meulenbroek, *Briefwisseling van Hugo Grotius*, nr. 1407: Grotius aan Reigersberch, Parijs, 9 juni 1629
- ³⁴⁹ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 210-211.
- ³⁵⁰ Heinsius, *De gebeurtenissen*, 25. Heinsius geeft in dit werk een uitgebreide beschrijving van de eendenkooi en zijn werking.
- ³⁵¹ Resoluties der Staten van Holland 7 en 10 juli 1629 f.91 en 97. Ook terug te vinden *Afreesboek der stad Leiden I f.27*
- ³⁵² Utrechts Archief, *Huisarchief Amerongen*, 4121: Ernst Casimir aan Wijts, Hintham, 20 juni 1629.
- ³⁵³ Scholten van Aschat, *Met vergetelheid beloond*, 35.
- ³⁵⁴ Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 295.
- ³⁵⁵ Prempart, *Verhael*, 21.
- ³⁵⁶ De Vrind, *Het verhaal van Frederik Hendrik*, 28.
- ³⁵⁷ Huysman, *Particuliere notulen*, 249
- ³⁵⁸ Utrechts Archief, *Staten van Utrecht*, 314-5: Ploos en Gerestein aan de Staten van Utrecht, 's-Hertogenbosch, 9 sep. 1629 o.s.
- ³⁵⁹ Bor, *Gelegentheyd*, 355; Algemeen Rijksarchief Brussel, *d'Ursel*, L.266, D. N° 11: 'Memoire pour l'alfere Brave [...]', 's-Hertogenbosch, 15 sep. 1629.
- ³⁶⁰ J. Prempart, *Verhael*, 21-22.
- ³⁶¹ *Ibidem*, 21.
- ³⁶² Heinsius, *De gebeurtenissen*, 92.
- ³⁶³ Prempart, *Verhael*, 21.
- ³⁶⁴ *Ibidem*, 21.
- ³⁶⁵ *Ibidem*.
- ³⁶⁶ *Ibidem*.
- ³⁶⁷ *Ibidem*.
- ³⁶⁸ Gelders Archief, *Oud Archief Arnhem*, 14, f. 86 r°: 5 sep. 1629 o.s.
- ³⁶⁹ Rogge, *Wtenbogaert*, nrs. 661 en 665: Niellius aan Wtenbogaert, [Loevestein], 15 sep. 1629, en Wtenbogaert aan Rijkewaert, s.l., 2 okt. 1629.
- ³⁷⁰ De Vrind, *Het verhaal van Frederik Hendrik*, 28.
- ³⁷¹ Heinsius, *Histoire*, 190.
- ³⁷² P. de Cauwer, 'Droog brood en een lege kerk: van Spaans naar Staats bewind in 's-Hertogenbosch (1629)', *Brabants Heem : tijdschrift voor archeologie, geschiedenis en volkskunde* 61-1 (2009) 19.
- ³⁷³ Van Oudheusden, *De Loet*, 190-191.
- ³⁷⁴ Hermans II, nr. 54: *Capitulatie van 's-Hertogenbosch*, 14 sep. 1629.
- ³⁷⁵ De Cauwer, *Tranen van Bloed*, 142-143.
- ³⁷⁶ P. de Cauwer, 'Droog brood en een lege kerk', 21.
- ³⁷⁷ Nationaal Archief Den Haag, *Staten-Generaal*, 4955: Gorinchem aan de Staten-Generaal, 21 september 1629.
- ³⁷⁸ A. Schuttelaars, 'Boekbespreking Welvaart en ongelijkheid in 's-Hertogenbosch in de lange zestiende eeuw', *Bossche Bladen* 20-1 (2011).
- ³⁷⁹ J. Hanus, *Affluence and Inequality in the Low Countries. The City of 's-Hertogenbosch During the Long Sixteenth Century (1500-1650)* (Antwerpen 2010).
- ³⁸⁰ *Ibidem*.
- ³⁸¹ Schuttelaars, 'Boekbespreking (2011).
- ³⁸² Mosmans, *De st Janskerk*, 464.
- ³⁸³ *Ibidem*, 465.
- ³⁸⁴ T. Graas, 'Het protestantse verleden van de Sint Jan. Inrichting en inventaris van de Bossche 'Groote Kerk' van 1629 tot 1810', in: J.A.F.M. van Oudheusden e.a. (ed.), *Ziel en Zaligheid in Noord-Brabant* (Delft 1993) 239.

-
- ³⁸⁵ Van Oudheusden, *De Loet*, 188; Bor, *Geleghenthey*, 346, W. Meindersma, *De Gereformeerde Gemeente te 's-Hertogenbosch 1629-1635* (Zaltbommel, 1909) 27; Mosmans, *De st Janskerk*, 469.
- ³⁸⁶ Prempart, *Verhael*, 22.
- ³⁸⁷ Bor, *Geleghenthey*, 222-223
- ³⁸⁸ C. Peeters, *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* ('s-Gravenhage 1985) 6.
- ³⁸⁹ De Cauwer, 'Droog brood en een lege kerk', 22.
- ³⁹⁰ Van Oudheusden, *De Loet*, 194.
- ³⁹¹ Frenken, 'Dagboek', 84-85; Gemeente Archief 's-Hertogenbosch, *Hervormde Gemeente 's-Hertogenbosch I*, 21-22: 1 en 11 mei 1630; Gemeente Archief 's-Hertogenbosch, *Oud Archief Den Bosch*, 448, ff. 29 r° - 32 r°: 15 en 16 jan. 1630; Nationaal Archief Den Haag, Staten-Generaal, 3188, f. 590 v°: 10 nov. 1629; Nationaal Archief Den Haag, Staten-Generaal, 4956: Bruininckx, Jensema en Van Goch aan de Staten-Generaal, 18 en 22 jan. 1630.
- ³⁹² De Cauwer, 'Droog brood en een lege kerk', 23.
- ³⁹³ T. Vogel, *Schuilkerken en hun bedienaren in 's-Hertogenbosch 1629-1811*, Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch 2010) voor meer informatie over de uitoefening van het katholieke geloof na 1629.
- ³⁹⁴ Nationaal Archief Den Haag, Staten-Generaal, 4956: Bruininckx, Jensema en Van Goch aan de Staten-Generaal, 18 en 22 jan. 1630.
- ³⁹⁵ De Cauwer, 'Droog brood en een lege kerk', 26.
- ³⁹⁶ Gudde, *Geschiedenis van vesting en forten*, 112.
- ³⁹⁷ de Kruispoort ging dienstdoen als hulpgevangenis. Maart 1662 werd de poort ingericht tot chirurgijnkamer (ontleedkamer). In 1669 besloot de stadsregering om op de bovenverdieping een 'antiquiteit- en konstkamer' in te stellen. De Stads Rariteitenkamer was geboren, het eerste gemeentemuseum van 's-Hertogenbosch.
- ³⁹⁸ Voor deze bijlage is gebruikt gemaakt van L.J.A. van der Laar, 'Beeldenstorm in Den Bosch', in: *Boschboom Bladeren* 34 (1986) 20; H.L. Janssen (ed.), *Van Bos tot Stad, Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983).
- ³⁹⁹ Voor deze bijlage is gebruik gemaakt van P.J. Kamps e.a. (ed.), Stichting Menno van Coehoorn, *Terminologie verdedigingswerken: inrichting, aanval en verdediging* (Utrecht 1999).